

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA MİLLİ MƏTBUAT VƏ ƏDƏBİ-BƏDİİ FİKRİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

(1978-1979-cu illər İran inqilabından sonrakı dövr)

İxtisas: 5716.01– Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: filologiya

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Pərvanə Hacı qızı Məmmədova

Elmi məsləhətçi: _____ filologiya elmləri doktoru, professor

Teymur Əkbər oğlu Əhmədov

Mündəricat

GİRİŞ	3
I FƏSİL. MƏTBUATIN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ ƏDƏBİ- MƏDƏNİ HƏYATIN TARİXİ TƏKAMÜL PROSESİ	12
§1. 1978-1979-cu illər İran inqilabına qədərki Cənubi Azərbaycan milli mətbuatına ümumi baxış	12
§.2 Milli şüurun formalaşmasında mətbuatın və ədəbiyyatın rolu	42
II FƏSİL. MÜASİR CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRƏ QAYIDIŞ	76
§1. Folklor örnəklərinin toplanılması, nəşri və araşdırılması	76
§2. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının nəşri və tədqiqi məsələləri	105
III FƏSİL. POEZİYANIN İDEYA-BƏDİİ AXTARIŞLARI	135
§1. Klassik ədəbi ənənələr və milli ictimai hərəkətin poetik inikası...	135
§2. Çağdaş poeziyada üslubi təmayüllər	170
IV FƏSİL MİLLİ-MƏNƏVİ DİRÇƏLİŞDƏ NƏSR ƏSƏRLƏRİNİN ROLU	195
§1. Nəsrin təkamülü və formalaşması	195
§2. Nəsrin inkişafında yeni mərhələ	204
NƏTİCƏ	227
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	233

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. İki əsrə yaxın bir dövrdə vahid Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı, eləcə də mədəniyyətinin digər sahələri fərqli inkişaf yolu keçmişdir. Zəngin folklor qaynaqlarına, milli bədii düşüncə yaddaşına sahib olan bir xalqın ədəbiyyatı əsarətində olduğu rejimin bütün qadağalarına baxmayaraq, ortaq milli dəyərlər zəminində inkişaf etməklə yanaşı, məlum tarixi-ictimai gedişatla əlaqədar müəyyən durğunluq və təbəddülatlara məruz qalmışdır. Şimalda baş verən milli-mədəni dirçəlişin əks-sədası Cənubda milli ədəbi hərəkatın aparıcı mənbəyi olmuş, onun Avropa ədəbi-mədəni dəyərləri zəminində inkişafına təkan vermişdir.

Azərbaycan Çar Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra Şimalda ədəbi-mədəni həyat mütərəqqi rus ictimai fikrinin təsiri ilə Avropa mənəvi dəyərlərinə, ictimai-siyasi institutlarına doğru yön almışdır. Şimalda milli azadlıq ideyalarının dalğaları Cənubda da öz əksini tapmışdır. Konservativ düşüncə tərzilə yeni idealların qarşılıqlı ədəbi prosesin ideya-estetik axtarışlarına da yön vermiş, klassik ənənələrlə bədii ifadə axtarışlarının mübarizəsi mətbuatın aparıcı problemlərindən olmuşdur.

1978-1979-cu illər İran İnkilabından sonra mətbuatda ədəbi prosesin yeni inkişaf mərhələsi başlayır. Milli dildə mətbuatın say və məzmun etibarilə intibahı uzun illər xalqın milli düşüncə enerjisinin ortaya gəlməsi idi. Bu reallıq mətbuatın baş mövzusu kimi milli özünəməxsus müəyyən etdi.

XX əsr boyu istər Cənubda, istərsə də Şimalda Azərbaycan xalqının tarixi milli azadlıq uğrunda mübarizə tarixi olmuşdur.

Şərqdə ilk Demokratik Respublikanı yaradan xalqın azadlıq əzmi heç zaman sınınmamış, nəhayət, Şimalda Azərbaycan Respublikasının bərpası Cənubda onun həyatının bütün sahələrinə güclü təsir etmiş, milli mədəniyyətin yeni istiqamətdə inkişafına təməl olmuşdur.

İranda Pəhləvilərin, Şimali Azərbaycanda isə bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi, Türkmənçay müqaviləsi əsasında parçalanan Azərbaycanın tikanlı məftillər ilə əlaqələrinin kəsilməsi və s. Azərbaycan xalqının sosial-siyasi və mədəni-ədəbi durumunda böyük dəyişikliklər yaratdı. Nəticədə Cənubun və Şimalın həyatında çox ağırlı-acılı mərhələ yarandı. İki sahildə yerləşən bir xalqın dil və ədəbiyyatında iki qola ayrılma prosesi başladı.

Şimali Azərbaycanda Cənubi Azərbaycanla bağlı elmi məktəb yaranmış və onun nəzəri praktik ənənələri formalaşmışdır. Buraya Cənubi Azərbaycanda baş verən tarixi gedişat zəminində humanitar sahələrin bütün istiqamətlərdə tədqiqi daxildir. Tarixçi, filosof, etnoqraf, sənətsünaslarla və dilçilərlə yanaşı, ədəbiyyatşünas alimlərin araşdırmaları sovet dönəmində olduğu kimi, bu gün də davam etməkdədir.

Sovet humanitar siyasətinin çöküşü ilə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini öyrənməkdə yeni mövqedən yanaşma, tədqiqat aparmaq üçün obyektiv prinsiplər yarandı. Sovet senzurasının aradan qalxması ilə Arazın o biri tayında baş verən hadisələrin öyrənilməsinin Şimalda mövcud olan SSRİ dövlətinin təyin etdiyi siyasətin çərçivələri aradan götürüldü.

Sovet dönəmində Şimalda Cənub mövzusu sovet imperiyasının ideoloji qəlibləri və marksist-metodoloji prinsipləri əsasında tədqiq olunurdu. İranla SSRİ-nin siyasi münasibətləri də Cənubla bağlı aparılan ideoloji siyasətin, ədəbi-bədii yaradıcılığın zəminindən kənar deyildi. Kənar olanlar isə ya qapadılır, ya da siyasi senzuranın verdiyi “normalar” çərçivəsində fəaliyyət göstərirdi.

Cənubda yaranan ədəbiyyatın tədqiqi sahəsində akademik Mirzə İbrahimovun rəhbərliyi ilə yaradılan şöbənin də fəaliyyəti dövründə müəyyən yasaqlar mövcud olmuşdur. Bunlara baxmayaraq, son iki əsrdə Cənubda yaranan ədəbiyyatın öz səciyyəsi, ideya-estetik prinsipləri olan inkişaf yolunun “ədəbiyyat tarixi” janrında öyrənməyin sanballı nümunəsi konsepsiyası çoxdilli antologiyalar və ədəbiyyat tarixi kimi nəşrlərdə öz əksini tapmışdır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranması ilə humanitar fikirdə bərqərar olan elmi-demokratik meyarlar vahid Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi İranda azərbaycanlıların ana dilində yaratdığı mədəniyyətin, o cümlədən ədəbiyyatın

yeni elmi meyarlar və əldə edilmiş zəngin bədii materiallar əsasında tədqiqini zəruri etdi. Cənubda ədəbiyyatın son üç onilliklərdəki elmi mənzərəsini yaratmaq və ədəbi örnəklərin tədqiqi üçün faktik elmi və bədii materialın əlavə edilməsi mütəxəssislər üçün açıqdır. Digər tərəfdən, 1978-1979-cu illər İran İnqilabı ilə Şimalda Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranmasının diqtə etdiyi siyasi reallıqlar ədəbi-mənəvi sərvətlərin öyrənilməsinə zəmin yaratdı. Azərbaycançılıq xalqımızın milli ideologiyası kimi ədəbi-ictimai fikir tariximizdə formalaşma prosesi keçirdi, nəhayət, Azərbaycan Respublikasının ideologiya konsepsiyasına çevrildi. Ümummilli lider Heydər Əliyev Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayında bu haqda demişdir: “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı - Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq”.

Nüfuzlu tədqiqatçıların yekdil bir rəyi mövcuddur ki, o ictimai-siyasi fikir tarixindən təcriddə ədəbiyyat tarixi də mövcud deyil. Azərbaycan ədəbiyyatının son iki əsrdəki tarixi istər Şimalda, istərsə də Cənubda ictimai gedişatın zəminində təkamül prosesi keçirmişdir. İctimai-siyasi reallıqlar fərqli olduğu kimi, ədəbi fikrin inkişaf prosesində də kəşifən və ayrılan məqamlar olmuşdur.

Marksist-leninçi ədəbiyyatşünaslığın sinfilik, partiyalılıq meyarları aradan götürüldükdən sonra Cənub ədəbiyyatının obyektiv tarixi həqiqətlərin işığında, ədəbiyyatın öz bədii təkamül prosesi zəminində öyrənilməsi üçün münbit elmi zəmin yaranmışdır. Xüsusən mətbuatın və digər nəşrlərin geniş intişar tapması yaxın tarixi ədəbi prosesdə mətbuatın ədəbi şəxslərin birgə fəaliyyətinin səmərəli nəticəsini ortaya qoydu. Mətbuat, kitab nəşri sahəsindəki nailiyyətlər ədəbi prosesdəki axtarışların, bədii yeniliklərin istiqamətlərini müəyyən etdi. Anadilli mətbuatla yanaşı, Türkcə düşüncə farsca yazan müəlliflərin farsdilli mətbuat orqanlarında da xidmətləri danılmazdır. Onlar ictimai fikrin və ədəbiyyatın inkişafına əhəmiyyətli təkan vermişlər.

Cənub ədəbiyyatı tarixini farsdilli ədəbiyyatın, o cümlədən farsdilli mətbuatın kontekstindən kənar öyrənilməsi Cənubdakı tarixi ədəbi prosesin obyektiv elmi

mənzərəsini yaratmağa mane olardı. Tarixi obyektiv səbəblərdən uzun zaman kəsiyində fars dili ədəbi dil kimi hakim mövqedə olduğu kimi, yaxın iki əsrdə də bu ənənənin təsiri təkzibedilməzdir. Hakim fars dilində yazan azərbaycanlı qələm sahiblərinin bədii-publisist əsərlərində milli düşüncə aydın göründüyü kimi, fars dilindəki “türk düşüncəsi”, “türk üslubu” elmi araşdırmalarda təsdiq olunmuşdur. Bu mənada Cənubda milli mətbuatın və tarixi ədəbi prosesin inkişaf səciyyəsi İranda yaranan mətbuat tarixinin fonunda öyrənilməlidir.

Bu səbəbə görə də Cənubi Azərbaycanda mətbuatla ədəbi prosesin qarşılıqlı təmasda inkişafını izləmək üçün Arazın o tayındakı milli mətbuatı bu ölkənin ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi prosesləri zəminində öyrənmək zərurəti yaranır.

Dünyada baş verən demokratik proseslərə baxmayaraq, bu gün də Cənubda milli mətbuatın azad inkişafından danışmaq tezdir. Milli mətbuatın tarixini ədəbiyyatın inkişafına paralel öyrənməyin həm milli-siyasi, həm də ədəbi-bədii əhəmiyyəti vardır. Çünki Arazın o tayında mətbuat siyasi hadisələrin, milli hərəkatın gur axarında mövcud olmuş, ədəbiyyatın məzmunu ilə yanaşı, onun yeni ifadə imkanlarının, janrlarının, milli-ədəbi dilin inkişafının təməli olmuşdur. Tarixi faktlar göstərir ki, böyük ədəbi hərəkatlar, ədəbi mərhələlər, konkret mətbu orqanlarının və nəşrlərin zəminində formalaşmışdır.

Cənubi Azərbaycanda mətbuat milli hərəkatın aparıcı tribunası olmuş, ədəbi prosesin inkişaf yönlərini də mətbuatda əksini tapmış problemlər diqtə etmişdir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı Cənub ədəbiyyatının tədqiqi sahəsində böyük təcrübə əldə etmişdir. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi prosesinin elmi şəkildə araşdırılması sahəsində ilk addım Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı Mirzə İbrahimovun adı ilə bağlıdır. Akademik Mirzə İbrahimovun rəhbərliyi ilə Cənub ədəbiyyatının tədqiqi ciddi elmi məzmun kəsb etdi. Dördcildlik “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası”¹ Cənubda ədəbiyyat tarixi haqqında mükəmməl təsəvvür yaratdı. Bunun ardınca ikicildlik “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”² ədəbiyyat tarixi

¹ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası: [dörd cildə] / – Bakı: Elm, – 1983-1994-cü illər.

² Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIX-XX əsrlər): [iki cildə] / – Bakı: Nurlar, – c. 1. – 2009. – 480 s.; Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIX-XX əsrlər): [iki cildə] / – Bakı: Qanun, – c. 2. – 2013. – 680 s.

prinsipləri əsasında yazılmış tədqiqatdır. Bu ikicildlik Cənub ədəbiyyatının tədqiqi ilə nəşri sahəsindəki elmi-metodoloji nailiyyətlərin yekunudur.

Alimin inqilabdan sonra Cənubda yaranan ədəbiyyatın nəşri əsasında yazıb “Azərbaycan”³ jurnalında və “Ədəbiyyat qəzeti”⁴ndə dərc etdirdiyi məqalələri 1978-1979-cu illər inqilabına qədərki və inqilabdan sonra İranda yaranan azərbaycandilli ədəbiyyatı və mətbuatı obyektiv elmi mövqedən dəyərləndirməyə, bu ədəbiyyatın əsas istiqamətləri, mövzu və ideyalar aləmi barədə Şimal oxucusuna dolğun informasiya verməyə xidmət edir.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tədqiqatçılarından S.Əmirov öz tədqiqatlarında⁵ Cənubda ədəbiyyat və milli özünüdərk problemini dolğun, sistemli şərh etmiş, inqilabdan sonra yaranan ədəbiyyatın tarixi hadisələrlə şərtlənən fərdi xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. Sözügedən dövrdə A.Əliqızı⁶ konkret tarixi dövrdə Cənub ədəbiyyatının inkişaf mərhələlərini şərtləndirən ictimai və ədəbi amilləri müəyyən etmişdir.

1978-1979-cü illər İran İnqilabından sonra Cənubda yaranmış ədəbiyyat barədə müxtəlif zamanlarda Sabir Əmirov, Nazim Rizvan, Teymur Əhmədov, Vəfa Əliyev, Ruqiyyə Qəmbərqızı, Vüqar Əhməd, İslam Qəribli, Pərvanə Məmmədova, Esmira Şükürova, Mahmizər Mehdibəyova, Lətifə Mirzəyeva, Fikrət Əhmədov və başqa tədqiqatçılar münasibət bildirsələr⁷ də, həmin dövrdə istər mətbuatda, istərsə də kitab və toplularda dərc olunan folklor, klassik irs, poeziya və nəsr nümunələri, bu ədəbiyyatın janrları, sənətkarlıq problemləri və ədəbiyyatla mətbuatın qarşılıqlı əlaqələri müstəqil araşdırma mövzusu olaraq ilk dəfə tədqiq edilir.

³ İbrahimov, M. Cənubda dirçəliş // – Bakı: Azərbaycan, – 1980. № 1, – s.35-47.

İbrahimov, M. Ümid və kədər poeziyası // Azərbaycan, – 1988. № 4, – s.132-138.

⁴ İbrahimov, M. “Yol” jurnalı axtarışda // Ədəbiyyat qəzeti. – 1991, 23 oktyabr; Qaranlıqdan işığa // Ədəbiyyat qəzeti. – 1982, 27 avqust

⁵ Əmirov, S. Güney Azərbaycan milli-demokratik ədəbiyyatı (1941-1990) / S.Əmirov. – Bakı: Elm, – 2000

⁶ Məmmədova, A. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri (1946-1990-cı illər) / A.Məmmədova. – Bakı: – 1998

⁷ Əmirov (Nəbioğlu), S. Səhənd / S.Əmirov (Nəbioğlu). – Bakı: Nurlan, – 2006; Əmirov (Nəbioğlu), S. Bu karvanın yolu Güneyədir / S.Əmirov (Nəbioğlu). – Bakı: Nurlan, – 2005; Rizvanov, N. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının yeni inkişaf mərhələləri / N.Rizvanov. – Bakı: Səda, – 2007; Qəmbərqızı, R. Bulud Qaraçorlu “Səhənd və onun poeziyası” (Səhəndin “Sazımın sözü” kitabına ön söz) / R.Qəmbərqızı. – Bakı: Yazıçı, – 2000; Əliyev, V. Hürriyyət fədaisi / V.Əliyev. – Bakı: – 1984; Əhmədov, T. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı (Poeziya) / T.Əhmədov. – Bakı: – 2007; Qəribli, İ. Ədəbiyyat sərhəd tanımır (Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı məqalə və öçerklər) / İ.Qəribli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014; Əhməd, V. Cənubi Azərbaycan poeziyası (1950-2010) / V.Əhməd. – Bakı: – 2014; Məmmədli, P. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər / P.Məmmədli. – Bakı: Sabah, – h. 1. – 2015; Məmmədli, P. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri / P.Məmmədli. – Bakı: Sabah, – 2015; Şükürova (Fuad), E. Güney Azərbaycan epik şeiri / E.Şükürova (Fuad). – Bakı: Nurlan, – 2016; Mehdibəyova, M. Cənubi Azərbaycan mühacirət nəsi (1947- 1990-cı illər) / M.Mehdibəyova. – Bakı: Nurlan, – 2007; Mirzəyeva, L. Sönməz (Bibliografya) / L.Mirzəyeva. – Bakı: – 2014; Süleymanoğlu, F. Səhənd (mühihi, həyatı və yaradıcılığı) / F.Süleymanoğlu. – Bakı: Nurlan, – 2017 və s.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı 1978-2015-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda mövcud olan mətbuatla ədəbi fikrin qarşılıqlı inkişaf tarixidir. Buraya həmin illərdə ana dilində nəşr olunmuş çap məhsulları - qəzetlər, jurnallar, kitablar, toplular, bülletenlər və s. daxildir.

Azərbaycan türkləri tək Cənubi Azərbaycanda deyil, demək olar ki, bütün İran boyu məskunlaşmışlar. Bu da təbii haldır ki, İranda Cənubi Azərbaycan sınırlarından kənarında azərbaycanlılara məxsus ədəbiyyat, mətbuat da araşdırmaya cəlb olunur. Cənubda fəaliyyət göstərmiş çoxsaylı mətbuat orqanlarında toplu və kitablarda nəşr olunmuş poeziya, nəsr, nümunələri folklor və klassik ədəbiyyat örnəkləri fonunda tarixi-ədəbi proses, bu prosesdə mətbuat və digər nəşrlərlə ədəbiyyatın məzmununda, poetik sistemindəki yeniliklərin araşdırılması tədqiqatın əsas predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada əsas məqsəd göstərilən tarixi mənbələrdə Cənubi Azərbaycanda mətbuat və ədəbi-bədii fikrin qarşılıqlı təsir prosesini öyrənməkdir. Bu məqsədlə müəllif aşağıdakı problemləri həll etməyi qarşıya qoyur:

- Cənubda milli mətbuatın yaranmasını təmin edən və onun intensiv inkişafına mane olan ictimai-siyasi məsələləri üzə çıxarmaq;

- Farsdilli mətbuatda Azərbaycan türk düşüncəsinin yerini müəyyən etmək;

- Milli azadlıq ideyalarının böyük xalq hərəkatına çevrilməsində mətbuatın, eləcə də ədəbiyyatın rolunu tədqiq etmək;

- Xalqın milli yaddaş daşıyıcısı olan şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması və nəşrində, tədqiqində konkret mətbu orqanlar ətrafında çalışanların fəaliyyətini öyrənmək;

- Cənubi Azərbaycanda milli mətbuat, eyni zamanda, ədəbiyyatın inkişafında xüsusi xidmətləri olan Cavad Heyət, Həmid Nitqi, Qulamhüseyn Saidi, Həbib Sahir, Səhənd, Rza Bərahəni, Məhəmmədağlı Zehtabi, Məhəmmədəli Fərzanə, Həmid Məmmədzadə, Savalan, Sönməz kimi elm, ədəbiyyat və sənət adamlarının böyük vətəndaşlıq mahiyyəti olan fəaliyyətlərini tədqiq etmək;

- Arazın o biri tayında ədəbi prosesin təmsilçiləri olan şair, yazıçı və publisistlərin məhdud bir şəraitdə boy verən yaradıcılıq fərdiliklərini araşdırmaq;

- Cənubda poeziya və nəsrin inkişaf fərdiliyini, klassik ənənələrin zəminində yaranan ədəbiyyatla yanaşı, bu janrlarda baş verən poetik yenilikləri üzə çıxarmaq;

Tədqiqatın metodları. Cənubda mətbuatla ədəbiyyatın qarşılıqlı inkişaf tarixi və tarixi-müqayisəli təhlil üsulundan istifadə edilir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.

Dissertasiya işində bir çox problemlər əsas götürülərək araşdırılmışdır.

Bunlar aşağıdakılardır:

- Cənubi Azərbaycanda aparılan tədqiqatlar ümumzərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsi və fars və ərəbdilli mənbələrin elmi dövriyyəyə gətirilməsi ilə əhəmiyyətlidir;

- Cənubda formalaşmağa başlayan milli müəyyənlik düşüncəsi artıq 1945-1946-cı illərdə solçu-populist müstəviyə, 1990-cı illərdə isə yenidən millətçiliyə, kimliyə keçmişdir;

- Cənubda ötən əsrin 40-cı illərindən başlayaraq daim zirvədə olan Həsərət ədəbiyyatının yerini yarım əsrdən sonra özündə kimlik axtarışını ehtiva edən Dirəniş, müqavimət ədəbiyyatı tutmuşdur;

- Cənubi Azərbaycan mətbuatının səhifələrində Azərbaycan xalqının tarixi, mədəniyyəti, dil və ədəbiyyatının işıqlandırılması və kütləviləşməsinə maraq göstərilmişdir;

- Mətbu orqanları və ara-sıra çap olunan kitablar folklorun nəşri, tədqiqi və təbliğinə xüsusi yer verməklə yazılı ədəbiyyatın lüğət tərkibinin milliləşməsinə və Cənubda işlədilən ədəbi dilin ərəb-fars tərkiblərindən təmizlənməsinə kömək etmişdir;

- Cənublu ziyalılar mətbuat səhifələrində dərc etdirdiyi materiallarla o taylı-bu taylı Azərbaycan tədqiqatçılarının axtarışlarını xalqa çatdırmış, ədəbiyyat tariximizin dolğunlaşmasına və bütövləşdirilməsinə xidmət etmişlər;

- 1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra Cənubi Azərbaycanda ədəbiyyatın və mətbuatın müxtəlif problemləri araşdırılmışdır;

- Anadilli mətbu orqanları Azərbaycan türklərinin milli şüurunu formalaşdırmış, kimliyini itirmiş xalqın özünəqayıdışına səbəb olmuş və Ana dilində yazıb yaradan yeni ədəbi nəslin yaranmasına təkan vermişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Mövzunun ilk dəfə sistemli işlənməsi əslində dissertasiyanın elmi yeniliyini şərtləndirən başlıca məqamdır. Bu yenilik elmi işin aşağıdakı məzmun və mündəricəsində özünü göstərir:

- Dissertasiyada çoxsaylı mətbuat orqanlarında nəşr olunmuş ədəbiyyat məsələləri, inqilabdan sonra Cənubda yaranan ədəbiyyat ilk dəfə olaraq sistemli elmi araşdırma obyektinə çevrilmişdir;

- Tədqiqatda Cənubda yaranan ədəbiyyat və mətbuatın inkişafı konkret olaraq tarixi bir dövrün həddləri çərçivəsində ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə araşdırılır;

- Mətbuat tarixi ədəbi-bədii tərəqqinin təməli kimi təhlil olunur;

- Tədqiqat işində inqilabdan sonra Cənubda yaranan ədəbiyyatın özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqları aşkara çıxarılaraq ilk dəfə elmi təhlilə cəlb olunur;

- İlk dəfə olaraq müasir nəsr, poeziya və tənqid janrlarının məzmununda, poetikasında baş verən proseslər öyrənilir;

- Folklorun mətbuatda sistemli verilib öyrənilməsi ilk dəfə təhlil olunur;

- Klassik ədəbi irsin mətbuatda yeri və tanınması probleminə ilk dəfə aydınlıq gətirilir;

- Cənubi Azərbaycanda ana dilinin, milli ədəbiyyatın yaşadılmasında misilsiz fədakarlıq göstərən Cavad Heyət, Məhəmmədəli Fərzanə, Məhəmmədağlı Zehtabi, Qulamhüseyn Beqdeli, Həmid Məmmədzadə, Əli Kamali Rza Bərahəni və b. kimi 20-dən artıq yazıçı və şairin yaradıcılığı və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti ilk dəfə məhz bu əsərdə araşdırılıb dəyərləndirilir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı vahid Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Buna görə dissertasiya 1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra Cənubi Azərbaycanda ədəbiyyatın və mətbuatın müxtəlif problemlərinin araşdırılması ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir və bu sahədə çoxsaylı gələcək tədqiqatlar üçün zəmin rolunu oynaya bilər. Xüsusilə sözügedən dövrdə Cənubi Azərbaycan poeziyasını, nəsrini,

folklor və klassik ədəbi irs məsələlərini anadilli mətbuatda tədqiq edənlər dissertasiyadan geniş faydalana bilər. Ümumiyyətlə, dissertasiya filoloq alimlər, tarixçilər, türkoloqlar, şərqşünaslar, Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri, ali məktəblərin filologiya və jurnalistika fakültələrinin tələbələri, ədəbiyyatla maraqlananlar üçün faydalı olar.

Dissertasiyada milli mətbuatın qaynaqlarından olan farsdilli mətbuat tarixinə ətraflı yer ayrılması anadilli mətbuatın formalaşması prosesi haqqında təsəvvür yaradır. Cənubda mətbuat tarixini öyrənənlər üçün göstərilən elmi informasiyadan mütəxəssislər, doktorant və magistrələr bəhrələnmə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Araşdırmanın əsas nəticələri müəllifin monoqrafiyalarında, nüfuzlu elmi jurnallarda (o cümlədən xarici nəşrlərdə) dərc olunmuş monoqrafiya, məqalələrində, həmçinin beynəlxalq və respublika miqyaslı elmi konfranslarda etdiyi məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın yerinə yetirildiyi təşkilat. Dissertasiyanın mövzusu Azərbaycan MEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasında və Ədəbiyyatşünaslıq üzrə Problem Şurasında təsdiq edilmiş, həmin İnstitutun Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi; Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş (19023 şərti işarə), dörd fəsil (birinci fəsil iki paraqraf - 90.753 şərti işarə, ikinci fəsil üç paraqraf – 138.415 şərti işarə, üçüncü fəsil iki paraqraf - 109.321 şərti işarə, dördüncü fəsil üç paraqraf – 120.002 şərti işarə) nəticə (10.080 şərti işarə) və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 487.594 şərti işarədir.

I FƏSİL

MƏTBUATIN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ ƏDƏBİ-MƏNƏVİ HƏYATIN TARİXİ TƏKAMÜL PROSESİ

1.1. 1978-1979-cu illər İran inqilabına qədərki Cənubi Azərbaycan milli mətbuatına ümumi bir baxış

Mətbuatın formalaşması və inkişaf tarixi hər bir xalqın mədəni tərəqqisinin göstəricisi kimi xalqın dövlət və cəmiyyət quruculuğu, siyasi institutlarının bərqərar olması ilə paralel onun mədəni daşıyıcılarının da əks olunduğu tarixi mənbədir. Mətbuat istər-istəməz ictimai şüurun bütün istiqamətlərini özündə cəmləşdirir, ən başlıcası isə xalqın milli özünüdərək enerjisini ehtiva edir. Hər bir mətbu orqanının rəhbər tutduğu ideya-siyasi xətti olmuşdur. Azərbaycan xalqının Cənubda tarixi taleyi baxımından istər farsdilli, istərsə də ana dilli mətbuatın təşəkkülü prosesini izləmək zəruridir. Çünki ictimai-siyasi və mədəni institutlarının güzgüsü kimi mətbuat, ədəbi-bədii gedişatın, onun mətləb, mövzu və bədii təcəssümünün özəlliklərini üzə çıxarmaqda əvəzsiz mənbədir.

1858-ci ildə Təbrizdə “Azərbaycan” adlı ilk rəsmi qəzet nəşr olundu və bununla da, Cənubi Azərbaycanda dövrü mətbuatın əsası qoyuldu. “Əxbari-darülsəltənəyi-Azərbaycan” və başqa adlar altında çıxan bu qəzetin səhifələrində o dövrün rəsmi qəzetlərinə xas olan saray xəbərləri, şahın və vəliəhdin səyahət və səfərləri ilə bağlı məlumatlar, ölkənin daxili və xaricində baş verən hadisələrin qısa xülasəsi verilirdi. Təbii ki, bu qəzet də digərləri kimi texniki tərtib və məzmun baxımından çox zəif olduğu üçün özünə oxucu toplaya bilmirdi.

Cənubi Azərbaycanda yeni maarifi rüşeymi 1869-cu ildə Təbrizdə “Mədrəsəyə-Nasiri” məktəbinin açılması ilə qoyulmuşdu. Dövlət tərəfindən Təbrizdə təsis edilən ilk məktəb isə 1877-ci ildə açılan “Təbriz” mədrəsəsi idi. Tədqiqatçılar bu tədris ocağını Tehran darülfünunu ilə müqayisə edərək, ona tən olduğunu yazırlar. Bu mədrəsənin açılması Cənubi Azərbaycanda dünyəvi təhsilin inkişafında atılmış ilk

addım idi. “Təbriz” mədrəsəsi 1893-cü ildən “Müzəffəriyyə” adlandırılır. Cənubi Azərbaycan maarifinin tanınmış araşdırıcısı Hüseyn Ümid yazır ki, *Azərbaycanda yeni maarifin ilk bünövrəsi, həmin məktəbin əsası üzərində qurulmuş və bu təhsil müəssisəsi bir çox alimlər yetişdirib cəmiyyətə vermişdi* [305, s.54].

1893-cü ildə “Müzəffəriyyə” mədrəsəsində “Nasiri” adlı qəzet çap olundu. Qəzet öz səhifələrində cəmiyyəti düşündürən problemlərə müdaxilə edir və təhlili yazılara yer ayırırdı. Qəzetin redaktoru “Müzəffəriyyə” məktəbinin müdiri idi. Bununla, Cənubi Azərbaycanda yeni bir ənənənin-tədris müəssisəsində, məktəb və mədrəsələrdə qəzet və jurnal çapının əsası qoyuldu. Mədrəsə və məktəblər yetişdirdikləri gəncləri dərs vəsaiti ilə təmin etmək məqsədi ilə çapxanalar qururdular.

XIX əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycanda həm dövlət, həm də xüsusi mətbəələr az deyildi. Ölkədə nəşriyyat işlərinə rəsmi nəzarət edən bir orqan – senzura olmasa da, bu müəssisələr hakimiyyət orqanlarının və ruhanilərin ciddi nəzarəti altında idi.

Məktəb (ibtidai ruhani məktəbi) və mədrəsələrin (ali ruhani məktəbi) açılması savab iş sayılırdı. Müsəlman məscidlərinə vəsiyyət edilib bağışlanmış mülklər və torpaqların (vəqflərin) gəliri məktəb binalarının, müdərrişlərin, şagirdlərin saxlanması üçün sərf edilirdi. Faktiki olaraq gəlirin mühüm hissəsini ruhanilər özləri mənimşəyirdi. Hökumətin onlara nəzarət edilməsinə izin verilmirdi. Mədrəsənin bütün işlərinə ruhanilər başçılıq edirdi.

V.V.Bertold yazırdı ki, *müsəlmanlar heç bir tərəddüd göstərmədən avropalılardan atəş silahı borc alırdılar. Lakin kafirlərin digər ixtirasını, yəni çapı qəbul etmək üçün nüfuzlu fəqihlərin icazəsi lazım gəlirdi. Çap olunmuş kitablardan istifadə etmək, dinlə yaxın olan mədrəsə həyatında tam çevriliş əmələ gətirirdi* [286, s.56]. Bu isə ruhaniləri razı sala bilməzdi.

Ədəbi-mədəni həyatın tərəqqisi, təbii ki, təhsilin vəziyyəti, onun dünya məzmunu ilə sıx bağlı idi. Cənubda xalqın ümumi mədəni nəzəriyyəsi, mətbuatın və ədəbi həyatın mənzərəsi barədə Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri M.F.Axundovun mübahisələri öz aktuallığını saxlamaqdadır. M.F.Axundov İranın geriliyinin köklərini dünyəvi təhsilin olmamağında görürdü. M.F.Axundovun davamçısı Zeynalabdin

Marağayı də İranın geridə qalmasının səbəblərini təhsilin yoxluğunda görür və hökuməti bu problemə diqqət yetirmədiyinə görə təqsirləndirirdi.

Cənubi Azərbaycanın, eləcə də İranın maarifçilik tarixində Mirzə Həsən Rüşdiyyə, Cabbar Baxçaban (Əsgərzadə), Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin böyük xidmətləri olmuşdur. M.H.Rüşdiyyə İranda ilk üsuli-cədid məktəbinin, C.Baxçaban isə ilk uşaq bağçasının, lal-karlar üçün xüsusi məktəbin yaradıcısı sayılırlar.

1888-ci ildə Mirzə Həsən Rüşdiyyə tərəfindən Təbriz şəhərində ilk üsuli-cədid məktəbinin əsası qoyulur. Bu məktəb İran maarifi tarixində ilk yeni üsullu məktəb idi. Bu təhsil ocağı müasir məktəb atributlarını xatırladan yazı lövhəsi, parta və başqa ləvazimatlarla təchiz olunmuşdu. Ən əsası isə orada əlifbanı yeni metodla – tez və asan öyrənməyə imkan verən sovti üsulla (səsləndirmə – P.Məmmədli) tədris edirdilər. “İran maarifinin atası” sayılan M.H.Rüşdiyyənin öz xalqı qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri də müasir bilikləri və ana dilini təbliğ edən bir çox tədris ədəbiyyatlarını – “Ana dili”, “Vətən dili” dərsliklərini yaratması idi. M.H.Rüşdiyyə mütərəqqi və bacarıqlı ziyalıları öz ətrafında birləşdirməyə nail olmuşdu.

“Təbriz” mədrəsəsi dövlət tərəfindən təsis olunduğu üçün maarifə zidd olan mürtəcelər onun fəaliyyətini dayandıra bilmədilər. “Rüşdiyyə” milli məktəbi isə dəfələrlə mürtəcə qüvvələrin təqibinə və zorakılığına məruz qalıb bağlandıqdan sonra o məktəbin müəllimlərindən Hüseyin Təbibzadə “Kamal”, Mirzə Rza Səhafzadə “Pərvəriş” və Mirzə Əhməd “Bəsirət” kimi yeni üsullu məktəbləri təsis etdilər. Dövrünün yenilikçi və savadlı pedaqoqları olan bu məktəb müdirləri, eyni zamanda, qəzet, jurnal nəşri ilə də məşğul idilər.

Beləliklə, 1899-cu ildən başlayaraq, “Kamal” mədrəsəsində “Kamal”, “Pərvəriş” məktəbində “Dəbistan”, “Bəsirət” məktəbində “Üxviyyət” və “İttihad” adlı qəzetlər çap olunmağa başladı. Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, M.H.Rüşdiyyə də ayrı-ayrı vaxtlarda “Məktəb” və “Tehran” adlı qəzetləri nəşr etdirmişdi.

Maarifçilik hərəkatının fəallarından olan tanınmış ziyalıların bir çoxu millətə, ölkəyə fayda gətirmək və xalqı maarifləndirmək niyyətilə yeni məktəblər, kitabxanalar açır, kitab, qəzet və jurnal nəşr edirdilər. Bu ziyalıların yaradıcılıq fəaliyyətində çox zaman, mədəni həyatın bir çox sahələri – ədəbiyyat, tarix, jurnalistika, pedaqo-

gika birləşirdi.

“XIX əsrin II yarısında İranda Böyük Britaniya, Rusiya, Fransa, ABŞ kimi bir çox xarici ölkələrin missiyaları fəaliyyətə başladı: ingilis-katolik və bantist, fransız-katolik, rus-pravoslav, amerikan presviterion və s. missionerlərin, fəaliyyəti əsasən xarici dövlətlərin mövqeyini İranda möhkəmlənməsinə, əhali arasında dayaq yaratmağa yönəlmişdi ki, bu da ölkənin gələcəkdə əsarət altına alınması məqsədi daşıyırdı” [286, s.43].

Öz ölkəsinin demokratik qanunlarla idarə olunub hər sahədə inkişaf etmiş, xarici inhisarçılardan azad bir dövlət kimi görmək istəyən mütərəqqi və mübariz şəxslər mərkəzlər, gizli cəmiyyətlər yaradaraq onun ətrafında birləşirdi. Bu fədakar ziyalılar xalqın ictimai fikrinin formalaşmasına və inkişafına təsir göstərmək üçün yeni mətbu orqanları təsis edirdilər. Dövrün tanınmış şəxsiyyətləri Hüseyn xan Ədalət “Əlhədid” (1897), Sadiq xan Ədibülməmalik “Ədəb” (1898), Hüseyn Təbibzadə “Kamal” (1901), Məhəmmədəli Tərbiyə (H.Tağızadə, M.Şəbüstəri və H. Ədalətlə birgə) “Gəncineyi-Fünun” (1902) kimi qəzet və jurnalları nəşr edirdilər. Bu mətbu orqanları publisistik dillə ölkənin ictimai-siyasi vəziyyətini təhlil edir, xalqı müstəmləkəçilərə və istibdada qarşı mübarizəyə səsləyir, ölkədə islahatlar keçirilməsinə, qabaqcıl ideyaların yayılmasına səy göstərirdilər.

1878-ci ildə Təbrizdə ilk özəl qəzet olan “Təbriz”in təsisçisi və redaktoru H.Ədalət olmuşdur. H.Ədalət 1897-ci ildə “Əlhədid”, sonralar isə “Xəbər”, “Ədalət”, “Söhbət”, “Ana dili” qəzetlərini təsis edir. “Əlhədid” qəzetində Təbrizin M.Şəbüstəri (Əbülziya), H.Tağızadə, Ə.Səfərov və M.Tərbiyə kimi tanınmış ziyalıları çıxış edirdilər. Onlar gizlicə “Əlhədid” qəzetinin redaktorunun evində toplaşaraq xalqın nıcatı yollarını arayır, öz fikir və mülahizələrini qəzetinin səhifəsinə çıxarırdılar.

H. Ədalət ölkəsinin qadınlarını Avropa ölkələrində olduğu kimi çadrasız, təhsilli, azad görmək istəyirdi. O, İranda qadın azadlığını qaldıran ilk ziyalılardan olmuş, bu məsələni nəşr etdiyi qəzetin səhifələrinə çıxartmışdır.

H.Ədalət Məşrutə dövründə (1906-1911) Azərbaycanın maarif sistemində başçılıq etmişdir. Məşrutə dövründə vətənpərvər ziyalı kimi yurdunun tərəqqisi uğrunda fədakarcasına çalışmışdır.

“Kamal” qəzetinin naşiri Hüseyn Təbibzadə “Kamal” məktəbinin müdiri olmuşdu. Hüseyn xan öz təxəllüsünü təsis etdiyi qəzetin adından götürmüşdü. Tanınmış tarixçi Ə.Kəsrəvi onu mütləqiyyəti aradan qaldırmağa səy göstərən dəstənin üzvlərindən biri kimi qeyd etmişdir. Həmin dəstənin iclasları Mirzə Hüseyn xanın evində təşkil olunurdu” [299, s.94].

M.F.Axundovun yeni əlifba ideyasını İranda təbliğ edənlərdən biri də H.Təbibzadə idi. O, əlifbanın dəyişdirilməsi ilə bir sırada təlim üsulunun yeni qaydalar üzərində islahı və yeni məktəblərin təsisi zərurətini göstərir, yeri gəldikcə bu məsələyə “Kamal” qəzetində toxunurdu.

Mənbələr təsdiq edir ki, Təbriz şəhərində 1892-ci ildən başlayaraq “Şəbnamə” adlı kiçik formatlı mətbu nümunələri görünməyə başlayıb. Onun səhifələrində xalq narahat edən sosial problemlərə toxunulur, mövcud quruluşdakı çatışmazlıqları tənqid edən kəskin yazılar verilirdi.

“O dövrdə dövlət qəzetlər çox zaman maraqsız və cansıxıcı olduğundan çətinliklə satılır, əhalinin müəyyən bir qisminə məcburi abunə formasında paylanırdı. Belə “darıxdırıcı” ruznamələrdən birini vaxtilə M.F.Axundov “İran” qəzetinin münşisinə...” məqaləsində kəskin tənqid etmişdi” [4]. Ancaq pulsuz yayılan, içərisi bəmərə, duzlu yazılarla və gülməli şəkillərlə bol olan iri vərəqləri sadə xalq böyük həvəslə oxuyurdu. Savadlıların barmaqla sayıldığı dövrdə bu qəzetə maraq çox olduğundan bəzən məhəllə-məhəllə gəzib, onu oxutdurmaq üçün yazı-pozunu bilən adam soraqlayırdılar.

Gizli üsulla çap olunan “Şəbnamə”, adətən, gecələr qapı və divarları yapışdırılırdı. Səhər açılanda artıq əhalinin gur olduğu bazar, məktəb və mədrəsələrdə yayılır, əldən-ələ gəzirdi. Gecələr yayıldığı üçün də adı “gecə vərəqləri” mənasını daşıyırdı.

Haqqında söhbət açdığımız qəzetin naşiri və redaktoru istedadlı publisist Əliqulu Səfərov idi. O, ölkəni konstitusiya ilə idarə olunan, hər sahədə inkişaf etmiş, xarici istismarçılardan asılı olmayan azad bir dövlət kimi görmək istəyirdi.

Ə.Səfərov qəzeti xalq oyatmağın ən təsirli vasitələrindən biri hesab edirdi. O öz həmfikirləri ilə bərabər gizli bir mərkəz yaratmışdı. “Gizli əncüman” adlanan bu mərkəzdə Əliqulu Səfərovla yanaşı, dövrün görkəmli vətənpərvər ziyalıları M. Tərbiyə,

S.M.Şəbustəri, H.Ədalət iştirak edirdilər. 1892-ci ildə Ə.Səfərov Təbrizdə qeyri-leqal olaraq “Şəbnamə” adlı, kiçik ölçülü satirik qəzet – vərəqə buraxmağa nail olur.

XIX əsrin sonlarında İranda, eləcə də Cənubi Azərbaycanda yerli feodallara, yadelli inhisarçılara, şah rejiminə qarşı getdikcə əhali arasında narazılıqlar kəskin şəkil alırdı. Sonralar tarixdə “Tənbəki üsyanı”, “Zeynəb paşa” və s. adı altında ingilislərin tütün inhisarına, yerli feodalların taxıl möhtəkirliyinə qarşı baş verən xalq hərəkatları o dövrün ölkədən xaricdə nəşr olunan mühacir mətbuatında və ölkədəki gizli nəşrlərdə öz əksini tapmışdı.

Ümumiyyətlə, o dövrdə “Şəbnamə” adı altında gizli çap olunan nəşr nümunələrinə çox rast gəlmək olardı. Məşrutə inqilabı ərəfəsində dövrünün gizli halda yayılan qəzet, vərəqə və bəyannamələrə də “Şəbnamə” deyilirdi.

Satirik ruhlu bu kiçik ölçülü qəzet və ya vərəqələrdə dövrün Əliqulu Səfərov, Mirzə Həsən Rüşdiyyə, Məhəmmədəli Tərbiyət kimi mütərəqqi ziyalıları İranın real ictimai-siyasi vəziyyətini açıb göstərir, xalqı müstəmləkəçilərə və istibdada qarşı mübarizəyə səsləyir, ölkədə islahatlar keçirilməsinə, qabaqcıl ideyaların yayılmasına çalışırdılar.

“Şəbnamə”nin nəşri tarixi ilə bağlı ingilis şərqşünası Edvard Braunun 1914-cü ildə Londonda çap etdirdiyi “Müasir İranın ədəbiyyat və mətbuat tarixi” [291] kitabında “Şəbnamə”nin 1892-ci ildə Təbrizdə meydana gəldiyini, müntəzəm deyil, müvafiq vaxtlarda çap olunduğunu, redaktorunun və oradakı bir çox məqalələrin müəllifinin Əliqulu xan Səfərov olduğunu, onun çox zaman Ağaqlu imzasından istifadə etdiyini, gizli çap olunub yayınlandığını, yeni ideyalarla zəngin, çox düşündürücü və satirik olub səhifələrinin əksəriyyətinin karikaturalarla bəzədildiyini qeyd edirdi. Ən başlıcası isə E.Braun nüsxəsi günümüzə qədər gəlib çıxmayan bu qəzetin saylarından birini 1906-cı ildə gördüyünü yazır, oxucuları “Şəbnamə”nin satirik üslubu ilə tanış etmək üçün qəzetdəki yazıları nümunə gətirir.

Həmin saydakı məqalələrin birində o dövrdəki çörək qıtlığı ilə bağlı dükan-bazarlardakı qarma-qarışıqlıq və zorakılıqdan bəhs olunur: *“Dünən xidmətçini səhər qəlyanaltısı üçün bazara çörək almağa yolladım. O, səhər erkəndən çıxdı, evə 3 saatdan sonra gəldi. Geri qayıdanda onun paltarı cırıq-cırıq, üzü cızıq-cızıq olub,*

bədəni bir neçə yerdən yaralanmış, bütün vücudu gömgöy göyərmişdi. O dövrdə tüğyan eləyən aclıq bizə də sirayət etdiyindən onun gətirdiyi çörəyin çox quru və kiçik olmasına baxmayıb, biz o loxma çörəyi dərhal parçalayıb bir neçə hissəyə böldük...” [291, s.87].

Qeyd etmək lazımdır ki, E.Braun “Şəbnamə”nin həmin sayındakı yazıların türkcə (azərbaycanca – P.Məmmədli) yazıldığını, səhifənin tən yarısının şəkillərlə bəzədildiyini yazır. Lakin qəzetin nəşri tarixinin və məkanını göstərilmədiyini, həmçinin redaktor və müəllifləri haqda heç bir məlumat verilmədiyini bildirir.

Ə. Səfərovun 1898-ci ildə nəşr etdiyi “Ehtiyac” qəzeti şəraitin imkan verdiyi həddə mövcud quruluşu tənqid edir, xalqı azadlıq və tərəqqiyə çağırır, qəflət yuxusu və cəhalətdən oyadırdı.

1898-ci ildə “Loğmaniyyə” məktəbinin müdiri Sadıq xan Ədibül Məmalik Fərəhani tərəfindən Təbrizdə “Ədəb” qəzeti nəşr olunurdu. Dövrünün digər şairləri kimi Ədibül Məmalik qəsidə, qəzəl, mədhiyyələr yazırdı. Sonralar o, daha operativ və XIX əsrin sonlarında İranda populyar janr olan publisistikaya müraciət edir.

S.Fərəhani 1905-ci ildə Bakıda Əhməd bəy Ağayevin redaktorluğu ilə nəşr olunan “İrşad” qəzetinin farsdilli əlavəsini çıxarır. “İrşad”ın cəmi 13 sayı çıxmış farsca əlavəsində ədəbi-ictimai fikir tariximiz üçün çox maraqlı faktlara rast gəlmək mümkündür. Onun saylarından birində böyük mütəfəkkir M.F.Axundovun indiyə qədər əldə olunmayan ərəbcə yazılmış “Təlqinnamə” əsərindən bir hissə çap olunmuşdur [22, s.28].

Digər bir maraqlı fakt İran dramaturgiyasının banisi Mirzə ağa Təbrizi ilə bağlıdır. O, M.F.Axundovun təsiri altında dram əsərləri yazmışdır. Mirzə ağa Təbrizi yazdığı hər bir yeni pyesini M.F.Axundovdan əsər haqda məsləhət almaq və onun fikrini bilmək üçün ona göndərirmiş. Amma hər dəfə də xahiş edirdi ki, yazışma zamanı bir müəllif kimi onun adını yazmasın, bunu gizli saxlasın. Çünki onun əsərləri tənqidi satirik üslubda olduğundan yazıçıya təhlükə yarada bilərdi. Uzun illər bu səbəbdən həmin əsərlərin müəllifinin adı naməlum qalmışdır. Bir müddət onun əsərlərini səhvən M.F.Axundovla əlaqə saxlayıb məktublaşan başqa bir ziyalı, erməni əsilli Melkum xanın adına çıxırdılar. Bu məsələ ilə bağlı həqiqəti ilk dəfə tədqiqatçı

Həmid Məmmədzadə üzə çıxarmışdır [192, s.97]. "İrşad" da Mirzə ağa Təbrizinin əsərindən bir parça çap olunması əsərlərin əsl müəllifinin kimliyinə aydınlıq gətirib [22, s.28].

1902-ci ildə Təbrizdə nəşr olunan "Gəncineyi-fünun" tək Cənubi Azərbaycanda deyil, həmçinin İranda ilk elmi-ədəbi jurnal hesab olunur. Jurnalda nəşr olunan yazılar dörd mövzu ətrafında birləşirdi: I. Elm və texnika ilə bağlı yeniliklər, II. İncəsənətdən, tarix və ədəbiyyatdan bəhs edən "İncəsənət bələdçisi"; Bu rubrikanı M. Tərbiyət hazırlayırdı. III. "Qədim mədəniyyətlər, sivilizasiyalar"; Bu bölmədə Avropanın tarixçi alimlərinin (xüsusilə fransız Qustav M. Bonun) əsərlərindən örnəklər verilirdi. Həmin əsərləri Həsən Tağızadə tərcümə edir və onların çox zaman geniş şərhini hazırlayırdı. Bədii əsərlərdən edilmiş tərcümə nümunələri sonuncu bölmədə yerləşdirilirdi. Macəra ədəbiyyatını, xüsusilə fransız yazıçısı Jül Vernin əsərlərini tanınmış şair Mirzə Yusif xan Etisamimülk (görməli şairə Pərvin Etisaminin atası) tərcümə edirdi. Məhəmmədəli Tərbiyət 1921-25-ci illərdə Cənubi Azərbaycanın maarif naziri vəzifəsini daşdığı zaman ölkədə maarif və mədəniyyətin tərəqqisinə diqqət ayırırdı.

"Qəzet redaktorları, yeni tipli üsuli-cədid məktəblərinin baniləri və digər mütərəqqi düşüncəli şəxsiyyətlər hər cür təzyiqlərə məruz qalsalar da, o zamanlar yeni yaranan maarif və mədəniyyət ocaqlarının ətrafında toplanır, gizli fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Vətənin tərəqqisinə çalışan ziyalılar, naşir və redaktorlar, ölkədə söz və mətbuat azadlığına imkan və şərait olmadığı üçün öz qəzetlərini xaricdə çap edib, İranda yayırdılar. Ölkədən xaricdə nəşr olunan bu qəzetlər xalqın mənən oyanmasında, kütlələrin dövrün mütərəqqi ideyaları ilə tanış edilməsində mühüm rol oynayırdılar. Bu qəzetlərdə qoyulan əsas məsələlər bunlar idi: mövcud rejimin işfəsi, mütləqiyyət rejiminin konstitusiya rejimi ilə əvəz olunması, ölkədə yeni islahatların keçirilməsi (xüsusilə maarif sahəsində)" [182, s.188]. Bu qəzetlər dövlət qəzetlərindən fərqli olaraq İranın mövcud vəziyyətini tənqid edir və əfkari-ümumiyyəyə güclü təsir göstərirdi. Belə mətbu orqanların ən birincisi 1875-ci ildə İstanbulda çıxan "Əxtər" qəzeti idi. Türkiyədə "Əxtər"lə yanaşı, "Şahsevən" də çap olunurdu. Bunlardan başqa, Misirin Qahirə şəhərində "Hikmət" (1892-1906),

“Kamal” (1905-1906), Hindistanın Kəlküttə şəhərində “Həblülmətin” (1893-1906) çap olunurdu. Bu qəzetlərdə İrandakı ictimai-siyasi həyatın naqislikləri haqqında ibrətli tənqidi məqalələr yazıldığına görə hakim dairələr onların İranda yayılmasına süni maneələr yaradırdılar. Lakin xalq arasında mütərəqqi qəzetlərə rəğbət çoxaldığı üçün həmin mətbu orqanlar müxtəlif yollarla İrana gətirilib əldən-ələ gəzir, oxunurdu. “Əxtər”in ilk nömrələri gündəlik nəşr olunurdu. “Əxtər”in ətrafında İstanbulda yaşayan nüfuzlu mühacirlər toplaşmışdılar. Qəzet vətənpərvər ziyalılar tərəfindən hazırlanırdı. “Əxtər” birinci mətbu orqanı kimi ilk dəfə olaraq İranda mövcud quruluşu tənqid edərək bu quruluşda nə kimi dəyişiklik aparmaq fikrini irəli sürən qəzet olub.

“Əxtər” tək İranda deyil, Qafqazda, Yaxın Şərq ölkələrində yayılaraq maraqlı və məzmunlu yazılarına görə öz oxucuları arasında şöhrət tapmışdı. Onun səhifələrində dövrün tanınmış azərbaycanlı ziyalıları Əbdürrəhim Talıbov, Şeyx Əhməd Ruhi, Məhəmməd Tofiq Xəbirülmülk, Mirzə Həbib İsfahani, Mirzə Rza xan Vəkeşlu yaxından iştirak edirlər.

“Hikmət” qəzeti 1892-ci ildə Qahirədə Təbrizli Məhəmməd Mehdi xan tərəfindən təsis edilmişdi. Qəzet qeyri-müəyyən fasilələrlə çıxırdı. Qəzetin səhifələrində ədəbiyyata aid çoxlu yazılar dərc olunurdu. Bu yazılarda vətənpərvərlik ruhu hakim idi.

“Şahsevən” 1898-ci ildə İstanbul şəhərində qabaqcıl Azərbaycan maarifpərvərləri Ə.Talıbov və S.M.Şəbüstərinin rəhbərliyi ilə çıxıb. İranın avtoritar quruluşu, və onun eybəcər mahiyyəti satirik və yumoristik dillə tənqid edilirdi. Digər mühacir qəzetlər kimi “Şahsevən” də İranda inqilabi ovqatın yaranmasına, İranda inqilabın hazırlanmasına zəmin yaratmışdı.

Beləliklə, o dövrün yerli və mühacir mütərəqqi qəzetləri ölkənin ictimai-siyasi vəziyyətini doğru əks etdirməklə, əhəlinin müxtəlif təbəqələrinin zehninə təsir edir, onların içərisindən ölkəyə və xalqa əvəzsiz xidmətlər göstərən şəxslərin çıxmasına da səbəb olurdu. Mütərəqqi mətbuat olmadan xalqı gələcəyə istiqamətləndirən siyasi lider yetişdirmək qeyri-mümkündür və bunu mətbuata, təhsilə rəhbərlik edənlər gözəl anlayırdılar. Bu mətbu orqanlarda nəşr olunmuş ədəbi-bədii nümunələrin milli-

ictimai tutumu və praktik mənası dərhal bilinməsə də, daha kütləvi və ümumxalq ovqatına çevriləcək zəmin hazırlayırdı.

XIX əsrin sonlarından kortəbii sıçrayışlar şəklində təzahür edən xalq nümayişləri artıq 1905-ci ilin sonunda mütəşəkkil formalar almağa başladı. Hökumətə qarşı olan bu kütləvi hərəkatlar inqilabla nəticələndi və tarixə Məşrutə inqilabı (1906-1911) adı ilə daxil oldu. Beləliklə, İran konstitusiyalı monarxiya ölkəsinə çevrildi. Tezliklə bütün əyalət və vilayətlərdə məclisə nümayəndələrin seçilməsi başladı.

M.Rəsulzadə həmin dövrdə İrandaqı əncümənlərin (klublar) sayının 70-ə yaxın olduğunu yazır, onları Fransa inqilabındakı klublara bənzədirdi. Onların ən nüfuzlusunun “Əncüməni Azərbaycan” olduğunu qeyd edirdi [216, s. 119]

Tehranda “Milli məclis” açılan günü paralel olaraq Təbrizdə “Azərbaycan milli məclisi” quruldu. Tehrandakı hökumətin təhdidi ilə bu ad “Azərbaycan əyalət əncüməni” (şurası) ilə əvəz olundu. Bu dövəndə Cənubi türklərində “Hümmətçilikdən millətçiliyə” keçmə meyilləri yaranırdı. Tədrisin türk dilində aparıldığı məktəblər qurulur, türkcə mətbuat yaranır, yeni siyasi təşkilatların formaları meydana gəlirdi. Azərbaycan əyalət əncüməni “Əncümən” adlı mətbu orqanı nəşr etməyə başladı. “Azərbaycan əyalət əncüməni” əsasən “Gizli mərkəz” (bəzi ədəbiyyatlarda “Gizli əncümən”, “Mərkəzi-qeyb”) adlı təşkilatdan idarə olunurdu.

1908-ci il iyunun 23-də Şahın göstərişi ilə İrandaqı rus kazak hərbi dəstəsi Məşrutəyə zərbə endirmək məqsədi ilə Məclisin və paytaxtdakı Azərbaycan şurasının binalarını top atəşinə tutdu.

Hakimiyyəti ələ keçirən Mərkəzi hökumət Azərbaycana ordu göndərsə də xalq tərəfindən müqavimətə rast gəlmişdi. Bundan sonra Təbriz 11 ay mühasirədə qalmışdı. Xalq aclıq və bir çox başqa çətinliklərlə üzləşsə də təslim olmamışdı. Təbriz döyüşlərində Səttarxan öz yaxın silahdaşları ilə misilsiz döyüş şücaəti göstərmişdilər. Təbriz İran Məşrutə inqilabının mərkəzinə çevrilmişdi. İranın qüvvələri üzərində qələbənin qazanılmasında böyük xidmətləri olan Səttarxan və Bağır xanı xalq məhəbbətlə “Sərdare-milli” və “Salare-milli” (milli sərkərdə mənasındadır – P.M.) adlandırmışdı.

Səttarxanın saysız qəhrəmanlıqları, Təbrizin yenilməzliyi böyük əks-səda

doğurdu. Həmin günlərdə Azərbaycan Əyalət Əncüməninin və şəxsən Səttarxanın adına dünyanın Bakı, Tiflis, Peterburq, İstanbul, Paris, Nəcəf və s. şəhərlərindən təbrik teleqramları, məktublar, şeirlər daxil olur, xarici qəzet və dərgilərdə bu hərəkət haqqında məqalələr dərc olunurdu. Qeyd etdiyimiz kimi, “Molla Nəsrəddin” dərgisi bütün hərəkət boyu Azərbaycan inqilabçılarına ruh verirdi. Təbrizdəki qanlı döyüşlər vaxtı Cəlil Məmmədquluzadə yazırdı: *“Bu gün Kərbəla meydanı Azərbaycandakı vətənpərvərlik meydanıdır. Hər kimin ürəyində bir cüzi din, namus, vətən hissi varsa, oranın qeydinə qalmalıdır”* [176, s.136]

M.Ə.Sabirin, eləcə də digər şairlərin yüksək hörmət və iftixarla Səttarxana həsr etdiyi şeirləri “Molla Nəsrəddin”də çap olunub Cənubda da yayılırdı. O illərdə təzə nəşrə başlayan “Molla Nəsrəddin” jurnalı İran və Cənubi Azərbaycan mövzuna geniş yer ayırırdı. “Molla Nəsrəddin”in elə bir sayı yox idi ki, orada bu mövzu M.Cəlilin, M.Ə.Sabirin və jurnalın Təbriz müxbirləri – M.S.Ordubadı, Mirzə Ələkbər Məmmədquluzadə (Cəlil Məmmədquluzadənin qardaşı – P.M.) İskəndər Qəffari Sərxpuşun, eləcə də Bayraməli Abbaszadə (Hammal) və Mirzə Əli Mocüz Şəbüstərinin qələmi ilə felyeton, şeir, xəbər və s. şəkildə getməsin. Əgər XIX əsrin sonlarında Cənubi Azərbaycanda yalnız Türkiyənin nəşr nümunələri ilə tanış idilərsə, artıq XX əsrin əvvəllərində daha çox Bakı və Qafqazda Azərbaycan dilində çıxan mətbu və nəşrləri izlənilirdi. Azərbaycanda uzun fasilədən sonra (1891-1904) çap olunan “İrşad” (bu qəzetin Sadıq xan Fərəhəni tərəfindən İrandakı azərbaycanlılar üçün fars dilində xüsusi əlavəsi hazırlanırdı), xüsusilə “Molla Nəsrəddin” və digər mətbu orqanlarında öz ölkələri ilə bağlı bilgilər alırdılar.

O illərdə Təbrizdəki hadisələrin seyrçisi deyil, həm də fəal iştirakçısı olan M.Ə.Rəsulzadə Təbrizi müdafiə edən mücahidlərin və onların rəhbəri Səttar xanın qəhrəmanlığını “İran məktubları”nda xüsusi qeyd edirdi.

O dövrdə İran tarixində ilk dəfə Avropa standartlarına uyğun olan və ölkədə ən çox oxunan və nüfuzlu qəzet sayılan “İran-nou” gündəlik qəzeti nəşr olunurdu. Qəzetin redaktoru M. Ə. Rəsulzadə idi. Redaktorun sözləri ilə desək, “İran-nou” demokratik fırqənin fikirlərini yayırdı, yaradıcı heyəti də azərbaycan türklərindən təşkil olunmuşdu.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə İrandakı fəaliyyəti zamanı burada Avropa qəzetçilik formasını tətbiq etdi. Qəzet ölkədə baş verən hadisələrə siyasi müdaxilə və tətəhlil prinsipləri ilə yanaşırdı.

Bu dövrdəki mətbu orqanlarının siyasi istiqaməti eyni deyildi. Mətbuat əsasən konstitusiyaya və mütləqiyyət (monarxiya) tərəfdarlarına bölünürdülər. Sosial demokratik mətbuatının ilk nümunələri yaranırdı (“Mücahid”, “İstiqlal”). Xüsusilə Şimali Azərbaycanda çıxan “Molla Nəsrəddin”, “İrşad” və bu kimi mətbu orqanların təsiri ilə mətbuatda ənənəvi janrlara yeni məzmun gətirir, satirik felyeton, siyasi publisistika və satirik qrafika (karikatura) təşəkkül tapırdı.

Məşrutə fərmanı ölkədəki ictimai-siyasi fəzanın açılmasına gətirib çıxardı. Xalq mədəniyyət və təfəkkür tərzini baxımından əvvəlki illərə nisbətən, bir çox irəliləyişlərə nail olmuşdu. İnqilabi hərəkət ölkənin ədəbi mühitində əks olunduğuna görə tezliklə bir çox şair və yazıçılar da azadlıq aşıqlərinə qoşularaq mübarizəyə atıldılar. Nəticədə xalqın informasiya qıtlığı aradan qaldırıldı.

Bu dövrdə Azərbaycanda 50-yə yaxın qəzet və jurnal nəşr olunurdu. Tədqiqatçı Hüseyin Umud onlardan səkkizinin Azərbaycan-fars, birinin Azərbaycan, qalanlarının farsca çıxdığını qeyd edir [305, s.49].

1906-cı ildə Təbrizdə “İttihad”, “Azad”, “Dəbistan”, “Əcnümən”, “Azərbaycan”, 1907-ci ildə “Hərfe-həqq”, “Mücahid”, 1908-ci ildə “İttihad” (II), “Həşərətül-ərz”, “Xeyrəndiş”, “Molla əmi”, “Naley-i-millət”, 1909-cu ildə «İstiqlal», “Buqələmun”, 1910-cu ildə “Təbriz”, “Şəfəq”, 1911-ci ildə “Səadət” qəzetləri nəşrə başladı. Bu illərdə Urmiyə şəhərində “Fərvərdin” (1911) və “Fəryad” (1907) qəzetləri, Həmədanda “Ülfət” (1907), “Kamaliyyə” (1910), “Səadət” (1907), Ərdəbildə “Bərgə-səbz” (1908) qəzeti, “Şəfəq” (1911), “Mükafat” (1909) qəzetləri nəşr olunurdu [298, s.94].

Məşrutə inqilabı dövründə mətbuat, həqiqətən, dövrünün ictimai-siyasi və ədəbi həyatının güzgüsünə çevrilmişdi. Bu dövrə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də yaranan ədəbiyyatın ayrıca kitab və digər bədii nümunələrdə deyil, məhz mətbuat səhifələrində əks olunması idi. Məsələn, Əşrəfəddin Gilani tərəfindən Rəştdə nəşr olunan “Nəsimi-Şimal” qəzetinin əksər səhifələri şeir nümunələrindən ibarət idi. Yusifxan

Etisalinmülkün redaktorluğu ilə çıxan “Bahar” qəzetində Yusif xanın şeirləri, rus, fransız, ərəb ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr əsas yer tuturdu. “Sure-İsrafil” qəzetində bu mətbu orqanının baş yazısı Əli Əkbər Dehxudanın daimi rubrikası olan “Çərənd pərənd” də o dövr üçün yeni olan siyasi felyeton nümunələri yaranırdı.

Həmin dövrdə İstanbul şəhərində o illərdə azərbaycanlı ziyalıların daha iki mətbu orqanı çap olunurdu. Bunlardan biri Seyid Həsən Təbrizi və Seyid Məhəmməd Tofiqin rəhbərliyi ilə 1909-1920-ci illərdə nəşr olunan “Şəms” qəzeti idi. İstanbulda nəşr olunan digər qəzetin redaktoru Təbrizli Hacı Həsən xan Cəfərzadə idi. Azərbaycan və fars dillərində nəşr olunan bu qəzet demokratik yönlü idi və öz səhifələrində siyasi satirik materiallara geniş yer ayırırdı. İstanbulda təhsil alan azərbaycanlı tələbələr qəzetdə fəal iştirak edirdilər.

Məşrutədən sonra ortaya çıxan əyalət və vilayət əncümənləri arasında ən önəmli və güclü mövqeyə sahib olan “Təbriz milli əncüməni”nin orqanı olaraq yayınlanan, yalnız Azərbaycanda deyil, İranın hər tərəfində, özəlliklə də Tehrandə cərəyan edən məşrutə xəbərlərini ehtiva etdiyindən çox önəmli bir yerə sahibdir.

“Əncümən” Məşrutə inqilabı dövründə işıq üzü görən ilk milli mətbu orqan idi və o dövrdə qəbul olunmuş İran və Cənubi Azərbaycan mətbu orqanlarına tətbiq edilən qaydalardan yan keçərək, yəni Mətbuat Nazirliyinin icazəsi olmadan nəşrə başlamışdı. *“Bu qəzet o dövrdə İranda azad mətbuat anlayışının ilk qaranquşu idi”* [303, s.56].

“Əncümən” qəzetinin 116-cı sayının sonluğu, 3-cü səhifənin isə yarısı Azərbaycan türkcəsindədir. Türkcə olan mətnlər “Səadət” və “Nübar” məktəbləri müəllimlərinin yazılarından ibarətdir. Məktəb öyrənciləri ilə müəllimlərinin türkcə şeirlər oxuyub, çıxış etmələri Təbriz məktəblərində türkcənin təliminin hələ güclü olduğunun göstəricisi idi.

“Əncümən” qəzetini tədqiq edən M.Heyətə görə, *“şeyrlərdə və yazılarda diqqəti çəkən ən önəmli xüsusiyyət cənubi azərbaycanlılar üçün iranlılığın üst kimlik kəlməsi və onun hər bir danışıqda vurğulanmasıdır”*. Onun gəldiyi qənaətə görə, *“Məşrutənin ana yasında rəsmi dildən söz edilmədiyini halda, farsca yazıb-oxumağın şərt bildirilməsi və dolayısı ilə də sadəcə türkcə oxuma-yazma bilən bir*

insanın Azərbaycan əncüməninə seçilməsinə namizəd olmaqdan məhrum edilməsi məqbul məşrutə dövründə fars dilinin daha rəsmi status qazanmasına yol açan və türkcənin artıq rəsmi mərkəzlərdə bir işə yaramayacağı anlayışına gələn bu maddə türklərin məşrutə dövründə uğradıqları ən böyük zərər olmuşdur. Mərkəzi hökumətin Azərbaycan türklərin əlində olması və Məşrutə hərəkəti bayrağının da türklərin əlində olması, türkcənin də farscənin yanında rəsmi status qazana bilməsi əlverişli bir şərait yaratmasına rəğmən Azərbaycan aydınları bütün İrani qurtarmaq naminə Azərbaycanı tamamilə unutmuşdular” [91, s.37].

Şərq aləmində böyük əks-səda doğuran “Molla Nəsrəddin”in nəşrindən 8 ay sonra onun təsiri altında Arazın o biri tayında – Təbrizdə “Azərbaycan” satirik dərgisi çap olundu. Mətbuat sahəsində zəngin təcrübəyə malik, artıq satirik qələm əhli kimi ad çıxaran Ə.Səfərov “Molla Nəsrəddin” dərgisinin nəşrindən ruhlanaraq, Cənubi Azərbaycanda “Azərbaycan” adlı satirik dərgi dərc edir.

“Azərbaycan” dərgisi istər forma və üslub, istərsə də məzmun və ideya baxımından “Molla Nəsrəddin”ə çox bənzəyirdi. Müxtəlif rejimlərin mənəşəsində yaşayan Cənubi və Şimali Azərbaycanda vahid bir xalqın oxşar siyasi, mənəvi problemləri mövcud idi. Ona görə də “Molla Nəsrəddin” milli yaddaşının oyanışına, onun daşıyıcıları olan dil, ədəbiyyat enerjisinin az bir zamanda ortaya çıxması ilə nəticələndi. “Azərbaycan” dərgisinin hər səhifəsində real həyat hadisələrini əks etdirən satirik şəkillərə də rast gəlmək olardı. Onu xalq arasında populyarlaşdıran bu cür rəngarəng şəkillərlə bərabər, yerli şairlər tərəfindən yazılmış xalq dilini və yumoru ilə yoğrulmuş şeirlər idi. Azərbaycan türkcəsində çap olunmuş şeirlər Təbrizdə dildən-dilə gəzir, hətta uşaqlar da həmin şeirləri əzbər bilirdilər.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının nəsr nümunələrində Mirzə Cəlil və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, şeir parçalarında isə M. Ə.Sabir və Əli Nəzminin təsiri aydın hiss olunurdu. Sabirin şeirlərinin ruhu cənublu şairlərə çox doğma idi. Sabirə nəzirə, cavab və təqlid şəklində yazılan bu şeirlərin müəllifinin adı gizli saxlanırdı. Dərgidə Seyid Rza Sərraf, Əbdülhüseyn Xazin kimi şairlərin iştirakı şübhəsiz idi. Həmid Məmmədzadə onların sırasına Ləli və Mirzə Əli Möcüz kimi şairləri də daxil edirdi.

“Azərbaycan” dərgisində dərc olunmuş şeirlərdə M. Ə. Sabirin ənənəvi poetik

sistemi kənara qoyub, xalqın real həyatı ilə səsleşən ifadə üsulları dərhal duyulurdu:

*Ey Molla əmi, boş yerə cindarə sataşma,
dindarə dolaşma!
Bu hiyləgərə, sahurü qəddarə sataşma,
məkkarə dolaşma...
...İş çoxdu təriqətdə, əya arifi-kamil,
Tərk eylə xətanı, bu xətakarə sataşma! . .
rumdarə dolaşma! [172, s.52]*

Dövrünün demokratik mətbu orqanı olan “Azərbaycan” dərgisinin sələfi olduğu “Molla Nəsrəddin” kimi xalqa gün ağlayır, onu ictimai fəaliyyətə həvəsləndirir, siyasi şüurun artmasına, yeni mütərəqqi mədəniyyətə qovuşmasına çalışır və kinayəli sözlərlə xabi-qəflətdən oyadıb başa salırdı.

Məşrutə dövrünün satirik-ədəbi orqanlarından biri də öncə Rəştdə, sonra Teh-randa nəşr olunan “Nəsimi-şimal” qəzeti idi. Onu Seyid Əşrəf Qəzvini (Gilani) (1872-1934) təsis etmişdir. Qəzetdə əsas yeri Seyid Əşrəfin satirik məzmunlu şeirləri tuturdu.

“Nəsimi-şimal” qəzetinin hər işini Seyid Əşrəf özü təkbaşına görürdü. Səid Nəfisi “Sepido siyah” jurnalında Seyid Əşrəf haqqında məqaləsində yazırdı ki, *o, xalqın içindən çıxdı, xalqla yaşadı və xalqın içində itib batdı* [295, s.123].

Seyid Əşrəfin bu qəzetin səhifələrində çıxan satiraları həm ideya yönü, həm də deyim tərz baxımından Azərbaycan molla nəsrəddinçilərinin məramları ilə üst-üstə düşürdü. Professor H.Məmməd zadə yazırdı ki, *Seyid Əşrəf də “Molla Nəsrəddin”in, xüsusilə Sabirin dərin təsiri altında idi. Onun şeirləri bəzi hallarda Sabirin şeirlərinin sərbəst tərcüməsi olurdu* [192, s.67].

Seyid Əşrəfin məqsədi müstəbidləri, zalimləri, xurafatçıları satira atəşinə tutmaq idi. Bu işdə o, “Molla Nəsrəddin” ilə bir cərgədə dayanır, eyni hədəflərə atəş açırdı. “O, “Molla Nəsrəddin”də dərc olunan hər bir şeiri fars dilinə çevirir, onu İranın həyatına daha uyğun şəkllə salmaqdan çəkinmirdi” [294, s.65].

Seyid Əşrəf siyasi məzmunlu şeirlərini çox zaman Azərbaycan folklorunda

geniş yayılmış xalq mahnısı, təsnif, bayatı, layla formasında yazırdı. İki dildə yazan şair bununla Azərbaycan düşüncə tərzini və folklor poetikasını fars dilindəki ədəbi mətnə gətirməklə ona yeni ifadə səpgisi gətirirdi. Seyid Əşrəfin “Nəsimi-şimal” qəzetinin səhifələrində çap etdirdiyi şeirlərdə çağdaş sosial mətləbləri, milli-mənəvi problemləri həm satira, yumor dili ilə, həm də lirik tərzdə ifadə edirdi.

Xalqın dərin sevgi və məhəbbətini qazanmış Seyid Əşrəf demokratik İran poeziyasının əsasını qoymaqla müasir poeziyada yeni bir yol açmışdır.

İlk saylarını, əsasən, fars dilində çıxaran “Fəryad” öz səhifələrində Azərbaycan həyatını əks etdirməyə çalışırdı. Azərbaycanda kütləvi inqilabi hərəkatdan ilham alan redaksiya heyəti 3-cü sayından etibarən qəzetdə Azərbaycan dilində materiallara geniş yer verməyə başlayır. Qəzetin bir çox saylarında bir beytdən ibarət olan şüar verilirdi. Şüarlarda vətənpərvərlik duyğuları öz əksini tapırdı. İlk saylarından birində çap olunmuş aşağıdakı beyt şüar kimi verilmişdir:

*Könüldə aqdəsi-sevgi vətən məhəbbətidir,
Vətən məhəbbəti ömrün yeganə zinətidir [65, 23].*

Vətənə olan məhəbbətin şüar şəklində qəzetdə verilməsi o dövr üçün mütərəqqi bir hadisə idi.

Üçüncü sayından başlayaraq Azərbaycan dilində yazılara geniş yer ayırmasını M.Qənizadə belə izah edirdi: “*Xilqətdə bir xassəyi-təbiiyyə var ki, insan hissə, ruha aid əfkarını (fikirlərini), sanki həyatını (yaşantılarını) başqa bir lisanda (dildə) öz lisani-madərisində (ana dilində) olduğu kimi verməsi mümkün deyil. Vəli (lakin) hər nə qədər qüdrəti-əhaməsi olursa-olsun, yenə bəhəqq (haqla) edəməz. Misal olaraq bir türk anasını qeyb edərsə, bu qeybdən hasil olan hissiyyatı-faciəsini zənn etməm fars dilində deyə bilsin*” [153].

“Fəryad” öz səhifələrində iki hissəyə bölünmüş Azərbaycanın ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni vəziyyətini müqayisə edir və Şimali Azərbaycanın az müddət içərisində Cənubi Azərbaycana nisbətən sürətlə tərəqqi etdiyini göstərirdi “Fəryad” qəzetində bədii ədəbiyyata, xüsusilə vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış şeirlərə xüsusi yer verilmişdir. Bu şeirlərin çoxunun müəllifi məlum olmasa da, onların yetkin

qələmə malik olan, vətənpərvər şairlər tərəfindən yazıldığı məlumdur.

Məşrutə inqilabı dövründə bir-birinin ardınca “Naleyi-millət”, “İstiqlal” və “Həşəratül-ərz” adlı dəyərli mətbu orqanları çap olunurdu. Onların hər üçünün redaktoru Mirzə Ağa Təbrizi (Münşibaşı) idi. Mirzə Ağa Təbrizi M.F.Axundovun komediyalarının təsiri altında Cənubi Azərbaycanda ilk səhnə əsərlərini meydana gətirmişdi. O, 1871-ci ildə özünün dörd pyesini yazmaqla bu janrın Cənubi Azərbaycanda, eləcə də İranda ilk nümunələrini yaratmış, dramaturgiyanın əsasını qoymuşdur.

Mirzə Ağa Təbrizi yüksək təhsil görmüşdür. O, fars və ərəb dillərini mükəmməl bilməklə bərabər, fransız dilini də yaxşı mənimsəmişdi. “O, *“Risaleyi-əxlaqiyyə” (“Əxlaq haqqında risalə”)* adlı bir əsər yazmışdır. Bu kitab dərslik və müəllimlər üçün dərs vəsaiti kimi Azərbaycan maarifinin tarixdə əhəmiyyətli yer tutur” [27, s.82].

“Həşəratül-ərz” qəzeti Mirzə Ağa Təbrizinin redaktorluğu ilə 1908-ci ildə Təbrizdə işıq üzü görmüşdü və Cənubi Azərbaycanda “Azərbaycan” dərgisindən sonra dərc olunan ikinci satirik mətbu orqan idi.

Qəzetdə özünə yer tapan karikaturalar gülüş və məsxərə ovqatı yaratdığı qədər də vətəndaşlıq ağrısı, “gülə-gülə ağlamaq” təəssüratı yaradırdı. Bu karikaturalar Məhəmmədəli Mirzədən tutmuş ən aşağı rütbəli dövlət məmuruna kimi, hamının canına vələlə salırdı.

Birinci sayında qəzetin daimi personajı olan Qafar Vəkil (bazarı dolaşan dəli) idarənin baş katibi kimi təqdim olunur və barəsində belə yazılır: *“Neçə gündür ki, dostlar “Həşəratül ərz” qəzetini gözləyirlər. Düşünürəm ki, görəsən, idarənin baş katibi Qafar Vəkil mətbuat aləminə nə töhfə verəcək. Şərikləri üçün dişiylə göydən sərçə tutacaq, yoxsa onların keçəl başına dərman sürtəcək? Xeyr, keçəl həkim olsaydı, öz başına dərman edərdi. Qafar Vəkilin bu dərəcədə iş bacarığı olsaydı, indiyədək özünə bir gün ağlardı”* [260]. Qəzetin materialları, adətən, Qafar Vəkilin diliylə verilirdi.

“Mirzə Ağa Təbrizinin redaktorluğu ilə 1908-ci ildə Təbrizdə nəşrə başlayan “Naleyi-millət” qəzeti öz səhifələrində fars və Azərbaycan dillərində materiallar dərc edirdi. Qəzet Maarif İdarəsinin orqanı idi” [73, s.115]. Orada satirik ruhlu yazılara

da rast gəlinirdi. Qəzetin adı təsadüfi seçilməmişdi. Bu zaman Mirzə Ağa Təbrizi qəzetdə qarşıya qoyduğu məqsədi və oradakı yazılarda nədən bəhs edəcəyini əsas götürmüşdü.

1909-cu ilin mayında Mirzə Ağa Təbrizi özünün “İstiqlal” adlı digər qəzetinin nəşrinə başlayır. “İstiqlal” qəzeti Məşrutə İnqilabının düşmənlərinə başçılıq edən vali Müxbirülsəltənəyə qarşı daha cəsarətlə çıxış edirdi. Qəzet qubernatorun inqilabçıları əzmək üçün mürtəcə feodal Rəhim xan və digər qaragüruhçularla əlaqəyə girdiyini və onların inqilabçılara qarşı törətdiyi cinayətləri ifşa edirdi [34, s.146].

Mirzə Ağa Təbrizinin redaktorluğu ilə çıxan hər üç qəzetdə milli məsələlərə toxunulur, xalqın ictimai-sosial vəziyyəti, hökumət əleyhinə çıxışları və s. sadə, anlaşılıqlı dildə ifadə edilirdi.

Birinci cahan müharibəsi başlayandan sonra Çar Rusiyasının İrana təzyiqi azalır və az keçmir ki, Cənubi Azərbaycanda milli mətbuatın nəşri başlanır. 1917-ci ildən başlayaraq mətbuat aləmində müxtəlif dəyişiklər baş verir. Bu, sözsüz ki, qonşu Rusiyada baş verən Fevral inqilabı və Şimali Azərbaycandakı olayların təsiri ilə də bağlı idi.

Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda “Təcəddüd” və “Azadistan”la yanaşı, S.C. Pişəverinin rəhbərliyi ilə “Azərbaycan” (1918), Ə. Cahənşahinin redaktorluğu ilə “Mərifət” (1919), Təbrizdə “Loğmaniyyə” məktəbi tərəfindən “Ədəb” (1919), Məsumzadənin redaktorluğu ilə “Bəridə-şimal” (1921), İ.Mühəndisinin nəşri olduğu “Səda” (1922), M.Tərbiyətinin redaktorluğu ilə “Gəncineyi-maarif” (1922) və digər mətbu orqanları nəşr olunurdu.

O dövrdə Cənubi Azərbaycanın maarif naziri olan görkəmli ictimai xadim Məhəmmədəli Tərbiyətin dərc etdiyi, ayda iki dəfə çıxan “Gəncineyi-maarif” dərgisində maarif və mədəniyyət məsələləri ilə yanaşı, ədəbi və bədii nümunələrə də geniş yer verilirdi.

“Ədəb” qəzetinin redaktoru Əhməd xan Ruhi qəzetdəki yazılarında maarifin inkişafı üçün sərbəst fikrə və milli şüura malik olmağı tələq edirdi.

1917-1921-ci illər arasında Cənubi Azərbaycanda 20-dən artıq müxtəlif istiqqa-

mətli mətbu nümunələr çap olunurdu.

Həmin dövəmdə Cənubi Azərbaycanın dövrü mətbuatında bir çox görkəmli yazıçı və publisistlər mətbuatın həm yaradıcısı, həm də təşkilatçısı olmuşlar.

I dünya savaşından sonra İranda, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda üsyanlar baş vermişdi. Hələ gənc yaşlarında Məşrutə hərəkatında iştirak edən və onun öndərlərindən biri olan Ş.M.Xiyabani sonralar Cənubi Azərbaycan və İran tarixində ilk dəfə olaraq demokratik partiya, demokratik rejim yaratmağa nail oldu. Xiyabani 1918-ci ilin mart ayında “Azərbaycan Demokratik Firqəsi”ni (partiyasını) yaratdı. 1920-ci ilin 7 aprelində isə “Azadistan dövlətini” qurub onun müstəqilliyini elan etdi.

Xiyabani nitqləri və məqalələri ilə Azərbaycan xalqını milli mücadiləyə ruhlandırır. 1920-ci il aprelin 7-də Ş.M.Xiyabaninin rəhbərlik etdiyi silahlı üsyan Təbrizdə qələbə çaldı. Cənubi Azərbaycan Azadistan (Azadlıq ölkəsi) adlandırıldı.

Xiyabani milli hökumət başçısı olduğu az müddət ərzində Təbrizdə bir çox islahatlar aparmağa başladı. O, jandarm təşkilatını genişləndirərək öz başçılığı ilə Milli Qvardiya yaratdı. Məşhur azərbaycanlı maarifpərvər Əbülqasım Füyuzatı maarif rəisi təyin etdi, “Məhəmmədiyə” və “Hikmət” adlı iki qadın məktəbi açdı. Məktəblərdə təhsilin Azərbaycan dilində keçirilməsinə göstəriş verdi. Bakıdan “İttahadiyyəyi-iraniyan” məktəbindən bir neçə müəllim çağırıldı.

Xiyabaninin üzərində xüsusi dayandığı problemlərdən biri də Azadistanda qadınların ictimai həyatda iştirakı məsələsi idi. Təbrizdə Xiyabaninin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Təcəddüd” qəzeti, M.T.Rüfətin başçılığı ilə çap olunan “Azadistan” jurnalı, Tehranda Mirzadə Eşqinin müdiriyyəti ilə nəşr olunan “Qərne Bıstom” (“XX əsr”), Kirmanşahda Əbülqasım Lahutinin rəhbərliyi ilə çıxan “Bisutun”, Kirmanda Əhməd xan Ruhinin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Ədəb” kimi demokratik ruhlu mətbu orqanları, ölkədə baş verən milli-azadlıq hərəkatının əsas ideyasını təbliğ edirdi.

Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin inqilabi-fəlsəfi görüşlərini əks etdirən “Təcəddüd” qəzetinin müəyyən mərhələdə nömrələri Əbülqasım Füyuzatın, Tağı xan Rüfətin və Mirzə Əbülfəttah Ələvinin redaktorluğu ilə çap olunmuşdur. *“Təcəddüd” İran tarixində birinci dəfə olaraq milli məsələlər barədə müstəqil və ardıcıl şəkildə bəhs açırdı*” [172, s.68].

Xiyabani insana nikbin ruh aşıl原因an ədəbiyyatı, mədəniyyətin tərəfdarı idi. O, “Təcəddüd” qəzetinin 55-ci sayında yazırdı: *“Bizə qəm və kədər gətirən ədəbiyyat və musiqi, mərsiyə ədəbiyyatı və növhələr lazım deyil. Azərbaycan xalqına kədər lazım deyil. Rədd olsun qəm və kədər. Yaşasın şad və bəşşəş üzlər”* [101].

“Təcəddüd”ün bəzi nömrələrində Azərbaycan dilində də yazılar çıxırdı. Bu qisim yazılardan nəzəri cəlb edənlərdən biri də “Azərbaycan himni” idi.

*Yetdi yenə iqbalımız
Hasil oldu amalımız,
Nə rövşən istiqbalımız!
Yaşasın hürriyyət!. .
Qardaşlarım, qeyrət edin,
Təhil üçün himmət edin* [100].

Şeirdəki bir sıra qəliz misraları nəzərə almasaq, demək olar ki, o, əsasən, Azərbaycan xalq şeiri üslubunda yazılmış, çox ciddi milli-sosial problem yetərinə sadə, aydın, poetik şəkildə ifadə etmişdir.

Ş.M.Xiyabaninin nitq və məqalələri həm siyasi publisistikanın, həm də bədii nəsrin ən bariz nümunələrindən sayıla bilər. Milli-mədəni tərəqqiyə aparan yolların mahiyyəti, qaldırılan problemlərin sosial vüsəti bu yazılara məzmun genişliyi verir, xalqın mənəvi-siyasi dirçəlişində yüksək tarixi mövqeyini müəyyən edirdi. Digər tərəfdən, Ş.M.Xiyabaninin siyasi publisistikası və nəsr əsərləri Cənubda ədəbi-bədii dilin yeni inkişaf mərhələsindən xəbər verirdi.

Ş.M.Xiyabaninin rəhbərliyi ilə yaranmış Xiyabani hərəkatının siyasi amacı və onun mətbu orqanı “Təcəddüd” qəzeti ictimai fikir sahəsində olduğu kimi, ədəbiyyata da forma və məzmunca yeni nəfəs verdi. Onun “Təcəddüd” qəzetində əksini tapan açıq meydanlarda və ali məclislərdə söylədiyi şifahi nitq nümunələri, kamil məzmunlu və üslublu məqalələri hər iki Azərbaycanda çağdaş ədəbi publisistikanın klassik nümunələrinə çevrilirdi.

Təbrizdə Gənclər Təşkilatının orqanı kimi nəşr edilən “Azadistan” jurnalı öz səhifələrində mədəniyyət, anadilli ədəbiyyat, istiqlal məsələlərinə geniş yer ayırırdı.

Həmçinin qadın azadlığı, təlim-tərbiyə üsulları haqda elmi və sosial məzmunlu yazılar çap edirdi. Qəzetin redaktoru Mirzə Tağı xan Rüfət Təbrizi idi. Ş.M.Xiyabani “Azadistan” jurnalında adətən Y.Külahi imzası ilə çıxış edirdi. Tağı Rüfət istedadlı şair olmaqla yanaşı, görkəmli ədəbiyyatşünas və jurnalist idi.

“Rüfət Təbrizi şeirin arxaik ədəbi formalarını saxlayan, hər cür yeniliyə qarşı çıxan mühafizəkarlara, xüsusən Məhəmməd Tahir Baharın başçılıq etdiyi “Daneşkədə” ədəbi jurnalının mövqeyinə qarşı kəskin mübarizə aparır” [29, s.162]. İşlədiyi “Təcəddüd” qəzetində və “Azadistan” jurnalında “Daneşkədə” jurnalı ilə elmi-ədəbi mübahisə aparırdı. O, İranda poeziyanı məzmun, forma, üslub və dil cəhətdən yeniləşdirmək haqqında “Təcəddüd” və “Azadistan”da bir-birinin ardınca məqalələr yazıb dərc etdirirdi.

İranda yeni şeirin təməli “Təcəddüd” qəzetin ətrafına toplaşan Tağı Rüfət, Cəfər Xamneyi, Şəms Kəsməi kimi Azərbaycan şairləri tərəfindən qoyulmuşdur. Bununla ədəbiyyatın həm forma, həm də məzmununda təəcəddüd (yeniləşmə) yaranmış, sərbəst şeir anlayışı meydana gəlmişdir.

1920-ci ilin sentyabrında İran hökuməti tərəfindən zor və silah gücünə Cənubi Azərbaycanda “Azadistan dövləti” və onun lideri Ş.M.Xiyabani qətlə yetirildi. Bundan sonra Cənubi Azərbaycanın bir çox bölgələrində Xiyabani tərəfdarlarının, Təbrizdə Lahutinin Kəleybərdə Qiyaminin, Səlmasda “Yenilməz alay” üsyanları baş verdi.

1920-1940-cı illərdə İranda baş verən ictimai-siyasi hadisələr dövrün ədəbiyyatına da ciddi təsir göstərmişdi. Həmin dövr İranda, xüsusilə Cənubi Azərbaycanda Rza şahın diktaturasının bütün demokratik qüvvələrə, o cümlədən ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinə hücumu keçdiyi illər kimi tarixdə qaldı.

Bu dövrün azərbaycanca yazılmış nümunələrinə yalnız gizli çap olunmuş kitablarda və şah hökuməti yıxıldıqdan sonra işıq üzü görən jurnal, qəzet və digər nəşrlərdə rast gəlirik. Rza şahın hakimiyyəti illərində (1925-1941) Cənubi Azərbaycan həyatının bütün sahələri tənəzzül etmiş, həmin illər tarixdə ən qaranlıq irtica illəri kimi yadda qalmışdır. Ölkə azad fikirlilər və vətənpərvərlər üçün zindana çevrilmişdi.

Rza şahın hərbi-polis rejiminin süqutundan sonra ölkədə siyasi ab-hava dəyişməyə və demokratik hərəkət canlanmağa başladı. 1941-ci ilin sentyabrında İranda siyasi məhbuslara amnistiya verildi. Zindan və sürgünlərdən qayıdanların arasında azadfikirli ziyalılar çox idi. Azərbaycanda ictimai-siyasi həyat canlanmağa başladı. Həmin dövrdə milli ruhlu müxtəlif mütərəqqi cəmiyyətlər yaradıldı. Tək Təbrizdə deyil, Ərdəbil, Urmiya, Marağa, Sərab, Əhər, Mərənd və Xoyda da demokratik cəmiyyətlər, birliklər klublar təşkil edildi. Bu birliklərdə demokratiya, konstitusiya, Azərbaycan dili məsələsi və s. haqqında söhbətlər, diskussiyalar aparılırdı. “Azərbaycan cəmiyyəti” milli qüvvələrin səfərbər edilməsində xüsusi seçilirdi. Bu dövrdə mətbuat yenidən dirçəliş tapır, bir sıra yeni qəzet və jurnallar nəşrə başlayırdı. Təbrizdə ana dilində “Azərbaycan”, “Sədayi Azərbaycan”, “Vətən yolunda” qəzetləri çap olunurdu. Bunlarla yanaşı, “Şahin”, “Sərbaze-sorx”, “Yumruq”, “Ajir”, “Xavər-noy”, “Cövdət” və digər mətbu orqanları da fəaliyyət göstərirdi.

Diktator rejimində siyasi satirik vərəqə və gizli şəbnamələr vasitəsilə yayılan demokratik fikirlər indi fars və Azərbaycan dillərində çıxan kitab, qəzet, jurnal, teatr tamaşaları, mitinq və nümayişlər yolu ilə təbliğ edilirdi.

İlk sayı 1930-cu ildə işıq üzü görən ”Şahin” qəzeti 40-cı illərdə də öz nəşrini davam etdirirdi. Qəzetin redaktoru Təbrizdə demokratik hərəkətin tanınmış nümayəndəsi, azərbaycanlı Həbibulla Ağzadə idi. Farsca nəşr olunan qəzetin səhifələrində azərbaycanca vətənpərvərlik mövzusunda şeirlər də çap olunurdu.

40-cı illərin əvvəlində başlamış demokratik hərəkətin 1941-1945-ci illəri əhatə edən birinci mərhələsində Cənubi Azərbaycanda yeni ictimai-siyasi fəallıq misilsiz dərəcədə inkişafı ilə bağlı idi. Diktatura rejimindən xilas olub istiqlal uğrunda mücahidlə yoluna keçən xalq onun əsas təzahürlərindən biri kimi ana dilində yazıb-oxumağa başladı. 1941-44-cü illərdə ana dilində bir çox nüfuzlu qəzetlər nəşr olunurdu.

Şımallı qardaşları ilə yaxınlığa güclü meyil olması Stalinin Cənub haqqında düşünülmüş gizli planlarına tam cavab verirdi. Qırmızı ordu ilə birlikdə bir qrup Azərbaycan ziyalıları da Təbrizə gəldilər. Rəhbər partiya və dövlət işçiləri, ziyalıları, hərbi qulluqçuları və s. üzərinə fəvqəladə və səlahiyyətli bir vəzifə – Cənubi Azərbaycanda milli-mədəni və siyasi dirçəlişə yardım vəzifəsi qoyulmuşdu.

“Vətən yolunda” qəzeti sovet ordusu tərkibində Cənubi Azərbaycana gəlmiş yaradıcı ziyalıların iştirakı ilə hazırlanırdı. Qəzetinin ilk sayı 1941-ci ilin oktyabrın 11-də çapdan çıxmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, “Vətən yolunda” qəzeti 1920-ci ildə Xiyabani hərəkatı yatırıldıqdan sonra Azərbaycan dilində çıxan ilk qəzetlərdən olmuşdur (iki dildə çıxan qəzetlər mövcud olsa da, Azərbaycan dilində materiallara çox az yer ayrılırdı – P.Məmmədli). Qəzetin nəşr olunduğu müəyyən dövrlərdə (1941-1946) baş redaktorları Mirzə İbrahimov, Həsən Şahgəldiyev və Rza Quliyev olmuşlar. “*Qəzetin redaksiyasında şairlərdən Süleyman Rüstəm, Osman Sarıvəlli, Məmməd Rahim, yazıçılardan Süleyman Rəhimov, Əvəz Sadıq, Qılman Musayev (İlkin), Seyfəddin Dağlı, Cabbar Məcnunbəyov, jurnalist, elm və incəsənət xadimlərindən İsrəfil Nəzərov (məsul katib), Qulam Məmmədli, Ələkbər Abbasov, Nüsrət Bağirov, Həmid Yolçiyev, Cavanşir Şirinov, Cəfər Xəndan (baş redaktor müavini), Mehdixan Vəkilov, Mirzağa Quluzadə, Rəhim və Məmmədəğa Sultanov qardaşları, rəssamlardan İsmayıl Axundov, Kazım Kazımzadə, Salam Salamzadə və başqaları işləmişlər*” [261, s.79]. Şimaldan gələn bu yaradıcı ziyalılar tərəfindən qoyulan bünövrəni cənublu həmkarları davamlı inkişaf etdirmişlər.

“Vətən yolunda” qəzeti ilə yanaşı, digər şəhərlərdə – Urmiyada Zülfəli İbrahimo­vun redaktorluğu ilə Azərbaycan dilində “Qızıl əsgər”, Rəştə isə Xasay Vəziro­vun redaktorluğu ilə fars dilində “Sərbaze sorx” (“Qızıl əsgər”) qəzetləri çıxırdı.

Professor Cəfər Xəndan bu qəzətdə çalışmaq­la bərabər, onun fəaliyyətini geniş şəkildə işıqlandırmışdır. O yazırdı ki, *qəzetin Cənubi Azərbaycanın bütün şəhər və kəndlərində, Tehrandə, Qəzvin­də və s. yerlərdəki azərbaycanlılar arasında oxucuları var idi. İran şəraitində əksər qəzetlərin 300-dən 3000-ə qədər oxucusu olduğu halda, “Vətən yolunda”nın oxucuları 15000-dən artıq idi. Oxucular günaşırı çıxan bu qəzetin hər nömrəsini səbirsizliklə gözləyir və yığıb saxlayırdılar. “Əgər ilk fəaliyyət dövründə qəzet əsasən sovet mühərrir və yazıçılarının qüvvəsilə çıxmış və siyasi-ictimai materiallar vermişsə, ikinci dövrdə çoxlu yerli şair və mühərrir toplaya bilmişdir*” [69, s.153]. Yerli şair və mühərrirlər sırasına Mirmehdi Etimad, Əli Fitrət, Balaş Azəroğlu, Çavuşı, Əli Tudə, Mədinə Gülgün, Mirrəhim Vilayi, Məhəmmədlu Əbbasi, Hilal Nasiri və Məhəmməd Buriya daxil idi.

Qəzetin birinci mərhələdə cəmi 6 ay fəaliyyət göstərüb qapadılması Cənubi Azərbaycanda olan siyasi işçilərin Bakıya geri çağırılması ilə əlaqədar idi. 1944-cü ildə Cənubi Azərbaycana yenidən işçi qrupu göndərilmişdi. Bununla da 2 ildən sonra 1944-cü ilin aprelindən Təbrizdə “Vətən yolunda” qəzetinin nəşri bərpa edilmişdi. Qəzet tək Təbrizdə deyil, bütün Cənubi Azərbaycanın şəhərləri, hətta Tehranda belə yayılıb, böyük maraqla oxunurdu. Qəzetin işi ilə bağlı Cəfər Xəndan və Qulam Məmmədli digər şəhərlərə ezam olunurdular. Qəzetdəki ədəbi-bədii əsərlər, əsasən, Cənubi Azərbaycandakı ictimai-siyasi ab-hava, ölkədə yaranmaqda olan demokratik proseslər, yeni qurulmuş Milli Hökumətlə bağlı mövzuları əhatə edirdi.

Qəzetdə çap olunan materiallar iki istiqamətdə idi: Sovet sosialist ideologiyasının təbliği və yerli əhalinin maarifləndirilməsi. Birinci sıraya daxil olan yazılarda sovet döyüşçülərinin cəbhədəki qəhrəmanlıqları, antifaşist təbliğatı, sovet cəmiyyətinin və sovet həyat tərzinin gözəl boyalarla təsviri, sosializmin kapitalizmdən üstün olduğunu “cidd-cəhdlə” göstərməklə sovet cəmiyyətinin gələcəkdəki xoşbəxt proqnozunu təbliğ edilirdi. İkinci sıraya isə Azərbaycan mədəniyyətini, Azərbaycan klassik və çağdaş dövründəki ədəbi simaları, dil və ədəbiyyat tarixini, dünya ədəbiyyatı nümunələrini, məktəb və maarif sahələrini özündə əks etdirən yazılar daxil idi.

Tədqiqatçı G.Ağayeva haqlı olaraq yazır: *“Qəzetdə çap olunmuş bədii əsərlərə diqqət yetirdikdə təkə Cənub şairlərinin deyil, Şimaldan getmiş müəlliflərin də yaradıcılığında maraqlı bir mərhələnin yarandığının şahidi oluruq. Belə ki, bir tərəfdən 1937-ci ilin repressiya tufanından, digər tərəfdən isə partiya, Lenin, Oktyabr inqilabına mədhiyyə xarakterli əsərlər yazmaqdan yorulmuş şair və yazıçılar yeni bir mühitə düşmüşdülər”* [2, s.116].

Qəzet özünə geniş oxucu auditoriyası toplaya bilmişdi. “Vətən yolunda” qəzetinin Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında, publisistikasında yeni qələm ordusunun meydana çıxmasında böyük rolu danılmazdır. “Vətən yolunda” qəzetinin nəzdində “Şairlər məclisi” təşkil olunmuşdu. *“Bütün Cənubi Azərbaycan və İranda şöhrət tapan “Vətən yolunda” az zaman içərisində Cənubi Azərbaycan şairlərinin ədəbi mərkəzinə çevrildi. Bura gələn və elmi, ədəbi məsləhətlər alan şairləri bir ədəbi təşkilat altına almaq zərurəti doğurdu. Məclis təşkil olunmamış cümədən-cüməyə*

redaksiyaya toplaşan şairlər ədəbi mübahisələr aparır, tərcümələr edir, öz şeirlərini oxuyurdular. Bunları təşkilat altına almaq və müəyyən plan üzrə iş aparmaq üçün qəzetin redaktorluğu “Şairlər məclisi”ni təşkil etməyi qərara aldı” [69, s.164].

Bu ədəbi təşkilat Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin görkəmli simalarını tanıtdırmaq və müasir şairlərin yaradıcılığını inkişaf etdirmək məqsədilə təşkil olunmuşdu. Ədəbi məclis bədii söz sənətinin hörmət və qiymətini özünə qaytarmaqla bərabər, həm də gələcək fəaliyyəti üçün ətraflı düşünülmüş planlar tərtib edib həyata keçirməyə başladı.

Məclis “Şairlər məclisi” adı altında aylıq ədəbi məcmuə də hazırlayırdı. Məcmuənin saylarında yalnız məclis üzvləri deyil, Cənubi Azərbaycan, həmçinin İranda yaşayan və ana dilində yazan başqa şairlər də iştirak edirdilər. Məcmuənin materialları 1945-ci ilin noyabrında kitab şəklində çap olundu 424 səhifədən ibarət olan bu nəşrdə 80-dən çox şairin 300-dən artıq şeir və poeması toplanmışdı.

“Şairlər məclisi” üzvlərinin və onların əsərlərinin geniş xalq kütlələrinə tanıtdırmaq işində “Vətən yolunda” qəzetinin böyük rolu olmuşdur. Qəzetin səhifələrində Ə.Fitrət, M.Etimad (Milli hökumətinin dövlət himninin sözlərini yazmışdı), Çavuşı, B.Azəroğlu, İ.Zakir, M.Gülgün və digər məclis üzvlərinin yazdıqları əsərlərdən əlavə yaradıcılıqları haqqında da məqalələr verilirdi.

Getdikcə sıralarına daha çox üzv cəlb edilən “Şairlər məclisi”nin təsiri altında başqa şəhərlərdə də ədəbi hərəkat canlanmağa başlamışdı. Klassik və çağdaş Azərbaycan şeir ənənələrini dərinlən öyrənən məclis üzvlərinin yaradıcılığında böyük yeniliklər nəzərə çarpırdı.

Təbrizdə və Zəncanda “Şairlər məclisi”, Ərdəbildə, Urmiyada “Yazıçılar məclisi”, Əhər, Mərənd, Sarab, Marağa şəhərlərində bunların şöbələri təşkil olunurdu. Bu məclislərdə ədəbi irsin öyrənilməsi ədəbiyyatın yeni inkişaf mərhələsində ortaya çıxan ədəbiyyatın müxtəlif problemlər müzakirə edilir, yeni əsərlər oxunub təhlil edilirdi.

Ənvər Məmmədخانlı “Vətən yolunda” qəzetinin hər iki taylı ziyalıların təsirini qiymətləndirərək yazırdı: *“Təbriz ziyalılarının redaksiyamız ətrafında toplanması qarşılıqlı olaraq hər iki tərəfə çox xeyir verdi. Biz Cənubi Azərbaycanı onların*

vasitəsilə daha dərindən öyrəndik. Onlar “Vətən yolunda” qəzetinin Azərbaycanda yerinə yetirdiyi bir çox xidmətləri sırasında müasir Azərbaycan dilinin inkişafı səviyyəsini mənimsəyir, dilin yad tərkibdən təmizlənməsi proseslərinin nə qədər uğurlu və vacib olduğunu görürdülər” [164].

1905-1911-ci illərdə Məşrutə hərəkatı, 1917-1920-ci illərdə Şeyx Məhəmməd Xiyabani üsyanı zamanı nəşr olunan mətbuat və digər nəşrlərdə ədəbi-bədii publisistik yazılar az deyildi. Lakin çap olunan nəzm və nəsr nümunələrində vətənpərvərlik və milli təəssübkeşlik hissləri 40-cı illərdəki kimi qabarıq və güclü ifadəsini tapmırdı. O illərdə “Vətən yolunda” qəzetinin səhifələrində ikiye bölünmüş xalqın faciəsini, dərđini, hiss və duyğularını əks etdirən “Parçalanmış vətən həsrəti”, “Ayrılıq” mövzuları formalaşırdı.

Uzun illər (xüsusilə 1920-ci illərdən sonra) hər iki tayda – Sovetlər birliyində bolşevik, İranda şah rejimi tərəfindən “ikiyə bölünmüş Azərbaycan məsələsi” mövzusu yasaq olunmuşdu.

Qəzetin səhifələrində ilk illərdə Süleyman Rüstəmin çap olunmuş şeirləri ikiye parçalanmış millətin faciəsini yada salıb, uzun illər bir-birindən ayrı düşən qardaşların həsrəti, hicran, ayrılıq dolu hisslərindən ürək ağrısı ilə danışırdı. Elə o illərdə hər iki taylı azərbaycanlılar arasında bu günümüzə qədər davam edən bir ədəbi hərəkatın əsası qoyulurdu; həsrət və ayrılıq. Bizim fikrimizcə, bu hərəkata təkan verən və həmişə onun ön sırasında olub digər ziyalıların da bu mövzuda yazmağa ruhlandırان şair Süleyman Rüstəm idi... Təbrizdə cəmi bir il yaşayan şairin sonrakı illərdə orada gördükləri və keçirdiyi ağırlı-şirinli hissləri, duyğuları uzun illər unuda bilməmişdi.

Görün nə qəribə bir qismətim var,

O taylı, bu taylı Süleymanam mən. [221, s.56]

– deyən şair yaradıcılığında “Cənub həsrəti” geniş bir silsilə təşkil etmişdi.

Hələ 1945-ci ildə qələmə aldığı “Birdir” adlı şeirində Azərbaycan Milli Hökumətin qurulmasından qürur duyaraq

Süleyman, gəl, haray sal, qoy bütün aləm eşitsin,

“Əziz doğma vətən birdir, o sahildə, bu sahildə” [221, s.80]

– fikrini söyləyən şair uzun illər gizlədilən bir sirri - ikiyə bölünmüş Azərbaycan həqiqətini bütün dünyaya çatdırmaq istəyirdi.

1941-ci ildən etibarən sonralar hər iki tayda ikiyə bölünmüş xalqın ayrılıq həsrətini: “Araz, ayrılıq, həsrət” motivlərinin ədəbiyyata gətirilməsinin bünövrəsi ilk dəfə “Vətən yolunda” qəzetinin və “Azərbaycan” jurnalının səhifələrində qoyulmuşdur. Ədəbi prosesdəki bu istiqamət, XX əsr Azərbaycan poeziyasının əsas mövzularından olan “Araz” mövzusu Süleyman Rüstəmin qəzetin səhifələrində çap olunmuş “Təbrizim”, “Arazın dərdi”, “Qardaşımın dərdi”, “Araz qırığında”, “Yandı”, “Vətənim” şeirləri ilə başlamışdır. Bunun davamı olaraq Rəsul Rzanın “Vətən nəğməsi”, Məmməd Rahimin “Vətən həsrəti”, paralel olaraq cənublu şairlərdən Mirmehdi Etimadin “Yaşamaz”, Əli Fitrətin “Azərbaycan”, M.B.Niknamın “Şanlı vətənə”, Hilal Nasirinin “Köşkü-balaban” şeirlərində ikiyə bölünmüş millətin faciəsindən danışılırdı.

1945-ci ilin ortalarında Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkatın II mərhələsi başladı. 1945-ci il dekabrın 12-də 21 Azər hərəkatının qələbəsi ilə əlaqədar fəaliyyətə başlamış Azərbaycan Milli Məclisinin qərarı ilə Pişəvəri Azərbaycan Milli Hökumətinin Baş naziri təyin edilmişdi. Məhz həmin hökumət İranın daxilində Azərbaycanın milli muxtariyyət hüququnu bərpa edərək azərbaycanlıların öz ana dilində danışmaları, yazıb-oxumaları üçün şərait yaratdı. Məktəblərdə ana dilində dərslərin keçirilməsini təmin etdi. Savadsızlığın kökünü kəsmək üçün qəti addımlar atdı. Fəhlələr üçün iş qanunu, qadınlar üçün kişilərlə bərabər hüquqlar, bütün ölkədə əhəmiyyəti olan torpaq islahatı həyata keçirildi. Ölkədə misli görünməmiş əmin-amanlıq və abadlıq işlərinə başlandı. Aparılan islahatlarla əlaqədar milli hökumət müvafiq strukturların yaradılmasına başladı; aqrar qanun, əmək haqqında qanun, dil haqqında qanunlar qəbul etdi. Bu qanunda Azərbaycan dili bütün Azərbaycan ərazisində rəsmi dövlət dili elan olunmuşdu.

Qısa bir müddət ərzində ana dilində dərsliklərin, ədəbiyyatın, mətbuat nümunələrinin çap olunmasına, radio verilişlərinin səslənməsinə başladı. Qəzet və jurnallar, sayı 50-ni ötən dərslik, müxtəlif ədəbiyyat əsəri nəşr edildi, kinoteatr tikildi,

radiostansiya və radiokomitə yaradıldı. Onlarla kitabxana və qiraətxana fəaliyyətə başladı. Şəhər və kəndlərdə ibtidai və orta məktəblər yaradıldı. 1946-cı ildə Təbriz Universiteti təsis olundu.

Milli hökumət Azərbaycanın sosial-iqtisadi tərəqqisinə yol açdı, milli zülmün nəticələrini ləğv etdi, azərbaycanlıların varlığını bir daha təsbit etdi.

Azərbaycan yazıçı və şairlər cəmiyyətinin “Günəş”, Maarif idarəsinin “Maarif” kimi mətbu orqanları fəaliyyət göstərirdi. Bu dərgilərin təsisçi və redaktorları dövrün tanınmış ziyalıları idi. “Qələbə” qəzetinin redaktoru sonralar hər iki tayda repressiyaya məruz qalmış görkəmli şair Məhəmməd Biriya, “Azərbaycan ulduzu” qəzetinin redaktoru isə tanınmış ictimai xadim Hilal Nasiri idi. Təbrizdə çıxan “Azad millət” qəzeti Milli Hökumətin rəsmi orqanı idi. Həftədə 2 dəfə çıxan bu mətbu orqanının redaktoru İsmayıl Şəms idi.

1945-ci ilin oktyabrında sonralar Azərbaycanda dövlətlərarası münasibətlərin əsasını qoyan Azərbaycanın İranla Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti (sonralar Azərbaycanın Xarici ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqə Cəmiyyəti) yaradıldı. Bu quruma görkəmli şair S.Vurğun başçılıq edirdi. Fəaliyyətinin ilk mərhələsində cəmiyyətin funksiyası Azərbaycanın elm və mədəniyyət sahəsindəki nailiyyətlərini İranda tanıtdırmaqdan ibarət idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının radio komitəsi İrana radio verilişlərini hələ 1941-ci ilin avqustun 20-də təşkil etmişdi. Cəmiyyətin çap orqanı 1945-ci ilin avqustundan Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə şair Rəsul Rzanın redaktorluğu ilə nəşr olunan aylıq ictimai-ədəbi “Azərbaycan” jurnalı idi. Bakıda əski əlifba ilə Azərbaycan dilində nəşr olunub (cəmi 17 say) Cənubi Azərbaycanda yayımlanan ədəbi illüstrasiyalı bu jurnal həm forma, həm də məzmun cəhətdən yüksək səviyyəsi ilə seçilirdi. Ümumiyyətlə, 1941-46-cı illər arasında Cənubi Azərbaycanda çap olunan qəzet və jurnalların sayı 40-dan artıq idi.

Cənubi Azərbaycanın ictimai həyatın bütün sahələrdə uğurları Tehranın hakim dairələrində böyük təşviş yaradır, İran hökuməti hərəkəti boğmağa hazırlaşır. Dekabrın 12-də İranın Mərkəzi hökuməti Azərbaycanın Milli hökuməti ilə imzaladığı anlaşmalarda bu dövləti rəsmən tanısa da, Pəhləvi ordusu Azərbaycana təcavüz etdi, bununla da Milli Hökuməti süquta yetirdi. Milli hökumət dövründə fəallıq göstərən

kəndli, fəhlə, ziyalı və sahibkarlar təqiblərə məruz qaldılar. ADF və Milli hökumətin rəhbərləri güllələndilər, dar ağacından asıldılar. Minlərlə vətənpərvər mühacirət etməyə məcbur oldu. Onların çox hissəsi Azərbaycan SSR-ə pənah gətirdi.

1941-1946-cı illər milli-azadlıq hərəkatının məğlubiyyətinin əsas səbəbi ABŞ, İngiltərə və SSRİ-nin İranda yeritdiyi siyasətlə bağlı idi. Bu dövlətlər Cənubi Azərbaycanın milli-demokratik hökumətini imperiya mənafeələrinə qurban verdilər. Hər üç dövlət imperiypərəst maraqlarını bütöv bir xalqın taleyindən üstün tutdu.

Cənubi Azərbaycandakı milli-azadlıq hərəkatı məğlubiyyətə uğrasa da, ölkənin sonrakı tarixinə çox böyük təsir göstərdi. *“Azərbaycanda ictimai həyatın demokratikləşməsi burada şəraitin dəyişməsi ilə müşahidə olunurdu. Azərbaycan dili üzərindən qadağanın götürülməsi, milli hisslərin azad təzahürü, vətənpərvərlik, milli hisslərin güclənməsi, azərbaycanlıların milli meylinin kortəbii yüksəlişinin müəyyən istiqamətə yönəldilməsi, siyasi-ideoloji cəhətdən təşkil olunmasını tələb edirdi. Belə bir şəraitdə vətənpərvər demokratik və milli ziyalıların nümayəndələri “Azərbaycan cəmiyyətin”də birləşməyi qərara aldılar”* [202, s.109].

“Cəmiyyət” azərbaycanlılarda öz dili haqqında obyektiv təsəvvür yaratmağa səy göstərirdi. *“Azərbaycan” qəzeti azərbaycanlıların özünəməxsus qədim və zəngin dili olduğunu xüsusi qeyd edirdi. Qəzet ətrafında milli əqidəli yaradıcı ziyalıları toplayırdı. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqatçısı Sabir Əmirov qəzetin səhifələrində çıxış edən M. Biriya, Ə. Fitrət, S. Əmini, S. Yüzbəndi, Ə. Həddad, M. Təvəkkülü kimi fəal müəlliflərin əvvəllər Bacadanbaxan, Qələndər, Huşsuz, Quldur, Uzaqdanbaxan, Bülbül, Mirzə Qəmiş, Çuvalduz kimi gizli imzalardan istifadə etdiyini yazırdı”* [50, s.14].

Qeyd etmək lazımdır ki, “Azərbaycan” qəzeti cəmi 6 ay fəaliyyət göstərdi. Xalq “xabi-qəflət”dən oyadan qəzetin nüfuzu hakim dairələri təşvişə salırdı. Ona görə də 1942-ci ilin aprelində “Azərbaycan” cəmiyyətinin fəaliyyəti dayandırıldı. Onun orqanı olan “Azərbaycan” qəzeti isə bağlandı.

1945-ci ildə “Azərbaycan” qəzeti ikinci fəaliyyət dövrünə başlayıb öz nəşrini davam etdirdi. Qəzetdə çap olunan məqalələrdə azərbaycançılıq ideyası əsas yerlərdən birini tuturdu. Onun səhifələrində Cənubi Azərbaycanın tanınmış şairləri

Əli Fitrət, Mehdi Etimad, M.C.Çavuşı ilə yanaşı, Hüseyn Səhhaf, Yəhya Şeyda, Fəxrəddin Məhzun, Hüseyn Cavan kimi şairlərin poetik nümunələri tez-tez dərc olunurdu. Qəzetin II dövrünün ilk aylarından M.Tahirin, “Azərbaycan ədəbiyyat tarixində Möcüz”, M.Naçivaninin “Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyə”, Novruzun “Şeyx Məhəmməd Xiyabani” (silsilə) və s. yazılarında ədəbi və tarixi simalar hörmətlə anılır, onların vətən və xalq qarşısında xidmətləri dəyərləndirilirdi.

O illərdə “Vətən yolunda” və “Azərbaycan” qəzetlərində folklorun toplanması, öyrənilməsi və yayılması işi geniş vüsət almışdı. Uzun illər ana dilində təhsildən, mətbuatdan, mütaliədən məhrum olan azərbaycanlılar, bəlkə də, xalq ədəbiyyatının ədəbi-bədii yaddaşı hesabına öz milli varlıqlarını qoruya bilməmişdilər. Doğma dildə yazıb-oxuya bilməyən cənubluların el nəğmələri, atalar sözləri, bayatıları, nağılları, dastanları dildən-dilə, eldən-elə dolaşırdı.

Mətbuat səhifələrində xalqın ruhuna yaxın olan folklor nümunələrinə geniş yer ayrılırdı. Qəzet xalqa müraciət edərək oxucuları folklor nümunələri toplamağa cəlb edir, onları araşdıraraq öz səhifələrində dərc edirdi. Dil xüsusiyyətləri saxlanılmaqla çap olunan bu toplular xalq arasında maraqla qarşılır, onları ruhən öz soykökünə səsləyirdi.

“Azərbaycan” qəzetində müntəzəm olaraq xalqın tarixi qəhrəmanlıq səhifələrindən, klassik ədəbi nümunələrdən çağdaş şairlərin əsərlərindən parçalar verilirdi. *“Qəzet səhifələrində ilk şeirləri görünən Əli Fitrət, Hilal Nasiri, Mir Mehdi Etimad və başqalarının təşəbbüsləri nəticəsində ana dilində yazanların sayı artır, mətbuat aləminə yeni qüvvələr gəlirdi”* [69, s.173].

“Azərbaycan” qəzeti ən istedadlı yazıçı və jurnalistləri öz ətrafında birləşdirə bilmişdi. Bunlardan Firudin İbrahimi, M. Turabi, H. Xoşginabi, İsmayıl Şəms, Q. Qəhrəmanzadə, Abbas Pənahi, Əhməd Musəvi və s. göstərmək olar. Firqənin sədri S. C. Pişəvəri “Azərbaycan” qəzetinin və ana dilində nəşr olunan mətbuatın təşkilatçısı olmuşdur. “Azərbaycan” qəzetində ən möhkəm və məzmunlu, dolğun məqalələr Pişəvərinin qələmi ilə yazılmışdır. O, “Azərbaycan” qəzetinə yaxından rəhbərlik etmişdi [262, s.22].

S.C.Pişəvəri yaradıcılığının ilk dövründə soydaşlarının düçar olduğu bəlaları təsvir

edərək, xalqının hüquq və haqlarını müdafiəyə qalxırdı. C.S.Pişəvərinin publisistikasını araşdıran tədqiqatçı Vüqar Əhməd onun felyeton və məqalələri haqda yazırdı: *“Alovlu və cəsarətli publisistin bu dövrdə müxtəlif qəzet və jurnallarda çıxan məqalələrinin böyük bir qismi “o yan-bu yandan” başlığı altında dərc olunmuşdur. Həmin məqalələrin xarakterik cəhəti budur ki, müəllif səciyyəvi informasiyaları eyni başlıq altında oxucusuna çatdırır. Bu məqalələrdəki informasiyaların olsa-olsa motivi müxtəlifdir, başlıca ideya isə birdir. Bu motiv adətən iranlıların dərdi, sosial-iqtisadi, ictimai bəlaları ilə bağlıdır”* [43, s.144].

M.C.Pişəvəri roman və hekayələr yazmış, ədəbi tənqid, tərcüməçilik işi ilə məşğul olmuş siyasi publisistikanın gözəl nümunələrini yaratmışdır. Onun yazdığı əsər, məqalə və xatirələr, söylədiyi tarixi məruzə və nitqlər Azərbaycanda inqilabi hərəkət tarixinin salnaməsi üçün bu gün mənbə, qaynaq rolu oynayır.

Cənubda mövcud olmuş mətbu orqanların, digər nəşrlərin tarixinə xronoloji şəkildə ekskurs bir daha təsdiq edir ki, xalqın milli özünüdərk prosesində tarixi irəliləyiş və geri çəkilmələri məhz mətbu və nəsr janrlarında əyaniləşmişdir. Hər irəliləyişin mətbuatda, ədəbi-bədii nümunələrdə əksini tapmış daxili enerji milli yaddaşın dərinliyinə çökmüş, əlverişli tarixi məqamlarda yenidən kükrəmişdir. Bunu Şimaldakı ədəbi-tarixi prosesin gedişatında da izləmək olar. Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin 1918-1920-ci illər mətbuatında əksini tapmış milli intibahın əks olunduğu siyasi və mədəni institutların “davamı” sovet dönəmində bədii fikrin alt qatına köçdü, lakin heç zaman milli yaddaşdan silinmədi.

Cənubdakı çağdaş günlərimizdə baş verənlərin kökündə yuxarıda xatırladığımız tarixi yaddaşın müasir siyasi gerçəkliyin hüdudlarında, yeni biçimdə dövrüyyəyə gəlməsi dayanır.

1.2. Milli şüurun formalaşmasında ədəbiyyatın və mətbuatın rolu

Mətbuatın inkişafına paralel izləməyə çalışdığımız ədəbi-mədəni həyatın Cənubi Azərbaycandakı hər bir mərhələsi Şimalda baş verən ictimai-siyasi proseslə möhkəm

bağlı olmuşdur. Azərbaycanın ikiyə bölünməindən son 1978-79-cu illər İran inqilabına qədərki tarixi gedişi mərhələ-mərhələ nəzərdən keçirəndə görürük ki, mətbuat milli-ictimai fikrin əsas daşıyıcısı olmuş, bu prosesdə Şimalla Cənubun ədəbi prosesin qarşılıqlı təsiri həlledici rol oynamışdır. Bu Şimaldan maarifçilik hərəkatının geniş intişar tapdığı tarixi dövənlərdə olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində Rusiyadakı tarixi hadisələrlə əlaqədar Şimalda mədəni həyatın bütün sahələrini əhatə edən milli tərəqqi ilə bağlı idi.

Bütün sədlərə, qadağalara baxmayaraq, milli ideyalar Cənubda dərhal əks-səda doğururdu. Çünki bu iki şovinst rejimin mənğənəsində illər uzununu əzab çəkmiş vahid bir xalqın milli-azadlıq ideyalarının təzahürü idi. Şübhəsiz ki, Cənubi Azərbaycanda mədəni həyatın milli zəmində inkişafı üçün XX əsrin əvvəllərində daha münbit siyasi şərait mövcud idi. Təsadüfi deyil ki, M.Ə.Rəsulzadə 1933-cü ildə qələmə aldığı “Azərbaycanda milli hərəkat” adlı əsərində yazırdı: *“Gündəlik qəzetlər və müxtəlif dövrü nəşrlər meydana gəlir (1905-ci il hadisələrindən sonra – P.M.). Ədəbiyyat, musiqi, səhnə rəngarəng formalarda inkişaf edir. Mərkəzlər açılır, müxtəlif ictimai – maarifçi cəmiyyətlər, siyasi dərnəklər və partiyalar təşkil olunur. Möhkəm zəmin üzərində dayandığını hiss edən ictimai hərəkat açıq-aşkar milli xarakter alır, bütün imperiyada liberal-inqilabi hərəkata həmahəng olaraq həm ümumi-siyasi islahatların həyata keçirməyinə, həm də Rusiya ərazisində yaşayan müsəlmanlar üçün xüsusi milli-mədəni hüquqlara nail olur”* [215, s.24].

Bu mülahizələr zaman etibarilə xeyli sonranın doğru qənaətləridir. Şimalda mövcud olan ədəbi hərəkatın Cənuba təsirini bizcə M.Ə.Sabirin poeziyası timsalında A.Səhhət qədər sərrast ifadə edən olmamışdır. *“Mən də iddia edirəm ki, Sabir əfəndinin asarı bu beş ilin müddətində İran Məşrutəsinə bir ordudan ziyadə xidmət etmişdir”* [236, s.14].

Əvvəlki bölmədə xronoloji şəkildə izlədiyimiz mətbuat tarixinin bütün tarixi gedişatı bir daha onu göstərir ki, *Azərbaycan xalqının ikiyə bölündüyü ötən iki əsrə yaxın bir mərhələdə mətbuat və ədəbiyyat eyni mətləblər uğrunda mübarizə aparmışlar. Bu prosesi Şimalla Cənubu təcridə yox, vəhdətdə, eyni milli zəmində öyrənmək daha səmərəli yoldur. İkinci Cahan müharibəsi zamanı Cənubdakı*

hadisələr, xüsusən milli dirçəlişin bütün istiqamətlərini əhatə edən proseslər bir daha təsdiq edir ki, yüz ilin ədəbi-mədəni məhdudiyətlərini qısa zaman kəsiyində aradan götürmək mümkündür. Bu o taylı, bu taylı xalqın tarixi yaddaşı ilə bağlıdır. Bu prosesi xüsusi kitab və məqalələrimizlə geniş şərh etdiyimiz üçün onu qeyd etməklə kifayətlənirik ki, 1978-79-cu illər İran inqilabına aparan yolda Cənubda görünməyən milli hərəkətin da rolu olmuşdur [177, s15].

1978-79-cu illər İran inqilabında Cənubi Azərbaycan, xüsusilə Təbriz böyük rol oynadı, inqilabın təməli də Azərbaycanda qoyuldu. Təbrizdə nəşr olunan Azərbaycan şair və yazıçılar cəmiyyətinin orqanı olan “Ülkər” jurnalı İrandakı ümumi inqilabi əhvali-ruhiyyəni şərh edərək yazırdı: *“Bir tərəfdən xalq o halətdə yaşamaq istəmirdi, cameənin (cəmiyyətin, quruluşun – P.Məmmədli) çevrilməyini tələb edirdi. O biri tərəfdən hökumətin ölkəni əvvəlki kimi idarə etməyə gücü çatmırdı. Xalqın səbr kasası dolmaqda idi. Millətin nifrəti barıt çəlləyinə bənzəyirdi. Bir qor, (qığılcım – P. Məmmədli) bir kibrit, bir şeir, bir şüar, elamiyyə (çağırış mənasında – P. Məmmədli) yetərdi bu barıt anbarının alışmasına səbəb olsun” [172, s.108].*

1978-ci ilin əvvəlində şahı dəstəkləyən “Ettelaat” qəzetində rejimin əleyhdarları olan ruhaniləri təhqir edən bir məqalə dərc olunmuşdu. Məqalədə din xadimləri “qara irtica” adlandırılmış və beynəlxalq kommünizmin agentləri olmaqda suçlandırılmışdılar. Bu məqsədlə İranın dini mərkəzi sayılan Qum şəhərində etiraz əlaməti olaraq dörd yüz min adam nümayişə çıxmışdı. Güclü toqquşmalar zamanı hökumət tərəfindən 70 nəfər öldürülmüşdü. Xalq arasında böyük hörmət qazanmış ayətullah Kazım Şəriətmədairi bu hadisələrə çox sərt mövqeyini bildirilmişdi. O, xarici mətbuata verdiyi müsahibələrdə dövlətin dindarlara münasibətini və polisın nümayişçilərlə rəftarını pisləmiş və belə davam edəcəyi halda özünün də nümayişçilərə qatılacağını bildirmişdi. K.Şəriətmədairi Qumdakı hadisələrin qırxıncı günü bir müraciət hazırlayaraq camaatı iş yerlərini bağlayıb məscidlərə toplanmağa çağırmışdı.

“Qum şəhidlərinin qırxı münasibətilə 1978-ci il fevralın 18-də (29 Bəhmən) Təbriz gəncləri tərəfindən nümayiş təşkil edildi. Polisin atəş açaraq bir tələbəni öldürməsi şəhərdə böyük qarışıqlığa səbəb oldu. Təbrizli gənclər ilk dəfə olaraq

şahın tank və pulemyotları qarşısına silahsız, əliyalın və cəsarətlə çıxaraq yeni mübarizə üsulunun əsasını qoydular. Bu üsul sonra İranın bütün kənd və şəhərlərində həyata keçirildi” [172, s.115], 1973-79-cu illər inqilabının “qor”u, “kibrir”i, “şeyr”i, “şüar”ı, “elamiyyə”si 13 fevral günü Təbrizdən verildi.

1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra çoxmillətli bir ölkə olan İranda yaşayan xalqlar bəzi hüquqlar əldə etdilər. İnqilab prosesində Cənubi Azərbaycanda milli istəklərə dayanan güclü bir siyasi hərəkət başladı. Bir çox partiya, təşkilat, dərnəklər quruldu və bunların orqanları olan qəzet və jurnallar açıq fəaliyyətə başladı.

İctimai-siyasi sahədə milli tələblər reallaşdırılmasa da, 1978-1979-cu illər İran inqilabı Cənubda mədəni həyatın gedişində xüsusi bir canlanma, dirçəliş mərhələsi yaratdı.

Ana dilində mətbuat orqanları tək inqilabın qələbəsindən sonra deyil, hələ inqilabın gedişində də nəşr olunurdu. Ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycanda ana dilində mətbuatın nəşri hələ İranda yeni konstitusiyanın təsdiqindən əvvəl başlamışdı. 1978-ci ilin oktyabrın 14-də mətbuata qoyulmuş senzura ləğv edildi.

“Şah ölkəni tərk edəndən bir gün sonra yanvarın 17-də azərbaycanca-farsca ilk qəzet “Ulduz” çap olundu. Bu qəzet ana dilində ilk olaraq Pəhləvi diktaturasının devrildiyini xalqa xəbər verdi.

“Qələbədən dərhal sonra inqilaba qədərki və inqilabdan sonrakı ədəbiyyatın ən qüdrətli nümayəndələrindən biri olan Həbib Sahirin rəhbərliyi ilə Tehranda “Azərbaycan Mədəniyyət cəmiyyəti” fəaliyyətə başlayır” [39, s.4]. Bəzən Müstəqil “Azərbaycan Mədəniyyəti Ocağı” adlandırılan bu cəmiyyət əvvəlcə özünü partiya adlandırdı: “Azərbaycan Azadixahlar hezbi” – yəni Azərbaycan Azadlıqsevərlər Partiyası. Həbib Sahirin başçılıq etdiyi cəmiyyət öz fəaliyyətində siyasi və milli tələblər uğrunda mübarizəyə xüsusi yer verirdi. *“Lakin bununla yanaşı, “Azərbaycan Mədəniyyət Cəmiyyəti” – dəfələrlə özünün heç bir siyasi partiya ilə bağlı olmadığını elan etmişdir. Eyni tipli elanları Təbriz Şair və Yazıçılar Cəmiyyəti, jurnallar da dəfələrlə dərc etmişlər”*.

Cəmiyyətin rəhbəri Həbib Sahir inqilabın bütün İranda yaşayan xalqlara, eləcə də azərbaycanlılara “İnqilab azadlıq” verdiyini ilk etiraf edənlərdən biri idi [33,

s.153]. Cəmiyyətin fəaliyyətini işıqlandırmaq məqsədilə əvvəlcə “Yoldaş”, sonra “İnqilab yolunda”, bu jurnallar bağlandıqdan sonra isə “Yeni yol” adlı jurnal nəşr edilir. Jurnalların hər üçü yazıçı Hüseyn Düzgünün səyi və təşəbbüsü ilə nəşr olunmuşdur.

Tehran azərbaycanlıların, xüsusən ziyalıların kompakt şəkildə yaşadıkları əsas şəhərlərdən biri olduğu üçün burada digər mədəniyyət ocaqları, ədəbi birliklər də fəaliyyətə başlayır. 1979-cu ilin aprelində Tehranda Azərbaycan yazıçıları və şairlər cəmiyyəti yaranır, 1981-ci ilin fevralından etibarən “Günəş” adlı orqan nəşrə başlayır. Bu qurum da öz məqsədlərini təkcə Cənubi Azərbaycan konteksti ilə məhdudlaşdırmır. *“Cənubi Azərbaycan xalqının illər boyu tapdalanmış arzu və istəkləri uğrunda mübarizə ilə yanaşı, ümumiran səciyyəsi daşıyan” antiimperialist və xəlqi mübarizələr sıralarında, öz tarixi vəzifələrini yerinə yetirməyi* [172, s.111] məqsəd və vəzifəsi sayırdı.

Təbrizdə də Şairlər və Yazıçılar cəmiyyəti yaranır və 1981-ci ilin əvvəllərindən “Ülkər” adlı xüsusi jurnalın nəşrinə başlanır. *“Bütün bu mədəniyyət ocaqları, əncümənlər onlar arasında əlaqənin zəifliyinə və ya yoxluğuna baxmayaraq azərbaycanlıların milli mədəniyyətlərinin təsbit olunması və inkişafı, bu mədəniyyətin azərbaycanlılaşdırılması uğrunda mübarizədə eyni mövqedən çıxış edirdilər*” [33, s.151]. Təbriz Şair və Yazıçılar Birliyindən sonra 1981-ci ilin əvvəllərində Təbrizdə gənc şair və yazıçıların ətrafında birləşdiyi “Gənc Şair və Yazıçılar Cəmiyyəti” yaradılır. Bu cəmiyyətin “Gənclik” adlı orqanı da işıq üzünə görünür.

Sonra “Azərbaycanlıların Milli-İnqilabi Cəmiyyəti”, “Azərbaycan Mədəniyyət İşçiləri Cəmiyyəti”, “Azərbaycan Mədəniyyəti” kimi təşkilat və cəmiyyətlər də yaranır. Azərbaycan cəmiyyəti “Çənlibel” adlı məcmuə də nəşr edir. Tehranda yaşayan, əsasən dini mövzularda şeirlər yazan şairlər “mərkəzdə yaşayan Azərbaycanlı Məzhəbi (dini – P.M.) şairlər Əncüməni” adlı cəmiyyət yaradır.

Qısa zaman ərzində çoxsaylı ədəbi-mədəni cəmiyyətlərin, onların özünəməxsus mətbuat orqanlarının fəaliyyətə başlamaları inqilabın Cənubi Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı tarixində yeni səhifələr açdığına, xalqa nisbi də olsa azadlıq verdiyinə sübutdur. Bütün bunlar belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, *“inqilabdan sonra*

azərbaycanlıların milli təşəkkülü, milli şüuru öz inkişafında yeni mərhələyə daxil olmuşdur. Həmin mərhələ onun başlanğıcı üçün səciyyəvi cəhət azərbaycanlıların öz milli həyatına münasibətinin onların siyasi, mənəvi fəaliyyətlərində geniş şəkildə inikas tapması olmuşdur” [34, s.175]. Yəni inqilab azərbaycanlıların milli şüurunun məzmununu subyektiv gerçəklikdən obyektiv reallığa çevrilməsinə şərait yaratmışdır. Həmin mərhələyə xas digər mühüm cəhət Azərbaycan xalqı, dili, mədəniyyəti, gələcəyi barədə fikirlərin daha yüksək nəzəri səviyyədə ilk dəfə Azərbaycan dilində ifadə edilməsidir.

Bu dövrdə mədəniyyətin inkişafı təkcə adları çəkilən cəmiyyətlərin və [34, s.176] onların mətbuat orqanlarının fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır. Heç bir partiyaya və cəmiyyətə aidiyyəti olmayan “Dədə Qorqud”, “Varlıq”, “Odlar yurdu”, “Araz”, “Molla Nəsrəddin”, “Vətən uğrunda”, “Azadlıq”, “Foruqe-azadi” (“Azadlıq işığı”), “Koroğlu”, “Azərbaycanın səsi” kimi qəzet və jurnalların nəşri 1978-1979-cu il İran inqilabından sonra demokratik ab-havanın nəticəsi idi.

İnqilabın qələbəsindən sonra nəşr olunan Azərbaycan qəzet və jurnallarının siyasi-ideoloji istiqamətləri müxtəlif idi: sol ekstremist, sol demokratik, liberal milliyyətçi və burjuva-demokratik. Bu, onların müxtəlif partiya, təşkilat və qruplaşmaların orqanları olmasından irəli gəlirdi, bu orqanlar öz partiyasının siyasi-ideoloji fikirlərini öz səhifələrində təbliğ edirdilər. Bu qəzet və jurnalların müəyyən bir partiya və ya təşkilat orqanı, müəyyən siyasi-ideoloji istiqamətə malik olduğuna baxmayaraq, eyni qəzet və ya jurnalın müxtəlif saylarında və səhifələrində zidd fikirlərə və təbliğata müxtəlif siyasi ideoloji istiqamətlərə rast gəlmək olardı. Bunun səbəbi 1978-1979-cu illərdə baş vermiş İran inqilabının nəticələrinin qeyri-müəyyənliyində, onun istiqamətinin qeyri-sabit olmasında idi.

“Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Çənlibel”, “Odlar yurdu”, “Ərk” kimi adlar Cənubi azərbaycanlıların on illər boyunca dözdüyü milli təzyiqlərə, İran əhalisinin yarısından çoxunu təşkil edən bir xalqı “vahid İran milləti”nin, daha sonra islam faktorunun içində assimilyasiya etmək siyasətinə verdiyi birmənalı cavab idi. Bu adlar Cənubi azərbaycanlıların türk soykökünə mənsubluğunu, qəhrəman tarixi keçmişə malik olduğunu xatırlatmaqla yanaşı, xalqın milli mənlük şüurunun

yüksəldilməsinə xidmət edirdilər. “Ülkər”, “Ulduz” kimi adlar cənubluların inqilaba bağlı ümidlərini, Milli taleyə, gələcəyə inamlarını ifadə edirdisə, “Varlıq”, “Araz”, “Vətən uğrunda”, “Azadlıq”, “Azərbaycan səsi” öz adları ilə milli azadlıq mübarizəsinə, istiqlal uğrunda döyüşlərə səsləyirdi. Lakin bu mətbuat orqanlarının proqramlarında özünəməxsus cəhətlər, müəyyən fərqlər olsa da bu qəzet və jurnallar cənubluların azadlığa təşnəliyinin, xalqın milli şüurunun yüksəlişinin yeni mərhələyə daxil olmasına, milli özünüdərkini güclənməsinə təsir göstərirdi.

Azərbaycan dövrü mətbuat səhifələrində inqilabdan sonrakı İran cəmiyyətinin, xüsusən Cənubi Azərbaycanın problemlərinə də çox yer ayrılırdı. Azərbaycan xalqının ehtiyacları qəzet və jurnal səhifələrində öz əksini tapırdı. Kütlələr müvəqqəti inqilabı hakimiyyətdən xalqın istək və tələblərinə cavab verən ədalətli demokratik respublikanın yaranmasını, imperializm köləliyinə son qoyulmasını, şəhər və kənd əhalisinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşmasını, torpaq, fabrik və zavodların milliləşdirilməsini, işsizliyin aradan qaldırılmasını, sığorta və vergilərin vaxtlı-vaxtında ödənilməsini, maaşların qalxmasını və s. tələb edirdilər.

Azərbaycan mətbuatının səhifələrində açıq şəkildə deyilirdi ki, əgər İranda zəhmətkeşlərin maraqlarını ödəyə biləcək iqtisadi azadlıq əldə olunmasa və ictimai həyatın bütün sahələrində demokratikləşmə gerçəkləşməsə, hakimiyyətdə olan quruma qarşı narazılıq get-gedə artacaq. Bu problemlərlə yanaşı, Azərbaycan mətbuatının səhifələrində Azərbaycan xalqının tarixi, mədəniyyəti, dil və ədəbiyyatının işıqlandırılması və kütləviləşməsinə maraq göstərilirdi. “Yoldaş”, “Varlıq”, “Koroğlu”, “Dədə Qorqud” kimi jurnallar, “Odlar yurdu”, “Çənlibel” kimi qəzetlər ilk saylarında bu sahədə hərtərəfli işə başlamış və onu özlərinin əsas vəzifələrindən biri hesab edirdilər. Bu qəzet və jurnallar oxucuların xahişi ilə öz səhifələrində “Azərbaycan tarixindən”, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, “Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələsi” adları altında bir sıra materiallar, hər iki tayın şair və yazıçılarının əsərlərindən parçalar dərc eləmişdilər.

1979-cu ilin noyabrın 16-da təsdiq olunmuş əsas qanun layihəsinin 15-ci maddəsində bütün millətlərə öz ana dillərində mətbuat buraxmaq, ana dilində radio-televiziyaya verilişləri hazırlamaq, mədrəsələrdə fars dili ilə yanaşı, ədəbiyyat

dərslərinin ana dilində keçirilməsi kimi hüquqların verilməsinə baxmayaraq, az keçmir ki, Azərbaycan dilində mətbuat çap edib yaymağın qarşısı alınır, radio-televiziya verilişlərinin ana dilində aparılması işi Azərbaycanda çox az yer tutur, mədrəsələrdə Azərbaycan dilinin yeri boş qalırdı.

Yeni İran hakimiyyətinin – İran İslam Respublikasının rəhbərlərinin qeyri-fars xalqların milli-demokratik hərəkatlarına mənfi münasibəti 1980-81-ci illərdə bütün dövrü nəşrlərin bağlanması səbəb oldu.

“Koroğlu” jurnalı 1979-cu ilin iyununda çıxan 2-ci sayında nəşr işinin çətinliklərindən və Azərbaycan qəzet və jurnalların bağlanması səbəblərindən söhbət açırdı. Jurnal yazırdı: “...Əgəri bir yerdə türk (Azərbaycan – P.Məmmədli) dilində bir qəzet və ya jurnal çap olunurdusa, ona kommunist damğası vurub bağlayırdılar. Mürtəcə ünsürlərin qruplaşmaları poliqrafistləri, kitabxanaları, köşkcüləri hədələyir ki, onlar türk (Azərbaycan – P.Məmmədli) dilində kitab satmasınlar”[172, s.116].

Təəssüf ki, “Ulduz”, “Odlar Yurdu”, “Çənlibel”, “Araz”, “Molla Nəsrəddin”, “Koroğlu”, “Yoldaş”, “Birlik”, “Azərbaycan səsi” kimi nəşrlər fəaliyyətlərini dayandırmalı oldu. Bir sıra qəzet və jurnalların ideya-siyasi istiqamətləri dövlət siyasətinin maraqlarına uyğun gəlmədiyinə, eləcə də maddi vəsaitin çatışmazlığına eləcə də demokratik və progressiv olduqlarına görə öz fəaliyyətlərini davam etdirə bilmirdi.

Bütün inqilab epoxalarında olduğu kimi, 1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra Cənubi Azərbaycan ədəbi mühitində xüsusi bir canlanma başladı. Anadilli mətbuat orqanlarının nəşri Tehran və Təbrizdə müxtəlif ədəbi birliklərin fəaliyyətə başlaması ədəbi prosesin təşkilatlanmasına, ədəbi qüvvələrin istiqamətlənməsinə, bədii əsərlərin oxuculara çatdırılmasına ciddi təsir göstərirdi. İran İslam Respublikasının 1979-cu ilin dekabrında qəbul edilmiş qanunun 15-ci maddəsində yerli və qövmi dillərin (etnik) kütləvi informasiya vasitələrində, mətbuatda işlənməsinə, məktəbdə isə milli ədəbiyyatın tədrisinə icazə verildi. Əsas qanunun 19-cu maddəsində isə ölkədə müxtəlif millətlərin, xalqların yaşaması dolayısı ilə olsa da etiraf edildi. Qanunda nəzərdə tutulanlar hamısı dərhal reallaşmasa da, Azərbaycandan dili tədris sahəsinə heç cür yol tapa bilməsə də mədəni həyatda bir

sıra nailiyyətlər nəzərə çarpırdı.

İnqilabın qələbəsindən az sonra Xomeyninin Təbriz nümayəndəsi Ayətulla Mişkini özü: *“Bu nə türkidir ki, radio-televiziyon danışır, yarısından çoxu farsdır”* [56, s.13] deyərək, Azərbaycan dilinin saflaşdırılmasını vacib sayırdı. Azərbaycan türkcəsi radioda artıq sərbəst işlədilməyə başlayır.

“Kitab çapı sahəsində xüsusi canlanma, yüksəliş müşahidə edilirdi. İnqilaba qədər olan 30 il ərzində bəlkə heç 30 kitab ana dilində işıq üzü görməmişdirsə, təkcə 1979-1985-ci illər arasında İranda Azərbaycan dilində təxminən 200 adda kitab nəşr olunmuşdu. Həmin kitablar əsasən Tehranda, Təbrizdə və qismən (tək-tək kitablar) Zəngan, Marağa, Maku, Xoy, Tikab, Sərab, Qum, Savə və s. şəhərlərdə çap edilmişdi. Həmin məhsulların yarısından çoxunu vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış bədii əsərlər təşkil edirdi. Azərbaycan tarixi, dili və ədəbiyyatına dair bir çox kitablar həsr edilmişdi” [172, s.115]. İnqilab başlandığı zamandan kitab nəşri sahəsində özünü göstərən canlanma hər ilin anadilli nəşrlərini nəzərdən keçirməklə bir daha təsdiqlənir. Təəssüf ki, Cənubi Azərbaycanda anadilli kitab nəşrinin və mətbuatının dirçəliş dövrü çox az çəkdi.

Ümumiyyətlə, 1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra nəşr olunan əksər qəzet və jurnalların ömrü qısa oldu. Elə mətbu orqanlar oldu ki, oldu ki, ancaq bir sayı işıq üzü gördü. “Varlıq” istisna olmaqla, bu nəşrlərin yaşamının son nöqtəsi – 1982-ci il oldu. Onların belə tezliklə qapanmasının müxtəlif səbəbləri vardı. Bu mətbuat orqanlarının bir qismi maddi çətinlik, farsca təhsil alan azərbaycanlıların ana dilində yazıb, oxuya bilməməsi, İran-İraq müharibəsinin başlanması və bununla əlaqədar İranda sol partiya və təşkilatların qadağan edilməsi ucbatından bağlanırdısa, digər qisminin qapanması sırf siyasi səbəblərlə bağlı idi. Fars şovinist siyasəti yeni formalarda baş qaldırırdı. Milli intibahın qarşısını almaq üçün yeni siyasətin əlamətləri üzə çıxmışdı. Dövlətçiliyin dini məzmunu Cənubi Azərbaycanda milli dilə, milli düşüncəyə qarşı yönəlirdi. Çünki bu jurnallar İranda Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına güclü təsir etməklə milli təfəkkürün bütün istiqamətlərini hərəkətə gətirirdi. İnqilabi əhvali-ruhiyyəli publisistika, milli dirçəlişə çağıran poeziya, öz minillik tərəvətini qoruyub saxlamış folklor nümunələri xalqın milli yaddaşını özünə

qaytarırdı. Müxtəlif qurumların doğma dil uğrunda apardığı mübarizə, maarif sisteminin dəyişməsi yolunda çalışmaları tədricən müqavimətə rast gəlir, mətbuatın nəşri və yayımı dayandırılırdı. Rejim müxtəlif vasitələrlə azərbaycandilli mətbuatın geniş vüsət almasına imkan vermirdi.

Bu mətbu orqanların müxtəlif istiqamətli olması və səhifələrində bəzən keçmişlə iftixar, ifrat təəssübkeşlik, həyata sırf romantik baxış və s. meyillər nəzərə çarpsa da, onların özlərinə məxsus müsbət cəhətləri daha çox idi. Onların əksəriyyəti Azərbaycan xalqının varlığını, mədəniyyətini, tarixini özündə əks etdirir və ən başlıcası Azərbaycan dilini yenidən dirçəldirdi.

Fevral inqilabından bir neçə il sonra yeni nəşrə başlayan qəzet və jurnallar bir-birinin ardınca qadağan edildi. Onların nəşir və müəllifləri təqiblərə məruz qaldılar. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial-siyasi münasibətlərinə görə müxtəlif mövqələrdə duran bütün bu nəşrləri başlıca bir məqsəd birləşdirirdi – azərbaycanlıların qədim tarixini, mədəniyyətini, ədəbiyyat və dilini öyrənmək, onlarda öz mənəvi varlığına inam və milli qürur oyatmaq, nəticədə öz milli hüquqları uğrunda mübarizə əzminə yardım etmək. *“Bəziləri cəmi bir neçə nömrə çap edilən, biri bağlansa da, digəri çıxmağa başlayan bu qəzet və jurnallar İrandakı azərbaycanlılar içərisində böyük təsir gücünə malik oldu. Onlarda əsl mənada milli dirçəliş yaratdı. Bu dirçəlişin mühüm bir xüsusiyyətini ümumi azərbaycanşünaslıq və onun müxtəlif məsələlərini əks etdirmək, Sovet Azərbaycanı ilə, buradakı həmvətənlərlə əlaqə yaratmaq, burada mədəniyyət sahəsindəki bütün nailiyyətlərdən bəhrələnmək meyilinin güclü olması təşkil edirdi”* [33, s.154].

Ayətulla Xomeyninin vəfatından sonra ölkədə baş verən liberal dəyişikliklər nəticəsində Cənubi Azərbaycanda yenidən ana dilində mətbuat nümunələri görünməyə başladı. 1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra İranda və Cənubi Azərbaycanda 20 il ərzində nəşr olunan anadilli mətbuat nümunələrinin sayı 60-dan artıq olmuşdur.

Cənubi Azərbaycanda hələ inqilabın gedişi zamanı bütün İranda bir sıra istər sol, istərsə də sağ təmayüllü və inqilabın gedişində böyük xidmətləri olan partiyalar fəaliyyətə başladı.

Xomeyni İrana gələnədək ölkədə onunla yanaşı, ən böyük din başçılarından biri də sonralar sıxışdırılan, azərbaycanlılar arasında nüfuzlu dini başçı Qum şəhərində yaşayan Hacı Məhəmməd Kazım Şəriət Mədari idi.

Azərbaycan Azadixahlar fırqəsinin (Azadlıqsevərlər partiyası) orqanı olan “Yoldaş” jurnalı 1979-cu il martın 3-də Tehranda Azərbaycan dilində nəşrə başladı. Jurnal həftədə bir dəfə nəşr olunurdu. “Yoldaş” jurnalının birinci nömrəsində verilən “Baş söz”də onun məram və məqsədi şərh olunurdu.

Jurnalın elə ilk nömrəsindən keçmiş şah rejiminin Azərbaycanda yeritdiyi millətçilik siyasətindən, iqtisadi böhrandan, Azərbaycan xalqının ayrı-ayrı tarixi dövrlərindən söhbət açılır, mədəniyyətindən, bədii ədəbiyyatından, qəhrəmanlıq səhifələrindən xatirələr, qeydlər verilirdi. “Yoldaş” jurnalı azərbaycanlılarla çiyin-çiyinə rejimə qarşı vuruşan bütün xalqların mübarizəsini təqdir edir və bütün xalqlara eləcə də azərbaycanlılar üçün milli və demokratik hüquqlar verilməsi uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdı. Lakin bu jurnalın nəşri və yayılması antidemokratik və inqilaba zidd olan qüvvələrin əl ilə dayandırıldı. “Yoldaş” jurnalına göndərilən məktubların birində yazılırdı ki, “Yoldaş” və başqa ruznamə və məcəllələr Ərdəbildə, Təbrizdə, Urmiyada yayıla bilmir. Digər tərəfdən də inqilaba zidd qüvvələr jurnalın qeyri-sabit mövqeyindən, ziddiyyətli görüşlər daşmasından onun nəşrinin dayandırılması üçün bir bəhanə kimi istifadə edə bildilər.

Jurnalda solçuluğa meyil, marksizm ideyalarının təbliği onun bağlanması səbəb oldu. İnqilab dövründə jurnal İranda azərbaycandilli mətbuat orqanları arasında əhəmiyyətə malik olmuş, özündən sonra nəşrə başlayan azərbaycandilli mətbuatın fəaliyyətində, onların ideya-siyasi yönümlərinin müəyyən olunmasında çox mühüm rol oynamışdır. Jurnal az keçmədən “İnqilab yolunda”, daha sonra “Yeni yol” adları ilə nəşrini davam etdirdi.

Hüseyn Düzgün “Azadlıq” və “Qardaşlıq” adında daha iki qəzetin də redaktoru olmuşdur. Azərbaycan və fars dillərində çıxan “Azadlıq” qəzeti öz səhifələrində Azərbaycan Azadlıqsevərlər partiyasının ideya və fikirlərini əks etdirirdi.

1978-1979-cu illər İran inqilabının qələbəsindən və İran İslam Cümhuriyyətinin (İİC) elan edilməsindən dərhal sonra – 1979-cu ilin aprelindən “Varlıq” jurnalı nəşrə

başladı. Dərginin səhifələrində şahlıq istibdadının qadağalarından sonra bərpa və yardıma böyük ehtiyacı olan Cənubi Azərbaycandakı mədəni həyatın bütün sahələr üzrə inkişaf yollarının müəyyən edilməsi məsələləri və onun bölünməz mədəniyyətinin problemlərinə geniş yer verilirdi.

“Varlıq” dərgisinin yaranışı göstərdi ki, xalqın söz meydanına böyük ehtiyacı vardır. Fars dilində təhsil almış azərbaycanlılara öz dillərində oxumaq asan deyildi. Ona görə də yaradılmış bu nəşriyyə ikidilli oldu

“Varlıq” nəşr olunan vaxtlarda Azərbaycan türkcəsində ədəbi dildə yazanları, danışanları barmaqla saymaq olardı. Bu yolda dərgi örnək rolunu oynamağa başladı. Ana dilini ancaq evdə, ailə çərçivəsində eşidən və bilən oxucular üçün bu dərgi həm əlifbanı, həm də bədii ədəbiyyatı əvəz etməyə başladı. Bu jurnal ikiyə bölünmüş xalqın mədəni və bədii təfəkkür baxımından qovuşmasında əvəzsiz rol oynadı.

Qarşıda uzun illər Pəhləvi hakimiyyətinin azərbaycanlıları farslaşdırmaq siyasəti nəticəsində xalqın öz milli-mənəvi inkişafından məhrum edilmiş bu böyük hissəsinin mədəni həyatının bütün sahələri üzrə inkişaf yollarının müəyyənləşdirilməsi və hazırlanması kimi mühüm məsələlər dururdu. Azərbaycanın vahid tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyəti xalqa çatdırılmalı, yazılı və ədəbi dilin formalaşması sahəsində çətin və mürəkkəb iş görülməli idi. Bütün bu işlərin ağırlığını jurnalın redaktoru, dünya miqyasında tanınmış cərrah, ünlü türkoloq Cavad Heyət öz üzərinə götürməklə məslək, amal dostlarının birgə fəaliyyəti ilə qarşısında duran məsul işə başladı. "Varlıq" dərgisinin nəşri bu məsuliyyətli işin başlanğıcı idi.

Fransada Sorbon Universitetinin məzunu olmuş Sonel Bosnalı “İranda Türk olgusu ve “Varlıq” dergisi üzerine bilimsel araştırmalar” adlı əsərində “Varlıq” jurnalının fəaliyyətini çox yüksək dəyərləndirib yazırdı: *“Varlıq” jurnalı nizamlı olaraq nəşr olunan və İran Azərbaycanı türkləriylə bu bölgədə danışılan və dilə yaxın olan digər türk ləhcələrində də çoxsaylı bir kütləyə xitab edə bilən tək dərgidir. Bu jurnalın ədəbiyyat, dil, sənət və mədəniyyət sahələrindəki içəriyinin İran Türklərinin bəzirləyici özəlliklərini və özəlliklə bu toplumun aydınlarının düşüncəsini gözəl bir şəkildə yansıtmasının böyük bir önəmi vardır. Ayrıca, “Varlıq” dərgisi İran və hətta türk dilli ölkələr xaricində özünə çox sayda oxucu qazana bilən və beynəlxalq bir*

yerə sahib olan yeganə jurnaldır. Varlıq jurnalı, sadəcə İrandakı türk dilinin əhəmiyyətini təsbit etmir, eyni zamanda ortaq bir ədəbi dilin meydana gəlməsində ortaya çıxan çətinlikləri göz önündə tutmağa köməkçi olur” [270, s.37-38].

“Varlıq”ın yaradıcıları başda doktor C.Heyət olmaqla sonsuz fədakarlıq, sədaqət və zəhmətlə doğma xalqın mənəvi ehtiyaclarını ödəmək üçün çalışdılar. Onlar sənət və peşə baxımından fərqlənsələr də (dilçi, jurnalist, ədəbiyyatçı, tarixçi, hüquqşünas, həkim, müəllim inşaatçı, ilahiyyatçı və s.) bu yaradıcı ziyalıları doğma dilə, xalqa sonsuz məhəbbət hissi sıx birləşdirirdi.

“Varlıq”ın redaksiya heyətində yayınlandığı gündən C.Heyət , H. Nitqi, Məmmədəli Fərzanə, Qulamhüseyn Beqdeli, Həmid Məmmədzadə, Teymur Pirhaşimi, Mənzuri Xamneyi, Savalan, Səməd Sərdar Niya, Əziz Möhsüni, Sönməz, Əli Kamali, İsmayıl Hadi, Tağı Zehtabi, Murhədayət Həsari, Böyük Rəsulvənd, Məmməd Rza Heyət çalışıblar.

“Varlıq” dərgisinin İran coğrafiyasında yaşayan Azərbaycan türklərinin milli şüurunun formalaşmasında böyük rolu olub. O, əritmə siyasəti nəticəsində kimliyini itirmiş böyük bir kütlənin özünəqayıdışını və sonucunda İranda türk dilinin varlığını qoruyub saxladı. Jurnalın gördüyü işin əhəmiyyətini aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

- Milli şüuru formalaşdırdı;
- Ədəbi dil məsələsini həll etdi;
- Arazın hər iki tayı arasında körpü yaratdı;
- Meydanlarda şüar deməkdən, kütləyə, mili şüura təsir edən əməli fəaliyyət sahəsinə keçdi;
- Özündən sonra məktəb yarada bildi;
- Əvvəlki nəsildən fərqli, milli kimliyi ilə fəxr edən yeni nəsil yaratdı;

1978-1979-cu illər İran inqilabında azərbaycanlılar böyük rol oynadılar. Şahlıq rejiminə qarşı olan bu inqilabın məqsədi milli idealların gerçəkləşməsinə səbəb olmasa da, özündən sonra iz qoya bildi. Xüsusilə inqilabın ilk dövründə 30 adda buraxılan qəzet və jurnal ana dili hərəkətini və milli haqlar uğrunda mübarizəni yenidən canlandırırdı.

“İran-İraq müharibəsi illərində qeyri-fars dilli mətbuat orqanları milli

maraqların deyil, hakim rejimin maraqlarından çıxış edirdi. Milli ziyalılar azərbaycandilli mətbuatın sürətlə aradan çıxmasına münasibətdə hakim millətçilik ideyasına qarşı passiv mövqe tutmağa məcbur olmuşdular. 1985-1987-ci illərdə Hüseyn Sədiqin rəhbərliyi ilə cəmi dörd nömrə “Bülleten” adında şeir, folklor, məqalələr toplusu işıq üzü görmüşdü. 1987-88-ci illərdə “Ettelaat” qəzetinin həftədə bir dəfə olmaqla “Yaşıl yarpaq” adlı Azərbaycan dilində ədəbiyyat əlavəsi çap olunurdu” [214, s.259].

Yeni yaranan yazıçı birlikləri, musiqi dərnəklərinin dirçəldilməsi, Azərbaycan dilində tədrislə bağlı atılan addımlar, Təbrizdə akademiyanın yaradılması, radio-televiziya verilişlərinin doğma dildə olan şəbəkəsinin genişləndirilməsi qısa müddətdə davam etdi. Doktor C.Heyətin “Varlıq” jurnalından başqa bütün mətbuat orqanları qapandı.

“Ettelaat” qəzetinin əlavəsi kimi “Səhənd” qəzeti, “İslami təbliğət” təşkilatının buraxdığı “İslami birlik” və s. bu tipli mətbu orqanlardandır. 1991-ci ilin sonlarında İran hökuməti “Yol” dərgisinin Azərbaycan dilində nəşrinə icazə verdi. “Yol” dərgisi hökumətin təyin etdiyi çərçivədə fəaliyyət göstərsə də, üstüörtülü şəkildə, dolaylı vasitələrlə Azərbaycan millətsevərliyini təbliğ edən məqalələr də çap edirdi.

“Yol” dərgisi ilk çağlar “Keyhan” qəzetinin əlavəsi olaraq “Ürəkdən-ürəyə yol” adı ilə nəşr olunmuşdu. Sonralar 1991-ci ildən Azərbaycan türkcəsində çıxmağa başladı. Ədəbi-ictimai jurnal kimi nəşrə başlayan bu dərginin hər nömrəsində azərbaycanca-farsca sözlük verilirdi. Dərgidə Azərbaycan ostanlarının tarixi haqqında məqalələr çap olunurdu. “Yol” dərgisi gənc nəslin Azərbaycan dilinə marağını inkişaf etdirmək üçün səhifələrində folklor nümunələrindən və xalq oyunlarından nümunələr verməklə tədris xarakterli yazılar da verirdi. Gözəl rəsm əsərləri və fotolara səhifələrində geniş yer verən bu jurnalın 30-dan artıq sayı işıq üzü gördü. Jurnalın redaktorları Abbas Səməmi və Həmid Məmmədzadə idi. “Yol” dərgisi xalq arasında çox sevilirdi. Bu meyili özü üçün təhlükəli bilən hökumət rəsmiləri iki ildən sonra onun nəşrini dayandırdı. Sonralar “Yol” dərgisi xüsusi olaraq uşaqlar üçün “Kəpənək” əlavəsini buraxmağa başladı.

1991-ci ildən Zəncanda “Omide Zəncan”, 1996-cı ildə Təbrizdə “Şəms Təbriz”,

1997-ci ildən Ərdəbildə “Avayi Ərdəbil”, 1998-ci ildən Urmiyədə “Peyam Urmiya” kimi mətbu orqanları milli məsələnin həll olunması, İİR Əsas Qanunun 15-ci və 19-cu maddələrin reallaşdırılması tələblərini demək olar ki, hər saylarında gündəmə gətirirdilər.

Hələ XIX əsrin sonlarında Cənubi Azərbaycanda maarif sahəsində gözəl bir ənənənin əsası qoyulmuşdu. Məktəb və mədrəsələrdə nəşriyyə və mətbu nümunələri çap olunurdu. Bu ənənə bu gün də davam edir. cənublu azərbaycanlıların təhsil aldıkları elm ocaqlarında qəzet və jurnallar dərc edilir. Bu, təbii ki, daxili ehtiyacdən irəli gəlir. İranın bir çox iri şəhərlərində, əsasən tibb və texniki sahələr üzrə təhsil alan azərbaycanlı tələbələr ana dilində mətbu orqanlarını çıxarmaqla bir növ mənəvi ehtiyaclarını ödəyirlər. Bununla onlar fars dilinin mütləq üstünlüyünü aradan qaldırır, ana dilində yazıb-oxumağın, nəinki mümkün, həmçinin üstün və zəruri olduğunu göstərməyə çalışırlar. Bu mətbu orqanlarında çox zaman milli kimlik və milli mədəniyyətlə bağlı bilgi və örnəklərə geniş yer verilir.

1998-ci ildə ilk dəfə olaraq azərbaycanlı tələbələrin səyi və təşəbbüsü ilə Tehran Universitetinin tibb fakültəsində “Çiçək” adlı dərgi nəşr olundu. Əsası Cənubi Azərbaycanda uzun illər öncə qoyulmuş tələbə mətbuatı ənənəsi bərpa olundu. Türk və fars dillərində çap olunan bu dərginin redaktoru Allahyari, baş yazarı H.M.Cəfərzadə idi.

Tələbələr də siyasi, mədəni, maarifçilik fəaliyyəti ilə yanaşı, həmin fəaliyyətin elmi cəhətdən əsaslandırılması, onun ideologiyasının yaradılması üçün mətbu vasitələrdən istifadə edirdilər. Onlar yeni dövrün, yeni ideyaların carçıları olan “Səhər” (Təbriz Tibb Universiteti), “Kimlik” (“Kürdüstan Universiteti”), “Sayan” (Ərdəbil Pəyame-nun Universiteti), “Öyrənci (Tehran Əmir Kəbir Universiteti), “Oyanış” (Urmiya Universiteti) və başqa ikidilli dərgilər nəşr edirdilər. Həmin dərgilərdə Azərbaycan xalqının etnomilli varlığı, İranın siyasi və milli münasibətlər sistemində tutduğu yer, milli məsələnin həlli və s.-lə bağlı müxtəlif problemlərin həlli yolları əks olunurdu. Bəhs olunan dövrdə bu tipli məqalələrə “Məhde Azadi”, “Nəvide Azərbaycan” , “Peyame no”, “Ərk”, “Saheb”, “Fəcre Azərbaycan” və s. kimi mətbu nəşrlərin də ayrı-ayrı saylarında rast gəlinir [66].

Azərbaycanlı gənclərin rəğbətlə qarşılacağı bu tələbə dərgisinin səhifələrində əsasən İİR-in ana yarasında yazılan, lakin həyatda öz əksini tapmayan 15 və 17-ci maddələrin icrası, Azərbaycandakı sosial-siyasi böhran və digər milli məsələlər işıqlandırılırdı. Cəmi 12 sayı çıxandan sonra 2001-ci ildə nəşri dayandırılmışdı. Ondan sonra Tehranın Əmir Kəbir Universitetinin tələbələri tərəfindən “Öyrənci” “məcmuəsi və daha sonra Tehranın Xoca Nəsrəddin, Şəhide-behişti, Elm və sənət, Tərbiyəyə Müdərriş, Tərbiyəyə Şərif, Əllamə və başqa universitet dərgiləri “Çiçək”in açdığı cığırla irəlilədilər. Həmin illərdən başlayaraq Təbriz, Ərdəbil, Urmiya, Zəncan, Həmədan, Qəzvin, Mərənd, Kərəc, İsfahan, Sənəndəc, Rəşt və başqa şəhərlərin təhsil ocaqlarında əsasən milli məsələlərə toxunan tələbə dərgiləri nəşr olunmağa başladı. Hətta Qermi kimi kiçik şəhərlərdə belə tələbə dərgiləri yayınlanmağa başladı.

2001-ci ilin baharında yeni prezident seçkiləri ərəfəsində azərbaycanlı tələbələr Azərbaycanın Təbriz, Urmiya, Ərdəbil, Zəncan, Mahabad, Həmədan, Qəzvin, Kərəc, Ərak, Meşkin, Əhər, Mərənd, Xoy, Marağa, Miyandoab, Sarab, Binab şəhərlərindən başqa, Tehran, İsfahan, Kerman, Yəzd, Şiraz, Rəşt, Bircənd, İlam, Sənəndəc və s. şəhərlərində də ikidilli dərgilər nəşr etdirirdilər. Onlar dövrü nəşrlərin fəaliyyətini əlaqələndirmək sahəsində də addımlar atırdılar.

Ölkənin müxtəlif ali məktəblərində çap olunan dərgilər azərbaycanlı tələbələrin milli şüurunun formalaşmasına geniş imkan yaradırdı. Tehran Universitetində nəşr edilən “Çiçək” dərgisinin əsas məqsədi Azərbaycan dilinin elmi şəkildə araşdırılması, milli ədəbiyyatın nümayəndələrinin tanıtılması, Türk dünyasında olan durumu tədqiq və təbliğ etmək idi.

Təbriz Tibb Universitetində yayımlanan “Səhər” dərgisi ədəbi mədəni mövzulara çox yer verir, Şimali Azərbaycan ədəbiyyatından zəngin nümunələr çap edirdi. Bu dərgi Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi dilinin inkişafını daimi gündəmdə saxlayırdı.

Ərdəbildə və İsfahanda nəşr olunan “Dan ulduzu” dərgisində daha çox Şimali Azərbaycandakı ədəbi dil prosesi, Azərbaycan folklorunun qaynaqları öz əksini tapırdı. Burada əsas məqsəd Azərbaycan dilinin qorunması, genişlənməsi, öyrədilməsi, Şimali Azərbaycan ziyalılarının Cənubda tanıtılması idi.

“Öyrənci” dərgisi Əmir Kəbir adına Tehran Politexnik Universitetinin tələbələri tərəfindən nəşr olunurdu. Əsas məqsədi Azərbaycan milli mənsubiyyətinin kütlə tərəfindən mənimsənilməsi, Tehran Radio-Televiziya verilişlərində azərbaycanlıların assimilyasiyasına yönəldilmiş siyasətə qarşı mübarizə aparmaq idi.

Tusi adına Tehran Sənaye Universitetində yayımlanan “Çağrı” dərgisinin nəşirləri Azərbaycan dilinin qorunmasını, milli oyanışa, dirçəlişə dəstək verməyi, ictimai, mədəni sahədə azərbaycanlıların haqlarını qorumağı əsas məqsəd hesab edirdi. Zəncanda tələbələr tərəfindən nəşr olunan “Səs” dərgisində daha çox ziyalılarla aparılan müsahibələr nəşr olunurdu. Yuxarıdakı təsnifatdan görüldüyü kimi 90-cı illərin ortalarında İranda yaranmış nisbi liberal mühit şəraitində nəşrlərin sayı sürətlə artmışdı. 1997-ci ildə hakimiyyətə gələn islahatçılar (1997-2005-ci illər) kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı üçün dövlət büdcəsindən böyük vəsait ayırmışdılar.

2003-cü ildə Qum şəhərinin elm ocaqlarından birində azərbaycanlı tələbələr tərəfindən “Rəsul” adlı üç dildə (Azərbaycan türkcəsi, ərəb, fars) dərgi çap olunurdu. Redaktoru Fətulla Zövqü, baş yazarı Seyid Musa Gürcüsadaı idi. Özəl saylarının birində Xocalı soyqırımını, Azərbaycan türkcəsinin elm ocaqlarında tədrisi, Ərdəbilin Sərçəsmə məscidindən olaylar və bu kimi məqalələr verilmişdi.

2006-cı ildən bəri ana dilində çıxan tələbə dərgilərinin gənc nəslin milli mədəni dəyərləri öyrənmək və ona sahib durmaq, kimliyini aramaq kimi məsələlərə toxunmaqla azərbaycanlı gənclərə milli ruh aşılayırdılar. Bu dərgilər içində qısa müddətli də olub, uzun müddətli də, adını dəyişdirib yenidən çıxanı da. Onların içərisində “Sayan” yeganə dərgidir ki, bu günə qədər çıxır.

Son illər Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat və tarixinə yer verən bir çox jurnal dövlət səlahiyyətliləri tərəfindən bağlanmışdır. Ana dilinin əhəmiyyəti və qadın haqları da daxil olmaqla müxtəlif mövzularda yazıların nəşr olunduğu, fars və Azərbaycan türkcəsində nəşr edilən aylıq "Dilmanc" jurnalı 2007-ci ilin sentyabrında bağlanmışdır. 1998-ci ildən etibarən iki dildə nəşr olunan və azərbaycanlıların problemlərinə geniş yer verən “Sədaye Urmiye” (“Urmiyanın səsi”) jurnalı da eyni ilin yaz aylarında bağlanmışdır. “Nəvide Azərbaycan”, “Şəmsi Təbriz”, “Vervay”

və “Azərbayadegan” kimi mətbu orqanları nəşri dayandırılmışdır. Azərbaycanlı universitet tələbələrinin nəşr etdiyi tələbə jurnalları dövlət səlahiyyətlilərinin təzyiqlərinə məruz qalaraq bağlanmışdır. “Bulud”, “Xalq”, “Nəsim”, “Araz”, “Özlük”, “Oyanış”, “Səttar Xan”, “Şəxsiyyət”, “Yoldaş”, “Günəş”, “Yarpaq”, “Yaşıl yol”, “Ana yurd”, “Açıq söz”, “Sayan”, “İşıl ay” və “Hələc” nəşri dayandırılmış tələbə jurnal və qəzetləridir. Tələbələrin nəşr etdikləri bu mətbu orqanları üçün xarakterik xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- Bu nəşrlər adi mətbu orqanlarından daha ciddi və açıq surətdə milli məsələləri araşdırır və dövlət məmurlarını sorğu-suala çəkir, onları tənqid edirdilər;

- Bu dərgilərdə təmiz türk leksikasıdan yararlanmaq meyli çox güclüdür. Məsələn, ərəb köklü “tələbə” sözü yerinə “öyrənci”, “universitet” “danışqah” yerinə – “bilim yurd” və s.;

Sayı 120-yə çatan bu tələbə nəşrlərinin 107-si Azərbaycan türkcəsində, 13-cü isə fars və ərəb dillərində çıxırdı.

Məhəmməd Xatəminin prezidentlik illərində mətbuata münasibət mülayimləşsə də, əsas hakimiyyət rıçaqlarını əldə saxlayan mühafizəkar dairələr bu sahəyə yenə də nəzarət edirdilər. Sərt xətt tərəfdarlarını qayğılandıran əsas məsələlərdən biri ölkəni informasiya blokadasında saxlamağın get-gedə çətinləşməsi idi. Çünki informasiya azadlığı plüralizmə aparırdı.

Azərbaycan dilinin qorunması və inkişaf etdirilməsi baxımından silsilə məqalələrin dərc olunduğu nəşrlərdən biri də “Dilmanc” dərgisi idi. Dərgidə ana dili ilə bağlı elmi, publisistik materiallar çox geniş əks olunurdu. Fəridə Əsgərniya, Camal Ayrımlının və İsmayıl Mədədi Ülkərin həmin dövrü nəşrlərdə işıq üzü görən bu səpgili məqalələri maraq doğurur.

Beləliklə, 1979-2005-ci illərdə nəşr olunan mətbu orqanlarının fəaliyyətini izlədikdə aşağıdakı nəticəyə gəlinir:

“Bu nəşrlərin tematikasına nəzər salanda aydın görünür ki, orada radikal siyasi mübarizə elementləri, siyasi çağırış və tələblər yoxdur və ya varsa da qabarıq deyil, onların səhifələrində ana dili, elementar milli-mədəni haqlar məsələlərinə daha çox yer verilir;

Böyük bir qismi Azərbaycan dilində nəşr olunan mətbu orqanları fars dilinin mütləq üstünlüyünü aradan qaldırır, ana dilində yazıb-oxumağın nəinki mümkün, həmçinin zəruri olduğunu göstərir;

Bəzi hallarda bəsit və kortəbii xarakter daşımalarına, Azərbaycan ədəbi dili üslubuna riayət olunmamasına, fars təhsilinin və təfəkkür tərzinin təsiri altında olub fikirlərin çox halda dolaşmış şəkildə ifadə edilməsinə baxmayaraq, bu mətbu orqanlar mütərəqqi və demokratik əhval-ruhiyyəli olmaları ilə seçilir” [167, 116].

Uzun illər farsca düşünüb, bu dildə təhsil alan ziyalıların nitqində və yazılarında fars dilinin qrammatik qaydalarının üstünlük qazandığı halda, tələbə nəşrində Şimali Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin müsbət təsiri aydın görünür. Dilin leksik-qrammatik quruluşundakı proses davam edir.

Beləliklə, 1979-cu il İran İslam İnqilabından sonra dövlətin rəsmi siyasəti pəhləvilərdən miras qalmış fars milliyyətçiliyindən İslam ümmətçiliyinə keçid aldı. Fars olmayan xalqlara bəzi konstitusiya haqları verilsə də, Pəhləvilərdən qalmış fars millətçiliyi üzərində oturdulan dövlət bürokratiyası, millət, vətən, milli tarix və milli dil anlayışı xüsusilə mədəniyyət və təhsil sistemində nisbi dəyişmələr olsa da, onlar çox az müddətdə fəaliyyətdə oldu, sonralarsa qarşısı alınıb yalnız sözdə qaldı. Ümumiyyətlə isə İslam inqilabından sonra dövlətdə fars olmayan xalqlara qarşı ayrıseçkilik yalnız təhsil və mədəniyyətlə məhdud qalmamış, xüsusilə iqtisadiyyat sahəsinə də ciddi təsir göstərmişdi.

Görkəmli İran yazıçısı Cəlal Ali Əhmədin hələ ötən əsrin 50-60-cı illərində söylədiyi bir həqiqətlə razılaşmamaq mümkün deyil. O yazırdı ki, *Cənubi Azərbaycanda baş verən bütün böhranlı vəziyyətlər dil məsələsindən doğmuşdur. O, qeyd edirdi ki, mədəniyyətin, təhsilin, mətbuatın və kitab nəşrinin hələ yayılmadığı dövrdə İranda dil müxtəlifliyi elə bir problem doğurmurdu. 1920-ci illərin əvvəllərində Tehran hökuməti bütün ölkədə əhalinin birdilli olmasına çalışdı... Bütün səyini nəinki türk dilini məhdudlaşdırmağa, hətta onu məhv etməyə yönəltdi [162, s.41].*

Uzaqgörənliklə söylənilən fikir bu gün də qüvvədədir. Çağdaş dövrdə mərkəzi hökumətlə Cənubi Azərbaycan arasında baş verən bütün ixtilafın kökündə əsasən dil məsələsi durur. Çünki dil hər bir xalqın yaşarlılığının, mövcudluğunun davamıdır.

Xalqın bütün tarixi taleyi ilə indisi onun danışdığı dilin səciyyəsiindən çox asılıdır. Bu gün Cənubda yaşayan çox milyonlu Azərbaycan türkünün güvəndiyi bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların yaratdığı və inkişaf etdirdiyi böyük dil mədəniyyəti mövcuddur.

1990-cı ildən dövlət tərəfindən “İslami birlik” həftəlik nəşriyyəsi təsis olunur. İki əlifbada Azərbaycanca nəşr olunan bu mətbu orqanı Şimali Azərbaycana da göndərilirdi. 1991-ci ildə Zəncanda “Ümide Zəncan” qəzeti çap olunur. Təsisçi və redaktoru həmin şəhərdən olan Əhməd İbadpur idi. Azərbaycan türkcəsində əsas yazarı Mühəndis Məmmədrza Kərimi idi. “Ümide Zəncan” 2000-ci ilə qədər nəşr olunmuş və 462 sayı işıq üzü görmüşdü. Bu mətbu orqanı milli məsələlər və ana yasanın 15 və 19-cu maddələrinin icrası ilə bağlı məqalələr hazırlayırdı.

2002-ci ildən Həmədan şəhərində “Sina” adlı həftəlik nəşr olunur. Əsasən, milli məsələlərə önəm verən bu qəzetin redaktoru Y.Şərifidir.

“Ərməğane Azərbaycan” Sulduz şəhərində (Nuqde) 2002-ci ildə İrəc Süleymanzadənin redaktorluğu ilə çap olunur. Bu qəzet də “Sina” kimi milli məsələlərə toxunan yazıları dərc edir hər iki mətbu bu günə kimi fəaliyyətdədir.

“Vurvay” 2003-cü ildən Xiyav (Mişkin) şəhərində Azərbaycan türkcəsində çap olunur. Redaktoru Səlim Zəhmətdustdur.

Qadın hüquqlarını müdafiə etmək məqsədilə “Əl-Zəhra” universitetinin tələbə qızları tərəfindən 2004-cü ildə “Sayan” adlı Azərbaycan-fars dillərində dərgi nəşr olunmağa başladı. Redaktoru Jeyla xanım Məhəmmədxani, baş yazarı Sima xanım Fələhanidir. Dərgi öz səhifələrində milli məsələlərlə yanaşı, qadınların tapdanmış hüquqlarını müdafiəsinə qalxırdı.

Çağdaş dövrümüzdə Cənubi Azərbaycanda mətbuat durumunun ümumi mənzərəsi haqda təsəvvür əldə etmək üçün 2000-ci ilin əvvəllərinə nəzər salmaq. Məsələn, 2001-ci ildə Cənubi Azərbaycanda 20-dən artıq mətbu orqan fəaliyyət göstərirdisə, onların 10-u sonradan müxtəlif səbəblərdən fəaliyyətini dayandırmalı olub. Bir qismi məhkəmənin qərarı ilə, digər qismi maddi sıxıntı ucbatından qapadılıb. Mərkəzi KİV-ə müxtəlif yardımlar, o cümlədən güzəştli qiymətlə kağız verilir, Cənubi Azərbaycan mətbuatı isə bu imtiyazlardan məhrum olur. Bir sözlə,

azərbaycanlıların maddi yardımı və şəxsi vəsaiti hesabına fəaliyyət göstərən mətbuat üçün mərkəzdən heç bir yardım olunmur. Qara bazarda kağız bahalaşdıqca, Azərbaycan mətbu orqanlarının nəşirləri də qiymətləri artırmaq məcburiyyətində qalırlar. Cənub mətbuatının problemi yalnız maddi çətinliklərlə bağlı deyil. Belə ki, əyalətin bir sıra müstəqil mətbu orqanlarının yazarları azad fikir və düşüncələrinə görə ölkənin bir sıra qurumlarına, o cümlədən xüsusi xidmət orqanlarına çağırılıb sorğu-suala tutulur, təqib və təzyiqlərə məruz qalır, həbs edirlər. 2000-ci ildə azərbaycanlı jurnalistlərdən biri, Əli Mehri həbsdən buraxıldıqdan sonra mətbuatda çıxış etməkdən məhrum edilib. “Əhrrar” qəzeti isə bağlanıb. Məhkəməyə cəlb olunan azərbaycanlı jurnalistlər çox vaxt məhkəmədən sonra ya cərimə ödəməli, ya da həbsdə qalmalı olurlar. Onların çoxu maddi vəziyyətlərinə görə həbsxanayı seçirlər.

Zəncanda nəşr olunan “Ümide Zəncan”da belə bir təzyiqlə üzləşdikdə, digər bir şəhərdə – Təbrizdə öz bürosunu açır. Lakin Təbriz bürosunda hücumla məruz qalmış, binanın rəhbəri Hidayət təhdid olunmuşdur. Bu barədə şikayət edilsə də, bunun qarşısını almaq üçün rəsmi bir tədbir görülməmişdi.

Urmiyə şəhərində 1997-ci ildən nəşr olunan “Nəvudi Azərbaycan” qəzeti xalq içərisində öz yüksək vətənpərvərlik mövqeyinə və prinsipiallığına görə böyük rəğbət qazanıb. Naşiri Mehram Təbrizi, redaktoru İsa Nəzərdir. Bu qəzet haqda, ümumiyyətlə Cənubi Azərbaycan mətbuatı haqda ümumi təsəvvür əldə etmək üçün qəzetdə gedən bir neçə materiala nəzər salmaq. 2000-ci ilin may ayında mətbuatda gedən xarakterik bir mövzuya, ölkədə dərc olunan dərslik kitablarında yol verilən təhriflər və İranda yaşayan millətlərin kimlikləri barədə yazılar vardır. Məqalə müəllifi Kəyan Səfəri yazır ki, *məktəblərdə tədris olunan humanitar fənlər üzrə dərsliklərdə ölkədəki millətlərin tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, coğrafiyası və s. təhrif olunur. O, yazısında buna aid bir sıra örnəklər gətirir.*

“Nəvudi Azərbaycan” qəzetinin 2001-ci il 93-cü sayında Təbriz Universitetinin tələbə cəmiyyəti tərəfindən Təbriz və Tehran Universitetlərində təhsil alan tələbələrin ölkə prezidenti Xatəmiyə ünvanladığı müraciətin mətni dərc olunmuşdur. Həmin müraciətdə tələbələr ölkə konstitusiyasının 15-ci və 19-cu maddələrinin icra edilməsini, məktəb və universitetlərdə ana dilində təhsilin, türk tarixi və ədəbiyyatı

üzrə tədrisin bərpa olunmasını, Azərbaycana qarşı iqtisadi ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasını, Azərbaycana aid tarixi abidələrin dağıdılmasının səbəbkarlarının cəzalandırılmasını, teleradio kanallarında azərbaycanlıları təhqir edən verilişlərin dayandırılmasını, bu verilişləri hazırlayanların cəzalandırılmasını, Cənubi Azərbaycanda zorakılığın və hüquq pozuntusu hallarının tamamilə aradan qaldırılmasını tələb edirlər (İİR-nin konstitusiyasının 15-ci maddəsində yazılır ki, qeyri fars millətlərinə öz ana dilində təhsil almaq hüququ verilir, konstitusiyanın 19-cu maddəsində isə bildirilir ki, ölkədə yaşayan qeyri fars millətlər və xalqlar bütün baxımlardan bərabərdir və millətlərin hüquq bərabərliyini konstitusiya qoruyur – P.Məmmədli). Tələbələr azərbaycanlı millət vəkillərinin bu məsələ ilə ciddi məşğul olmamasından da gileylənirlər.

Təbriz Universitetinin tələbə cəmiyyətinin müraciətində daha sonra yazılır: *“Cənab prezident, ötən prezident seçkilərində namizədliyinizi irəli sürərkən etdiyiniz çıxışlarda qanunçuluq, ədalət və milli hüquqların qorunması ilə bağlı vədlər verib, hüquqları tapdanan xalqların sizə səs verməsini təmin etdiniz. 20 mln. səs toplayaraq prezidentlik kürsüsünə yüksəldiniz. BMT-nin yüksək tribunasından mədəniyyətlər dialoqu tezisini irəli sürərkən biz azərbaycanlıların sevincinə səbəb oldunuz. Amma zaman ötdükcə millətlərin aldandığı ortaya çıxır. Sən demə, siz mədəniyyətlər dialoqu söyləyərkən xarici ölkələrlə, mədəniyyətlərlə dialoqu nəzərdə tuturmuşsunuz. İran xalqlarının «ayıq vicdanı» məhrum yazıçı Cəlal Ali Əhməd demişkən, milli birlik deyərkən bu məsələni hökumətimizin daha geniş və daha üstün bir anlayış kimi nəzərdə tutmasının vaxtı çatmayıbmı?! Cənab prezident, siz ölkənin mədəniyyət naziri vəzifəsində işləyərkən keçmişdə və ölkə prezidenti kimi bu gün də kültürəl qeyri bərabərliyi və kültürəl yoxsulluğun şahidi olmuşdunuz. Bütün bu kimi hallara göz yummaqla əslində qeyri-bərabərliyin davam etməsinə səbəb olmuşsunuz. Halbuki, Azərbaycan türklərinin, kürdlərin, bəlucların və başqa qeyri-fars xalqların cəmi hesabına prezident oldunuz” [153].*

Təbriz universitetinin tələbələri prezident Xatəmiyə belə bir sual ünvanlayırlar: *“Siz keçmiş şah rejiminin başlatdığı və davam etdirilməkdə olan qeyri-fars millətlərə qarşı kültürəl təzyiqlərin aradan qaldırılması yönündə hansı tədbirləri görmüsunüz?*

Şahın yandırdığı türkcə kitabların qarşılığında bizim ana dilində hansısa bir kitabı üzə çıxarıb Azərbaycan kitabxanalarına hədiyyə etmisinizmi? Keçmişdə və yaxud İslam Cümhuriyyəti dövründə Alaqaqı, Ərk, Göy məscid və başqa dağıdılmış Azərbaycan abidələrinin bərpası üçün nə etmisiniz?

Hüquqlarımızın bərpası və konstitusiya maddələrinin tətbiq olunması tələbi ilə Azərbaycan xalqının müxtəlif təbəqə və zümrələrindən edilən çoxsaylı müraciətlərə baxmayaraq, konstitusiyanın XV və XIX maddələrinin icrasından imtina etməkdəsiniz. Sizdən başqa konstitusiyanın bu maddələrini tətbiq edəcək hər-hansı güc təbii ki, mövcud deyildir. Yoxsa konstitusiyanın tətbiqinə də mühafizəkarlar icazə vermirlər. Konstitusiyanı icra etmək yalnız Sizin səlahiyyət dairənizə aid olan məsələdir. Bundan başqa, konstitusiyanı icra etmək yalnız sizin vəzifə borcunuzdur” [253].

Təbriz Universitetinin tələbələri Azərbaycanda mətbuat probleminə də toxunurlar: *“Ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətini öz ana dilində təhsil almaq kimi ən adi hüquqlardan məhrum edildiyi bir dövrdə İran hökuməti “mədəniyyət dialoqu” tezisini irəli sürüb xarici mədəniyyətlərlə dialoq aparmaq üçün böyük qüvvə sərf edir, bu barədə şikayət edilsə də, rəsmi heç bir tədbir görülməyib, hələ də Azərbaycan mətbuatı problemi təkcə hakimiyyət orqanları ilə bağlı deyil, mətbuat həm də gizli və ya aşkar şəkildə fəaliyyət göstərən bəzi qrup və təşkilatların təzyiq və şantajlarına məruz qalır. Belə ki, İranda yaranmış yeni nasist təşkilatlar Azərbaycan mətbuatını hədələyir və onu separatçılığı təbliğ etməkdə ittiham edirlər. Onların fikrincə, iranlılar farslarla eyni mahiyyətə malikdir. Azərbaycan mətbuatı isə, necə deyərlər, öz milli təbliğatı ilə assimilyasiya (farslaşdırma) prosesinin maneəsiz irəliləməsinə əngəl törədir.*

Azərbaycan mətbuatı hər tərəfdən təzyiqə məruz qalır. Çünki Cənub mətbuatını təmsil etdiyi xalqın dərdlərini onun öz dilində yazmağa cəsarət edir, xalqın tələblərini əks etdirməyə çalışır”.

Təəssüf ki, Təbriz universiteti tələbələrinin eks-prezident Xatəmiyə ünvanladıkları bu müraciətə hər hansı bir şəkildə cavab verilmədi.

“Şəms Təbriz”, “Nəvtde Azərbaycan”, “Peymane Urmiyə”, “Umide Zəncan”

kimi mətbuat orqanlarında Cənubi Azərbaycanın çağdaş dövrdəki problemlərinə cənubluların taleyüklü məsələlərinə toxunulur, Azərbaycanın sosial-ictimai məsələləri müzakirə edilir.

1997-ci ildə Təbrizdə Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixində önəmli yeri olan “Şəms Təbriz” qəzeti nəşr olunur. Redaktoru öz prinsipiallığı və millətsevərliyi ilə seçilən Həmid İman idi. Geniş oxucu rəğbəti qazanan qəzetin tirajı az müddətdə 2 mindən 20 minə qalxmışdı. Çap olunduğu 7 il ərzində qəzetin redaktoru 135 dəfə məhkəməyə cəlb olunmuş, cəzalandırıldığı üçün 2002-ci ildə qəzetin nəşri dayandırılmışdır.

Qəzetin 2000-ci ildəki saylarından birində Əli Hamid İmanın Cənubi Azərbaycanın çağdaş durumuna xas olan bir məsələyə toxunur. “Təbrizdən niyə hamı qaçır?” məqaləsində ölkədəki sosial-iqtisadi vəziyyətlə bağlı ziyalıların və kəndlilərin şəhəri tərk etməsinin səbəblərini göstərir və bunun qarşısını almaq üçün çıxış yolu arayır. [111]

Cənub mətbuatı üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, öz səhifələrində fars dilində məqalə və materiallar dərc etməklə Azərbaycan xalqının milli varlığını, mədəniyyətini, zəngin tarix və ədəbiyyatını həm farsdilli, həm də İranın digər qeyri-azərbaycanlı xalqları arasında təbliğ edirlər.

Bu qəzetlərin tez-tez bağlanması səbəbləri əvvəl maddi və texniki imkansızlıqların məhdudluğu ilə bağlı idisə, digər tərəfdən öz səhifələrində milli-sosial və milli-ictimai problemlərin kəskin şəkildə qoyulması, siyasi tələblərlə, şüarlarla çıxış etməsi, ümumən radikal milli-siyasi məzmun və xarakter kəsb etməsi ilə bağlı olur.

Lakin bu məsələlərdən bir qədər yan keçib bütün problemləri əsasən milli-kültürəl formada şərh etməyə çalışan mətbu orqanları özlərini yaşada bilir. Çox hallarda primitiv və kortəbii xarakter daşımalarına, Azərbaycan ədəbi dil üslubuna riayət olunmamasına, fars təhsilinin və təfəkkür tərzinin təsiri altında olub fikirlərin çox halda fars dilinin qrammatik quruluşunun çərçivəsi şəkildə ifadə olunmasına baxmayaraq bu mətbu orqanları mütərəqqi və demokratik mahiyyəti ilə seçilir. Göstərilən nöqsan və qüsurlar isə obyektiv səbəblərlə; azərbaycanlıların İranda öz doğma dilində təhsil almaq, yazıb-oxumaq, ciddi müətlə etmək, rəsmi yerlərdə

danışmaq və s. imkanlara malik olmaması ilə bağlıdır. Son nəticədə isə iki faktor özünü daim qabarıq göstərir: milli kimlik, milli kultür və dil problemi.

Tək Cənubi Azərbaycanda deyil, bütün İran boyu ali təhsil ocaqlarında tələbələrin köməyi ilə onlarla dərgi və qəzetlər nəşr olunur. Daşdıqları adları kimi sabaha, gələcəyə ümid hissləri ilə dolu olan və tələbə gənclərin yeni fikir və arzularını öz səhifələrində əks etdirən bu mətbu orqanları bütün İran boyu səpələnib: Tehranda “Çiçək”, “Dilşad”, “Ərdəm”, “İşıq”, Təbrizdə “Səhər”, “Bayquş”, “Araz”, “Yurd”, İsfahanda “Məzun”, “Səhənd”, “Dan ulduzu”, Qəzvinə “Araz” və s. Bundan başqa, internet şəbəkəsində belə mətbu nümunələrinin müxtəlif variantları mövcuddur.

Amansız şah rejimi Cənubda mühacir mətbuatının yaranmasına səbəb olmuşdur. Milli hərəkətə qarşı yönələn şah rejiminin, eləcə də sonrakı dövrün siyasi təsirlərinə, təhdidlərinə davam gətirməyən bir çox ziyalılar Amerika və Avropaya üz tutdular. Şimali Azərbaycanın ədəbiyyatını mühacir irsindən təcridlə öyrənmək indiki şəraitdə birtərəfli olduğu kimi Cənubdan gedənlərin ədəbi-siyasi fəaliyyətlərindən də kənar buradakı proseslərə dəqiq qiymət vermək qeyri-mümkündür. Çünki demokratik ölkələrdə yaranan mətbu orqanlarda Çağdaş İranda yaşayan Azərbaycan türklərinin maddi-mənəvi dünyası başqa bir gözlə, başqa baxış bucağından təhlil olunur.

Azərbaycan mühacir mətbuatının ilk nümunələri Türkiyə, Misir və Avropanın bir sıra ölkələrində görünürdüsə, sonralar bu coğrafi siyahıya ABŞ, Kanada və digər ölkələr də daxil oldu.

Azərbaycan mühacirətinin say baxımından ən böyük qismi, yaxın tellərlə bağlı olduğu Türkiyə ərazisində olmuşdur. Əvvəlki fəsillərdən bilirik ki, ilk mühacir mətbu orqanın əsası 1875-ci ildə Türkiyənin İstanbul şəhərində qoyulub. “Əxtər” (“Ulduz”) qəzeti Məhəmməd Tahir Təbrizinin müdirliyi və Mehdi Təbrizinin baş redaktorluğu ilə İstanbul şəhərində 20 il fəaliyyət göstərmişdir. Türkiyə mühitindəki tərəqqipərvər münbitlik Tehranla, Cənubi Azərbaycan şəhərləri ilə sıx əlaqədə olması orada azərbaycanlıların geniş fəaliyyət göstərməsinə, mətbuatdan təbliğat vasitəsi kimi istifadəsinə imkan yaradırdı. Məşrutə hərəkəti xaricdə yaşayan mühacirləri də hərəkətə gətirmişdi, ziyalıların demokratik və vətənpərvər təbəqəsi vətəndəki

hadisələrə reaksiya verir, xalqın və özünün düşüncələrini əks etdirmək məqsədilə kitab, qəzet və jurnal çap edirdilər.

Ötən illər ərzində Cənubi azərbaycanlılar tərəfindən Türkiyədə “Şahsevən” (1888), “Şəms” (1909), “Şeyda” (1911), “Xavər” (1914), “Fikri istiqlal” (1910), “Sirus” (1909-1910) qəzetləri çap olunmuşdur. Həmin mətbu orqanlarının çoxu tək cənublu deyil, həm də şimalı ziyalıların fəaliyyət meydanına çevrilmişdi. Belə ki, “Əxtər”, “Sirus” qəzetlərində vaxtaşırı M.Şaxtaxlı, T.Simurq, M.Ə.Sabir, Ə.Ağaoğlunun və digər Quzeydən olan şəxsiyyətlərin imzalarına rast gəlmək olurdu.

Almaniya Azərbaycan türklərinin sıx məskunlaşdığı Avropa ölkələrindəndir. Öz demokratik yönümü və mədəni inkişafı ilə soydaşlarımızı hələ XX əsrin başlanğıcında cəlb etmişdir. 1915-ci ildə Berlində çap olunan “Kavə” qəzeti, 1921-ci ildə yenə də Berlində nəşr olunan “İranşəhr” jurnalının istibdad və monarxiyaya qarşı fikirlərlə yanaşı, sonralar hakim rejimin yürütdüyü assimilyasiya siyasətinin əsaslarını hazırlayan paniranizm, fars millətçiliyi və vahid millət kimi zərərli bir ideologiyayı yayırdılar.

Tanınmış publisist Mahmud Qənizadə bir müddət Almaniya kitabxanalarında elmi araşdırmalarla məşğul olmuş və 1926-cı ildə Berlin şəhərində “Səhənd” adlı qəzet təsis etmişdi.

Əvvəllər Pəhləvi rejimin, sonra isə teokrat hakimiyyət orqanlarının təqib və repressiyaları cənubi azərbaycanlıları İrandan mühacirət etməyə sövq etmişdir. Mühacirət mətbuatının son mərhələsi Azərbaycanın cənubunda islam rejiminin formalaşması ilə bağlı olmuşdur. İİR-nin qəbul etdiyi yeni konstitusiyada ölkədə yaşayan bütün xalqların bərabər hüquqlara malik olması təsdiq olunsada, reallıqda buna əməl olunmadı. 1978-79-cu illər inqilabında fəal iştirak edib qurbanlar verən, onun hərəkətverici qüvvəsinə çevrilən azərbaycanlılar son nəticədə inqilabın bəhrəsini görmədilər. Ölkədə onlara göstərilən ayrıseçkilik siyasəti ilə barışmayan Azərbaycan ziyalıları ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qaldılar.

Bir qədər sonra İrandakı Xomeyni rejiminə zidd qüvvələrin xaricə axını başlandı. Bunların bir hissəsi də sovet hakimiyyətinin yalnız radio dalğalarından, televiziya ekranlarından, qəzet-jurnallardan “tanıyanlar” idi ki, *Şimali Azərbaycana*

gəlib səhvlərini anlayandan sonra Avropaya üz tutdular [217, s.77].

Qeyd edək ki, paralel olaraq həmin illərdə keçmiş Sovetlər Birliyində milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi və siyasi proseslər dəmir pərdənin aradan götürülməsinə gətirib çıxarmış və mühacirətin yeni bir (şimalı, cənublu) dalğasının yaranmasına təkan vermişdir. Dünyanın bir çox ölkələrində məskunlaşan cənublular öz mənəvi ehtiyaclarını ödəmək üçün mədəniyyət dərnəkləri təsis edir, qəzet və jurnallar nəşr etdirirdilər. Yaşadıqları ölkədə böyük ədalətsizliklərlə üzləşən və öz əqidə, amal və məsləkləri uğrunda mübarizə aparan azərbaycanlılar hakim rejimin əsil mahiyyətini göstərməyə çalışırdılar. cənublu mühacirlər uzun illərdən bəri mənəvi həyatlarında yaranmış boşluğu doldurmaq məqsədi ilə Azərbaycanla bağlı bilgiləri daha dərinlən mənimsəyir, onun ədəbi-mədəni irsini təbliğ edirdilər.

Avropa və Amerika ölkələrində nəşr olunan mühacir mətbuat orqanlarında qoyulan əsas məqsəd çoxsaylı mühacir kütləsini xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri, o cümlədən ölkəmizin tarixi keçmişini, ədəbiyyatı, incəsənəti ilə tanış etmək idi. Bu mətbu orqanları üçün ən səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də onların fəaliyyətinin Cənub probleminə daha çox yönəltməsi ilə bağlı idi.

Bu gün mühacirətdə yaşayan soydaşlarımız içində Cənubdan olanlar sayca çoxluq təşkil edir. Bu təbii ki, həm say, həm də ərazi cəhətdən Cənubi Azərbaycanın Şimalı üstələməsi ilə bağlıdır. Ona görə də mühacirət mətbuatı cənubluların ədəbi siyasi potensial qüvvəsi hesabına fəaliyyət göstərir. Bu göstərici mühacir mətbuatında daha qabarıq gözə çarpır. Avropa ölkələrində məskunlaşan cənubluların milli vətənpərvər təbəqəsi daha çox Almaniyə və İsveçdə cəmləşmişdir. Fərəhləndirici haldır ki, demokratik ruhlu ziyalılar yaşadıqları ölkədə Azərbaycan adı altında reallaşdırılan və keçirilən bir çox siyasi və mədəni tədbirlərin və proseslərin özündə gedir, çox zaman hərəkatverici qüvvə rolunu oynayır, onlar həmin ölkələrdə qurduqları cəmiyyət və mərkəzlərin ideyalarını yayan və müdafiə edən sosial bazanın nəşr nümunələrini də yaratmağa nail olurdular.

Qeyd edək ki, ötən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq Avropa və Amerikaya mühacirət etmiş cənublu soydaşlarımızın azərbaycançılıq məfkurəsi ilə birləşib fəaliyyət göstərdikləri ölkələrin arasında Almaniyə, sonra İsveç və ABŞ-ın adını

çəkmək olar. Almaniya Cənublu mühacirlərin nəşr etdikləri mətbu orqanlarının çoxluğu onların daha fəal və təşəbbüskar olmalarından xəbər verir. 1978-79-cu illər inqilabından sonra Cənubi Azərbaycan mühacir mətbuatının əsas hissəsi Almaniya çap olunurdu.

1984-cü ildən başlayaraq Almaniyanın müxtəlif şəhərlərində 17 qəzet və jurnal nəşr olunub (bəzi mənbələrdə 1976-cı ildən çap olunan Köln şəhərində “Səttarxan bayrağı” adlı mətbu orqanının adı çəkilir, lakin onun haqqında heç bir məlumat əldə edə bilmədik – P.Məmmədli). Bu mətbu orqanlarına “Ana dili” (Bonn, 1984), “Molla Nəsrəddin” (Berlin, 1987), “Girdə miz” (Köln, 1991), “Atürat” (Köln, 1993), “Bayquş” (Köln, 1993), “Azərbaycan» (Kassel, 1993), “Ocaq” (Bonn, 1994), “Carçı” (Frankfurt, 1994), “Ulus” (Köln, 1995), “Azərbaycanın səsi – II” (Hamburq, 1986), “Azər” (Berlin, 1990), “Qaynarça” (Berlin, 1996), “Azərbaycanın səsi – III” (Köln, 1995), “Azərbaycan”, (Köln, 1999), “Savalan” (Bonn-Berlin, 1999), “İnfo-Azərbaycan” (Bonn, 1990).

Bu mətbu orqanlarının əksəriyyəti vətənə, xalqa, ana dilinə olan sevgi ruhu aşılıyır. Məsələn, ictimai xadim, dönməz əqidəli vətənpərvər və ixtisasca həkim olan Nurəddin Qərəvi 1984-cü ildə “Ana dili”ni nəşr etməklə mühacirətdə ardıcıl tarixi bir maarifçilik missiyasını yerinə yetirmişdir. Milli ziyalılara müəyyən mənada oyadıcı təsir göstərən bu qəzetin nəşr təcrübəsi özündən sonrakı mütərəqqi milli nəşrlərin təsisinə təkan vermişdir. Fərdi qaydada nəşr edilməsinə baxmayaraq, “Ana dili” Avropadakı soydaşlarımız arasında böyük nüfuz qazanıb. Bütün bunlarla yanaşı, “Ana dili” Almaniya milli demokratik qüvvələrin təşkilatlanmadan əvvəlki bütün hazırlıq mərhələlərində mərkəz rolunu oynayıb. Qəzetin kifayət qədər dolğun və geniş tematikası var. Belə ki, *“hazırda fəaliyyətini davam edən “Ana dili” Almaniya, eləcə də Avropanın digər ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların keçirdikləri mədəni-kütləvi tədbirlərdən, siyasi aksiyalardan, Azərbaycanda mövcud ictimai-siyasi proseslərdən geniş şəkildə bəhs edir. Bundan əlavə qəzet ölkəmizin milli-ictimai inkişaf tarixini, buradakı hərəkət və prosesləri, əsasən 1945-46-cı illər Cənubi Azərbaycan Milli Hökumətinin fəaliyyətini təhlil edir, eləcə də elm, mədəniyyət və incəsənət xadimlərimizdən məlumat verir”* [190, s.50-51]. Qeyd edək

ki, Nurəddin Qərəvi 1999-cu ildən “Savalan” jurnalını da təsis etmişdir. Azadlıq, istiqlal, ictimai ədalət – bu “Savalan”ın daimi şüarlarından biridir. Jurnalın redaktoru N.Qərəvi bu gün cənubluların qarşılaşdığı çətinliklərdən söz açaraq yazır ki, bu gün bizim kimlik krizisimiz var. Soydaşlarımızın bir qismi irançılıqdan uzaqlaşa bilmir. İnsanın iki milləti olmaz! O, nümunə olaraq kanadalıları misal çəkərək yazır: *“Kanadalı özünü həm amerikalı, həm də kanadalı kimi təqdim etmir”*. Bununla o, Cənubi azərbaycanlılar arasında iki millətçilik probleminin (həm iranlı, həm də azərbaycanlı) mövcud olduğunu söyləmək istəyir. Müəllif başqa bir mənfi halı da nəzərə çatdırır. Bu da həm İrandakı siyasi təşkilatların təsiri ilə bağlıdır. “Sovet sistemi dağılsa da, hələ də onun ideyalarını yaşadanlar var. Burada əsas olaraq milli mənafe götürülməlidir”. N.Qərəvi yazısına davam edərək onu belə yekunlaşdırır: *“Öz millətini, öz mənafeyini qorumayan, onu tanımayan insan heç vaxt başqasının milli mənafeyini müdafiə edə bilməz”* [172, s.152].

Köln şəhərində nəşr olunan “Atürpat” jurnalının təsisçisi və redaktoru tanınmış miniatürçü rəssam Əli Minayidir. Həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycanda görkəmli söz ustalarının əsərlərinə çəkilmiş onlarla nəfis əsərlərin, kitab rəsmlərinin müəllifidir. O, jurnalda həm illüstrasiyalarla, həm də yazıları ilə çıxış edir.

“21 Azər” jurnalı Almaniyanın Dartmund şəhərində 1998-ci ildə nəşr olunmağa başlayıb. Jurnalın təsisçisi Səməd Nikanam, redaktoru Əlirza Miyanalıdır. “21 Azər”in nəşr olunduğu ünvan – Almaniya, Dartmund göstərilə də, əslində bu mətbu orqanı jurnalın redaktoru Ə.Miyanalının rəhbərliyi ilə Bakıda hazırlanırdı.

Azərbaycanın Milli mübarizə tarixində əhəmiyyətli yer tutan 21 Azər (1945-46-cı illər S.C.Pişəvərinin başçılığı ilə Cənubi Azərbaycanda qurulmuş Milli hökumət dövrü) hərəkatının həm şanlı, həm də qaranlıq qalan səhifələrini üzə çıxarıb, ictimaiyyətə təqdim etmək vəzifəsini yerinə yetirir.

Jurnalın 1-ci sayında S.C.Pişəvərinin tarixi bir məktubu çap edilmişdir. İlk dəfə mətbuat səhifəsində çap olunan həmin məktub bu görkəmli şəxsiyyətin ətrafında gedən söz-söhbətlərə və onun adına kölgə salmaq istəyində bulunanlara yetərli cavabdır.

“21 Azər” dərgisində də milli özünəqayıdış, milli özünüdərək problemi, milli-

mənəvi-əxlaqi dəyərlərimizə, milli sərvətlərimizə sahiblik məsələsi qabarıq şəkildə gündəmə çıxarılır və həmin problemlərin həlli yolları araşdırılır.

“Dərginin bütün saylarında Azərbaycanın milli və qanuni hökuməti olan Azərbaycan Milli Hökumətinin bərpa olunması əsa hədəf seçilmiş və bu hədəfə yetmək üçün milli demokratiya prinsipləri gözlənilməklə bir sıra işlər görülür, həmin istiqamətdə ciddi müzakirələr aparılır, təklif, rəy, tövsiyələr hazırlanır. Burada çap olunan Azərbaycan Milli Hökuməti, “21 Azər” hərəkatı, hərəkatın iştirakçıları haqqında siyasi bilgi və məlumatlar verən sanballı məqalələr milli mübarizə tariximizi əks etdirən bitkin materiallar müasir gəncliyin öz xalqını və tarixini sevrək dəyərləndirən soydaşlarımızın yaxın keçmişimizi öyrənməsində, milli şüurumuzun formalaşmasında mühüm rol oynayır. Heç şübhəsiz dərginin “Taleyimiz, tariximiz”, “Açılmamış səhifələr”, “Tədqiqatlar, təhqiqatlar”, “Ölkəmizi tanıyaq”, “Xatirələr danışır” rubrikaları aktuallığına və mənəvi tutumuna görə oxucu rəğbətini qazanmışdı” [172, s.154].

O taylı – bu taylı Azərbaycan xalqına dostunun kim, düşmənin kim olduğunu tanımaq, qazandıqlarımızın və itirdiklərimizin, səhvlərimizin nədən ibarət olduğunu göstərmək, anlatmaq “21 Azər” dərgisi ən uğurlu şəkildə yerinə yetirirdi. “21 Azər” qrupunun təsis etdiyi və 1945-1946-cı illərdə baş vermiş “21 Azər” hərəkatının adından götürmüş dərgi yaradıcı heyətin qarşıya qoyduğu ali məqsədə yetmək istiqamətində çox mühüm işlər görürdü. Jurnalda Azərbaycanla bağlı mövzu məhdudiyyəti yox idi. İstər Şimali, istər Cənubi Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, Vətəndə baş verən ictimai-siyasi hadisələr “21 Azər”də geniş işıqlandırılırdı.

Skandinaviya ölkələri içərisində Azərbaycanlıların çoxluq təşkil etdiyi dövlətlərdən biri də İsveçdir. Bu ölkədə yaşayan soydaşlarımız tərəfindən bir çox mətbu orqanları nəşr olunur.

1991-ci ildən başlayaraq İsveçdə 8 qəzet və jurnalın əsası qoyulub. Onların əksəriyyəti ölkənin paytaxtında cəmləşib. Bunlar “Azərbaycan” (Stokholm, 1995), “Səhəng”, (Stokholm, 1994), “Çiçək” (Stokholm, 1995), “Tribun” (Stokholm, 1997), “Durna” (Stokholm, 1998), “Varlığın səsi” (Stokholm, 1999), “Birlik” (Stokholm,

1999), “Dalğa” (Stokholm, 2001). Tribun jurnalı onların içərisində xüsusilə seçilir. Stokholmda nəşrə olunan “Tribun” jurnalı həm məzmun-ideya baxımından, həm də tərtibat cəhətindən 90-cı illərdə xarici ölkələrdə soydaşlarımız tərəfindən çıxarılan mətbu orqanları içərisində diqqət çəkir. Jurnalın redaktoru Əlirza Ərdəbilidir. O, jurnalın yaranması ilə bağlı yazır: *“1990-cı ilin 20 yanvar hadisələri vaxtında əlimiz KİV-ə çatmırdı. Çox acınacaqlı vəziyyət keçirirdik. Çoxlarımız yenidən məskunlaşmışdı. Qərarlaşıb Stokholmda “Azərbaycan səsi” adlı radioda işə başladığımız. Hazırladığımız verilişlər böyük zəhmətlə başa gəlsə də onu yaşadığımız şəhərdən və ümumiyyətlə, İsveçdən kənarında eşidən olmurdu. Radioda işləyə-işləyə başqa imkanlar və bizim əməkdaşlıq edə bilən dostlar, həmkarlar axtarırdıq. Nəhayət, 1997-ci ildə istəyimizi həyata keçirə bildik. “Tribun” adlı jurnalımızı çıxardıq”* [52].

Jurnal haqda müəyyən təsəvvür əldə etmək üçün onun saylarından birində dərc olunan materiallara nəzər salmaq kifayətdir: “Milli kimlik və ortaq dil”, “Azərbaycana qarşı milli zülm”, “Dil və dinə əsaslanan etnik millətçilik”, “Milli məsələyə yeni bir baxış”, “Türk dili və ədəbiyyatının yüksək yeri”, “İranda 20 milyon Azərbaycan azlığı”, “İsrail qövmləri və səlcuq türkləri”, “Sərhədimiz bir dünyaya doğru”, “Dünya millətlərinin bahar mərasiminin tarixi”, “Ötən əsrlərdən gələn səs”, “2000-ci ilin astanasında mənəvi dünyamız» və s.[326]. Jurnalın redaktoru baş məqalələrindən birində İranda yaşayan azərbaycanlıların milli haqlarının qorunmaması məsələsi ilə bağlı yazır: *“Biz İranın hüquqsuz təbəələriyik. İranda formalaşmış mədəniyyət güzgüsündə bizim mənəvi, milli portretimizin cizgiləri görünür. Bu dövlətin mədəniyyət sahəsindəki fəaliyyəti və təbliğatı yalnız fars mənbəyinə, fars düşüncəsinə əsaslandığı üçün yalnız bir mədəniyyət anlayışı formalaşdırılmış və inkişaf etdirilmişdir. Bu coğrafi ərazidə yaşayan xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların dili və mədəniyyəti yasaq edilmişdir. Tarixin müxtəlif dövrlərində böyük saraylar fəth etmiş dilimiz, mədəniyyətimiz bu gün rəsmi dairələrdən qovulsa da sinələrdən qovula bilməyəcəklər. Dilimiz böyük təfəkkür faktıdır. Dilin arxasında duran təfəkkür, enerji, düşüncə sistemi nə qədər güclü və əhatəlidirsə, həmin dildə yaranan əsərlər bir o qədər möhtəşəm və əzəmətli*

olacaqdır”[53, s.19].

Müxtəlif düşüncəli qələm sahiblərinin yazılarında günümüz üçün gərəkli olan çox dəyərli fikir və mülahizələr, məntiq və proqnozlar vardır. Milləti oyatmaq, sabaha səfərbər etmək, pərdələri götürüb real həqiqətləri ortaya qoymaq ümumxalq işi üçün çox önəmlidir. Fikrimizcə, “Tribun” buna cəhd edir.

“Varlığın səsi” 1999-cu ildən İsveçdə nəşr olunur. İkinci sayından etibarən populyarlaşan jurnalın redaktoru Musa Haşimidir. Jurnalın səhifələrində çeşidli mövzulara toxunulur: dil, ədəbiyyat, tarix, folklor materialları və s. Jurnalın əsas prinsip və məqsədi Azərbaycanı Avropaya tanıtdırmaqdır. Jurnal səhifələrində Azərbaycanın mənəvi irsi, görkəmli fikir və sənət adamları, musiqi, mədəniyyət abidələri ilə bağlı öz səhifələrində müntəzəm məqalə və məlumatlar dərc edirlər.

Bədnam qonşularımız bildiyimiz kimi, bizim tək torpağımıza deyil, mənəvi sərvətimizə də əl atıb “özünküləşdirirlər”. Bu azmış kimi, bəzən farslar da Nizami, Xaqani kimi milli şairlərimizi, bir sıra mədəniyyət abidələrimizi, Təbriz xalçalarını (məsələn, Kaşan, Şiraz adı altında) və s. məhz farslara məxsus olduğu iddiasında olurlar.

“Varlığın səsi” qoyulan məsələ ilə bağlı həqiqəti üzə çıxarmaq Azərbaycan xalqının zəngin mənəvi sərvətinə sahib durmaq və onu yetərinə təbliğ etmək funksiyasını layiqincə yerinə yetirir.

Stokholm şəhərində hələ 1985-ci ildə fəaliyyət göstərən “Durna” Azərbaycan mühacirləri cəmiyyətinin orqanıdır. İlk saylarında folklor materiallarına geniş yer ayıran “Durna” fars təhsilli Cənubi azərbaycanlıları üçün “öz dilində tək danışmaq yox, yazmaq da olarmış” kimi həqiqəti ortalığa qoymuşdur. Ədəbi dil yazıda formalaşır prinsiplərinə əsaslanan jurnalın əməkdaşları soydaşlarının uzun illər irtica rejiminin ana dilində “yazmaq xofu”nu aradan götürməyə çalışır, sadə, anlaşılıq, canlı bir dillə oxucuların görüşünə gəlirdilər. Jurnal informasiya xarakterli yazılara da geniş yer ayırır, dünyada baş verən hadisələri müntəzəm işıqlandırır. 2001-ci ildə jurnalın adı “Dalğa” ilə əvəz olunur.

“Dalğa” jurnalı Azərbaycan Milli Demokratik nehzətinin (hərəkətinin) fikir və ideyalarını yayan bir mətbu orqanı kimi fəaliyyət göstərir. “Dağla” ərəb əlifbası ilə

Azərbaycan və fars dillərində nəşr olunur.

“İngiltərədə mühacir mətbuatımızın əsası 1906-cı ildə Londonda çıxan “Xilafət” adlı qəzetlə qoyulub. Azərbaycan, ərəb və türk dillərində nəşr olunan bu qəzetin redaktoru Şeyx Həsən Təbrizi idi. E.Braunun yazdığına görə o, London Universitetində şərq ədəbiyyatından mühazirələr oxuyurdu. O, həm də Londonda çalışdığı müddətdə E.Braunun fars dili müəllimi olmuşdur” [291, s.60].

1978-1979-cu illər İran inqilabına böyük ümidlərlə qoşulan və sonda gözlənilən nəticələrə nail olmayan və yeni qurulan rejimlə barışmayan cənublu milli vətənpərvər ziyalıların bir hissəsi vətəndən Böyük Britaniyaya mühacirət etdilər. Onlar 1979-cu ildə Londonda Azərbaycan və fars dillərində olan “Aydın”lıq qəzetini təsis etdilər.

Böyük Britaniyada sonralar Şimal Azərbaycandan mühacirət etmiş soydaşlarımız tərəfindən ölkənin paytaxtında Azərbaycan, rus, ingilis dillərində “Salam”, Azərbaycan, ingilis dillərində “Ana yurdum”, ingilis dilində “Kaspian” və s. kimi mətbu orqanları təsis etmişlər.

Ötən ilin 90-cı illərindən sonra Amerikanın müxtəlif şəhərlərində soydaşlarımız tərəfindən nəşr olunan mətbu orqanları Los-Anceles şəhərlərində “Azərbaycan”, “Əlifba”, “Beynəlxalq Azərbaycan”, Vaşinqtonda “Dirilik”, “The Turkish world”, Sitldə “Babilon Azerbaijan”, Nyu-Yorkda “Reform” və s. qəzet və jurnallar idi. Adı çəkilən sonuncu mətbu orqanın görkəmli ictimai xadim, tanınmış cərrah, Tehrandə Azərbaycan dilində çıxan “Varlıq” jurnalının nəşiri və redaktoru d-r Cavad Heyətin qardaşı Firuz Heyətdir. Üç dildə (Azərbaycan, ingilis, fars) nəşr olunan bu jurnalın səhifələrində hər iki Azərbaycan həqiqətləri öz əksini tapırdı.

“İldırım” dərgisi cənublu azərbaycanlılar tərəfindən Kanadanın Monreal şəhərində nəşr olunur. 1998-ci ildən ingilis və Azərbaycan dillərində çap olunan dərginin baş redaktoru Saleh bəy jurnalın yaranması tarixi ilə bağlı yazır: “Kanadada 1986-cı ildə mühacirət etmişik. O zaman Kanada azərbaycanlılardan ibarət cəmiyyətlər var idi. Bu cəmiyyətlər 1989-cu ildən etibarən güclü fəaliyyətə başladılar. Qəzet çıxarmaq fikrimiz vardı, amma bununla bağlı qızğın mübahisələr olurdu. Bakıda 1990-cı ildəki 20 yanvar faciəsi ilə bağlı Monreal Universitetində böyük tədbir keçirdik. Rusiya hökumətini məhkum etdik. 1993-cü ildə şəhərin iri meydanlarından birində Azərbaycana erməni

basqınları ilə bağlı mitinq keçirdik. Kanada ictimaiyyətini və medianı bu məsələyə cəlb edə bildik. Çünki onların Azərbaycan həqiqətləri haqqında cüzi təsəvvürləri belə yox idi. Bu azmış kimi, onlara belə bir fikir aşılarmışdı ki, guya bizlər Ermənistanı təcavüz edirik. Mitinqin bizə köməyi o oldu ki, KİV-ləri bizdən müsahibə götürdülər. Qəzet səhifələrinə, televiziyalara çıxdıq. Hətta ölkənin paytaxtında – Toronto şəhərində çıxış etdik. Qeyd edək ki, o müddətdə İran qəzetlərində bizim əleyhimizə yazılar gedirdi. Biz öz borcumuzu qismən yerinə yetirib Kanadada Azərbaycanla bağlı boşluğu götürə bildik. Elə “İldırım” dərgisini çıxarmaq qərarına da o illərdə gəldik” [252].

Dərginin bəyan etdiyi, yaradıcı heyətin qarşısına məqsəd və qoyduğu mətləblər baş məqalədən tutmuş, digər yazıların hər birində hiss olunur. Demokratik bir cəmiyyətdə yaşayan soydaşlarımız milli haqlarını tapdalayan şovinistlərə qarşı döyüşə haqq olduqlarını böyük bir ehtiyatla bildirir. Ana dili, onun rəsmi dil kimi tanınması, yaradıcı heyətin ortaya qoyduğu əsas məqsəddir. Görünür, Vətəndən uzaqlarda onun ağırları, dərdləri bütün tərəfləri ilə ortaya çıxır, hər bir mühacir azərbaycanlının doğma xalqın gələcəyi daha çox düşündürür.

“Qurtuluş dərgisi” 1996-cı ildə Kanadanın Toronto şəhərində nəşrə başlayıb. Kanadada yaşayan azərbaycanlıların yaratdıqları “Azərbaycan qurtuluş cəhbəsi”nin mətbu orqanıdır. Üç aydan bir çıxan jurnalın özəl xüsusiyyətlərindən biri onun üç dildə – Azərbaycan türkcəsində, ingilis və fars dillərində çıxmasıdır. Dərginin redaktoru Fəridə Həkimi, baş yazarı isə Əlirza Əjdərzadədir.

Uzun onilliklər boyu müxtəlif siyasi-ideoloji, milli-mədəni cərəyanlara, ziyalılara məxsus nəşrlər, eyni zamanda digər kütləvi informasiya vasitələri artıq ana dili, milli mədəniyyət və milli kimlik məsələlərinin yeganə birləşdirici faktor olduğunu dərk edir və milli özünüdərkə aparan yolun milli maarifçilikdən keçdiyini bilir, bu sahəyə diqqəti artırır dılar.

Məlum tarixi siyasi səbəblər ucbatından Avropa və Amerikaya köç etmiş soydaşlarımız tərəfindən cənubluların mühacir mətbuatı yarandı. Bu mətbu orqanlar Cənubda və Şimalda baş verən vahid Azərbaycan xalqının siyasi, milli-mədəni problemlərini yaşadıkları ölkələrin ictimai zəminində təhlil etməyə, dəyərləndirməyə başladılar.

II FƏSİL

MÜASİR CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRƏ QAYIDIŞ

2.1. Folklor örnəklərinin toplanılması, nəşri və araşdırılması

Rumdan Çinə qədər olan Türk yurdlarında xalq arasında yayılan deyimləri, folklor örnəklərini toplayan Mahmud Kaşğarlı "el qalar, törü qalmaz" deyimini "dövlət itirilər, ənənə və adətlər aradan getməz" şəklində təqdim etmişdir. Folklor milli-mənəvi dəyərlərin qorunduğu bir fonddur. Ən qədim dövrlərdən günümüze qədər xalqın meydana gətirdiyi mənəvi dəyərlər, adətlər, ənənələr, müxtəlif tipli mərasimlər, oyun, yarışma, rəqs, musiqi və söz onda ehtiva olunur.

Başqa sözlə, sinkretik təfəkkür tərzinin məhsulu olan folklor xalqların milli tərəqqisində müstəsna rol oynamışdır. Müxtəlif ədəbi janrların formalaşmış təkamül prosesi keçdiyi dövrlərdə xalq folklor yaddaşını qoruyub saxlamışdır. *“Bütün xalqların folklorunun, onun bütün sahələrinin tədqiq edən folklorşünaslıq elmini fərqləndirən ən başlıca keyfiyyət folklor biliklərinin şifahi ənənəyə müncər olunması, şifahiliyin bütün mövcudluq prinsiplərini özündə əks etdirməsi ilə müəyyənləşir”* [222, s.88].

Cənubi Azərbaycanda da folklor hər zaman milli-mənəvi yaddaşın daşıyıcısı kimi çıxış etmiş, xalqın mənəvi varlığını təsdiq edən ana dilinin yaşamasını ehtiva etmişdir. Əsrlərdir ki, Cənubda milli bədii düşüncənin əsas göstəricisi folklor olmuş, xalq yaradıcılığının özünü qoruma instinkti bütün məhdudiyyətlərə qalib gəlmişdir. Cənub folkloru öz ilkinliyini uzun əsrlər yaşatmaqla yanaşı, yazılı ədəbiyyatın da milli ədəbi formalarının inkişafında, yad ədəbi-bədii kanonlardan xilas olmasında yardımçı olmuşdur.

Akademik Mirzə İbrahimov folklorun xalqın dili, tarixi baxımından mənbə rolunda çıxış etdiyini şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlarında – “Aşiq poeziyasında realizm” monoqrafiyasında, həmçinin Cənubda və Şimalda formalaşan

dastançılıq sənətinin özəlliklərindən bəhs edərkən öz müasirliyini saxlayan elmi nəticələrə gəlmişdir; *“Zəngin ədəbiyyatımız öz-özülüündə bir tarixi mənbədir, istər cəhaləti və avamlığı üzündən, istərsə də tarixi həqiqətlərə göz yumub, Azərbaycan xalqının bu torpaqlarda qədimlərdən yurd saldığını dananların, yəni xalqımızın tarixini, dilini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını inkar etməyə çalışanların gərəksizliyini, bədxahlılığını göstərən rədd olunmaz dəlillər mənbəyidir”* [109, s.5]

Ayrı-ayrı kitablarda və mətbuat səhifələrində dərc edilmiş şifahi xalq ədəbiyyatı örnəkləri bir daha bunu sübuta yetirir ki, Cənubda ana dilində yazılı ədəbiyyatın inkişafına istənilən imkan olmasa da, folklor özünü qorumuş və Cənub folkloru saflığını saxlamışdır. Ona görə də xalq ədəbiyyatının yazılı ədəbiyyata təsiri onun üslubunda, janr və mövzularında da özünü büruzə verir.

Cənubi Azərbaycanın xalq yaradıcılığının ən zəngin qaynağı, aşığı ənənəsinin ən canlı bölgəsi olduğu nəzərə alınarsa, burdakı folklor araşdırmalarının nə dərəcədə dəyərli olması ortaya çıxır. Cənubda azərbaycanlıların İran boyu geniş yayıldığı bölgələr zəngin folklor incilərinin beşiyidir. İstər mətbuat səhifələrində, istərsə də ayrıca çap olunmuş nəşrlərdə folklor materialları üstünlük təşkil edir.

Cənubi Azərbaycan folklorunun toplanması və araşdırılmasında M.H.Əhri, Molla Mustafa, M. Bağır Xalxali, Salamullah Cavid, Ə.V.Dəhxuvarğanlı, Ə.Makuyi, Səməd Behrəngi, Behruz Dehqani, Əli Təbrizli, Məhəmmədəli Fərzanə, M. Savalan və Əli Kamalının və Cavad Heyətin böyük xidmətləri olmuşdur.

Divan ədəbiyyatımız fars, ərəb təbirləri ilə yüklənərkən, aşıqlarımız dil və düşüncəsilə hər zaman xalqın yanında olmuş və xalq ədəbiyyatını nəsildən nəslə çatdırmışlar. Xalqın mənəvi sərvəti olan bu əvəzsiz xəzinə sonralar kitablar halında ziyalılar tərəfindən çap olunmuşdur. Fikrimizi təsbit etmək üçün o illərdə çap olunmuş örnəklərə nəzər salaq. 1953-cü ildə Əli Təbrizlinin “Əsli və Kərəm” dastanı, 1956-cı ildə Nəsrətulla Makuyinin “Cəmül-təmsil” adlı atalar sözü toplusu, 1962-ci və 1964-cü illərdə M. Savalanın “Xalq nəğmələri” (“Teraneha-ye Torki”) adlı iki cildliyi, 1963-cü ildə M. Fərzanənin “Bayatılar” kitabı, 1965-ci və 1979-cu illərdə Salamullah Cavidin “Azərbaycan folklorundan örnəklər” (“Nemuneha-yi Ez Folklor-i Azerbaijan”) adlı ikicildlik əsəri, 1966-cı ildə Səməd Behrəngi və Behruz

Dehganinin birlikdə topladıqları “Azərbaycan folkloru” (“Folklor-e Azərbaycan”), “Azərbaycan nağılları” (“Kısseha-ye Azerbaijan”) kitabları çap olunmuşdur [273].

Tanınmış folklorçu Əlirza Sərrafinin yazdığına görə, “1978-79-cu illər İran inqilabından sonra iyirmi il ərzində folklorla bağlı yüzdən artıq kitab işıq üzü görüb. Onlardan doxsanı Azərbaycan türkcəsi, doqquzu farsca, onu türkmən türkcəsi, altısı isə iki dildə (türkcə-farsca) olmuşdur” [239, s. 68].

Bir çox xalqların ədəbi təcrübəsi göstərir ki, milli dirçəliş zamanı folklor qayıdış qanunauyğunluq qazanır. Bu, Cənubda da müşahidə olunur. Cənubda folklor nümunələrinin toplanıb çeşidli dərgi, qəzet və digər nəşrlərdə dərc olunması milli varlığı yaşatmaq istəyinin ifadəsi kimi meydana çıxır. İnqilabın qələbəsindən dərhal sonra nəşr olunan anadilli mətbuat və kitablar arasında folklor nümunələrinin də xüsusi yer tutması bu meyilin əyani təsdiqi və göstəricisi idi.

Cənubda mətbu orqanları və ara-sıra çap olunan kitablar folklorun nəşri, tədqiqi və təbliğinə xüsusi yer verməklə, həm də yazılı ədəbiyyatın lüğət tərkibinin milliləşməsinə müsbət təsir göstərir, Cənubda işlədilən ədəbi dilin ərəb-fars tərkiblərindən təmizlənməsinə kömək edir. Ümumtürk mənəvi dəyərləri mövqeyində dayanan nəşrlərdə dərc edilmiş istər tarixi, ictimai-siyasi, istərsə də ədəbi-bədii səpgidə materiallar bir amaca xidmət edir; xalqımızın ədəbiyyat və mədəniyyətinin ümumtürk dəyərləri zəminində öyrənilməsi və təbliği.

Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin nəşrində və folklorun ayrı-ayrı problemlərinə həsr edilmiş yazılarda qeyd etdiyimiz istiqamət əsas yer tutur. Folklorun bu sahədə gördüyü böyük işin mahiyyətinə yüksək qiymət verərək Yaşar Qarayev yazırdı: “Folklor özü əsatirdə və bayatıda, nağılda və dastanda əbədiləşən canlı yaddaşa çevrilib və qoymayıb ki, nə o, nə də bu sahildə bir kəs soyunu, əslini və zatını unutsun” [149, s.4].

Cavad Heyət, Hüseyn Feyzullahi Vahid (Ulduz), Əlirza Sərrafi, Hüseyn Məmmədxani Cənublu, Zöhrə Vəfayi, Behruz İmani, Mir Hidayət Hesari, Əli Yekani, Behzad Behzadi, Əlirza Zihəq, Mənzuri Xamneyi, Əli Zəfərxah, Bəhrəm Əsədi, Tohit Məlikzadə, Kazım Abbasi, Yaqub Quds, Əli Əsgər Xürrəm, Məhəmməd Əli Niqabı, Behruz Həqqi, Məmmədrza İsmayılzadə, Bəy Hadi, Aqşin Ağkəmərlı,

Məhəmməd Rəzzaqi, Nəbi Kobotarian, Süsən Nəvahəndi kimi müəlliflərin folklorla bağlı çalışmaları sələflərinin başladığı missiyanı uğurla yerinə yetirə bilmişdir. Eləcə də qaşqay türklərinin folklor örnəklərini toplayıb araşdıran Rəhm Mərdəni, Məniçöhr Kiyanı, Məniçöhr Hünərpərvər, Xorasan türk folkloru üzərində çalışanlarından isə Seyid Əli Mirniyanın fəaliyyətləri olmuşdur.

Nəşrlərdə folklor problemi şifahi xalq ədəbiyyatı örnəklərinin üzə çıxarılıb çap olunması və elmi tədqiqat kimi iki istiqamətdə nəzərdən keçirilə bilər. Bu istiqamətlər inkişaf edərək bir-birini tamamlayır.

Cənubi Azərbaycanda xalq ədəbiyyatının nisbi halda azad və səmərəli toplanıb dövrü mətbuatda və sonralar isə kitab halında çap edilməsi 1941-1946-cı illərdə olmuşdur. Belə ki, “Şəfəq”, “Azadlıq yolu” və “Azərbaycan” kimi mətbu orqanlarında folklor örnəklərinə geniş yer verilirdi.

1943-cü ildə Əli Əsgər Müctəhidinin Azərbaycan türkcəsində 2500 deyim və atalar sözünü özündə birləşdirən kitabı çap olunmuşdu.

Azərbaycan Demokratik Fırqəsinin (Partiyasının) mətbu orqanı olan və 1941-46-cı illərdə Təbrizdə nəşr olunan “Azərbaycan” qəzetində M.Fərzanə (çox zaman M.Ə.Qövsi imzası ilə) toplanmış “Dədə Qorqud” dastanları və bayatıların ilk nümunələri çap edildi. O illərdə M.Fərzanənin silsilə yazıları qəzetdə “Azərbaycan folklor nümunələri” rubrikası altında ardıcıl işıq üzə görürdü. Başda M.Fərzanə olmaqla qəzetin əməkdaşları oxucuları da folklor nümunələri toplamağa cəlb etmişdi. Dil xüsusiyyətləri saxlanılmaqla çap olunan bu nümunələr xalq arasında maraqla qarşılanır, onu ruhən öz soyuna kökləyirdi.

Cənubda folklorun toplanması və nəşri ilə məşğul olan müəlliflərin hamısı professional folklorçu deyildi. Lakin hər birinin toplama və nəşr sahəsində öz üstünlükləri mövcuddur. Bu, xüsusən nəşrlərə yazılan müqəddimə, izah və şərhlərdə daha çox nəzərə çarpır. Onları birləşdirən ümumi cəhət öz işlərinə münasibətdəki vətənpərvərlik duyğularıdır.

Şifahi ədəbi nümunələrin tədqiqi prosesində anadilli yazılı ədəbiyyatın ərəb-fars leksikonundan təmizləmə prosesini, bu zaman türk düşüncə tərzinin yeri dəqiq müəyyənləşdirilir.

Türkiyəli tədqiqatçı Okumuş Saleh aşıq sənətini Cənub Azərbaycan ədəbiyyatını bəsləyib qidalandıran əhəmiyyətli vasitə sayaraq yazır: *“Cənubi Azərbaycanda xalq ədəbiyyatı XX əsrin başlarına qədər Şimalla paralel davam etmişdir. XIX əsrin sonlarından etibarən getdikcə sönləşən və bir nəzirə ədəbiyyatı halını alan əski ədəbiyyat, bölgədə aşıq ədəbiyyatının inkişafına və əhəmiyyətinin artmasına səbəb olub. Əsrin əvvəllərindəki folklor məhsullarının yığılması həm aşıq ənənəsinin canlanmasına, həm də çağdaş ədəbiyyatın mövzu və şəklinin formalaşmasında son dərəcə önəmli rol oynamışdır”* [327].

Fərzanənin məsləkdaşları Səməd Behrəngi və Behruz Dehqani ilə İranda ana dilində yazmaq qadağan olunduğu zamanlarda xalqdan topladığı nağılları nəşr etdirməklə milli varlığı, milli ruhu yaşatmağa çalışırdılar. Xalqına bağlı olan bu milli ruhlu ziyalılara görə folklorun yaşaması onu yaradan xalqın yaşaması demək idi və onlar bu ənənəni inkişaf etdirməyi özlərinə borc bilirdilər.

M.Fərzanə uzun illər folklor materiallarının tədqiqi və təbliğində xüsusi xidmət göstərmişdir. Fərzanənin folklorla bağlı fəaliyyəti bir neçə cəhətdən özünəməxsusluğu ilə seçilir. Onun məqalələrində dərin müşahidəçilik özünü göstərir. Bu müşahidənin arxasında isə milli bədii təfəkkürə, düşüncəyə bələdlik hiss olunur. Məhz belə olduğu üçün də onun yazılarında xatirə, anım düzümü ilə publisist çalar, elmiliklə bədiilik bir-birini tamamlayır.

Müəllifin “Varlıq” dərgisinin səhifələrində çap etdirdiyi *“Ana dilimiz və milli varlığımız uğrunda mübarizələr dəftərindən”* başlıqlı silsilə yazılarında, [258] anası və doğma xalqı haqqında kövrək xatirələrini əks etdirən silsilə məqalələrinin əsasında dərin milli ruh dayanır. Fərzanə bu silsilə yazılarında o dövrdə tamaşaların, kitab nəşrinin, dini ayinlərin icrasında Azərbaycan dilinin işlənməməsindən və məktəblərdə Azərbaycan dilinin qadağan olunmasından geniş bəhs etmiş, bunlarla bağlı şahidi olduğu və eşitdiyi hadisələrdən söhbət açmış, başqa sözlə, Cənubi Azərbaycan ziyalılarının milli maarif, elm, məktəb uğrunda mübarizəsini əks etdirmişdir. Ədib o müdhiş illəri xatırlayıb yazırdı ki, xalqın dil və mədəniyyətinin yasaq edildiyi illərdə onu qorumaqda xalqın, özəlliklə anaların rolu çox olmuşdur. *“Basqı nə qədər aşırı, sadə və dözülməz olsa da, xalq küçə-bacada, iş yerlərində bayatı, qoşma, yetim*

“Segah”ı, tərənə və tiringə oxumaqla, analar evdə öz körpələrinə layla çalıb nağıl deməklə bu milli varlığı qoruyub yaşatmışlar” [59, s.43].

M.Fərzanə Cənubi Azərbaycan folklorunun, ümumiyyətlə, tarixi və ədəbi qaynaqlarının canlı ensiklopediyası idi. O, Azərbaycan mahnılarını toplayaraq “Azərbaycan el mahnıları” adı altında çapa hazırlamışdır. Bu kitabda Cənubda ən çox yayılmış nəğmələr və onların variantları, milli musiqi alətləri və s. nümunələr əsas yer tutur [60, s.105]. M.Fərzanə şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı çoxillik axtarırlarının sonucu olaraq “Dədə Qorqud”, “Azərbaycan folklor antologiyası”nı (iki cildlə), eləcə də müxtəlif vaxtlarda topladığı nümunələri və araşdırdığı yazıları “Azərbaycan söz inciləri” (üçcildlik) kitabında çapa hazırlamışdır. Bununla yanaşı, folklorla bağlı “Azərbaycan uşaq folkloru”, “Təmsillər və məsəllər” və bir sıra başqa kitabları nəşr olunmuşdur. M.Fərzanənin 1964-cü ildə işıq üzü görmüş “Azərbaycan xalq bayatıları” toplusu sonuncu İran inqilabından sonra hər dəfə yenidən işlənmiş və təkmilləşdirmiş şəkildə səkkiz dəfə çap edilmiş, öz tirajına görə folklor topluları arasında birinci olmuşdur.

Türk dünyasının ən qədim “Atalar sözü” kitabını Türkiyə folklorşünası Valid İzbudaq tərtib etmişdir. Qeyd edək ki, alim bu qiymətli topludakı atalar sözlərinin hansı türkdilli xalqa aid olmasını uzun zaman müəyyənləşdirə bilməmişdi. M.Fərzanə həmkarının tərtib etdiyi kitabda dərc olunan nümunələri xalq arasında işlənən variantlarla tutuşdurmuş və bu atalar sözlərindəki bir çox xüsusiyyətlərin məhz Azərbaycan türkcəsinə uyğunluğunu, onların Azərbaycan atalar sözlərinə bənzərliyini və eyniliyini əyani olaraq göstərmişdir [62, s.41-48].

İranda uzun zaman bir çox türk mənşəli xalqları mənsub olduğu xalqın adı ilə deyil, tarixi tayfa adları ilə adlandırmışlar. Bəlkə də bu tayfaların çoxunun türksoylu olduğunun fərqi varmamışlar. Vahid bir toplum təşkil edən, türk ellərini inzibati ərazi bölgüsü bəhanəsi ilə bir-birindən ayrı salıb, İranda yaşayan bir çox türk toplumlarını fars mühitinə uyğunlaşdırmağa çalışmışlar. Başlıca məqsəd dili və mədəniyyəti yasaq edilmiş, ayrı-ayrı inzibati-ərazi vahidlərində yaşayan böyük bir xalqı farslaşdırmaq idi.

Vətənpərvər folklorçu Əli Kamali el-el, oba-oba gəzərək səpələnmiş türklərin,

xüsusilə ona doğma olan Savə mahalında və ona yaxın yerlərdə Həmədan, Qum, Təfriş, Ərak, Məlayir, Qəzvin, Xələcistan, habelə Qaşqay elləri və İranın digər yerlərində pərakəndə halda yaşayan türklərin həm çağdaş, həm də keçmişdə yazıb, yaratmış şairlərinin əsərlərini, folklorunu, yer adlarını toplayıb öyrənməklə məşğul olmuşdur.

Qeyd edək ki, *XX yüzilliyin əvvəllərində Savə bölgəsindəki türklər yaşayan kəndlərin sayı 800 idisə, sonralar həmin kəndlərin sayı 450-ə enmişdi. Əli Kamali soydaşlarının yaşadığı bölgələrin sayının azalmasına təssüflənmiş, kəndlərdən folklor örnəkləri, bölgədə yaşamış aşiq və şairlərin əsərlərini toplamışdı* [134, s.22].

Əli Kamali Cənubi Azərbaycanın el aşıqlarının və şairlərinin yaradıcılığının öyrənilməsinə, habelə Cənub dialektlərinin xəritəsinin yaradılmasına bir növ zəmin yaratmışdı. O, yüzdən artıq el sənətkarını aşkara çıxarmış, onların əsərlərini toplayıb tədqiq etmişdir. Bunlar “Varlıq”ın səhifələrində dərc olunmuş və Təbriz radiosunda səslənmişdir.

Ə.Kamalinin topladığı materiallar arasında çoxlu folklor nümunələri- dastanlar, nağıllar, bayatılar, atalar sözləri və tapmacalar var. Onun yazılarında tarixi faktlara, etnoqrafik lövhələrə, səyahət qeydlərinə, toponimikaya da tez-tez rast gəlmək olar. Ə.Kamalinin folklorşünaslıq fəaliyyəti barədə ilk dəfə prof.Qulamhüseyn Beqdeli məlumat vermiş, onun toplama və araşdırmalarının milli dəyərini önə çəkmişdir . Ə. Kamali Azərbaycan türklərinin bütün İran boyu məskunlaşması səbəbindən zəngin və fərqli olduğunu vurğulayaraq yazırdı ki, *“İranda Azərbaycan türklərinə, təkcə Cənub Azərbaycanda deyil, bu böyük ölkənin hər guşəsində rast gəlmək olar. Azərbaycan türkləri Azərbaycanın Təbriz, Qaradağ, Ərdəbil, Xal-xal, Miyanə, Marağa, Urmiya, Xoy bölgələrindən tutmuş, Zəngan, Həmədan, Savə, Gilan, Qəzvin, Xorasanda və s. yerlərdə yayılmışlar. Elə bu baxımdan pərakəndə və ya küll halında yaşayan Azərbaycan türklərinin folkloru və el ədəbiyyatı rəngarəng və zəngindir”* [134, s.50].

Müəllifin fəaliyyətində Cənubda yaşayan türklərin dialektlərinin öyrənilməsi ilə bağlı təşəbbüsləri, həm milli-siyasi təşəbbüs, həm də milli-siyasi məna daşıyırdı.

Folklor materialları müxtəlif dialektləri özündə əks etdirən ən mötəbər mənbədir. İlkliyini qoruyan folklor mənbələri eyni zamanda dilin genetik yaddaşını da

özündə daşıyır. Akademik Mirzə İbrahimov bu məsələyə elmi dəqiqlik gətirərək yazırdı: *“Xalq həyatının real həyatda qırılmaz möhkəm əlaqəsini göstərən möhkəm amillərdən biri də budur ki, o, hökmən yarandığı yerin ictimai, təbii, coğrafi, iqtisadi xüsusiyyətlərini əks etdirir. Hətta həmin yerin ləhcəsində ona öz təsirini göstərir. Ləhcələr isə dilin daha qədim dövründəki vəziyyətini, yəni ümumi ədəbi dil ölkənin hər yerində hakim olana qədərki vəziyyətini və inkişaf yollarını öyrənmək üçün etibarlı mənbədir”* [108, s.6].

O, dialektlərin xəritəsi fonunda İranda yaşayan Azərbaycan türklərinin mahallarının, el-obalarının rəsmi təsdiqini nəzərdə tuturdu. Harada türk dili varsa, orada bu xalqın varlığını ört-basdır etmək heç bir siyasi iradənin həlli zorunda deyil.

Folklor araşdırıcıları Cənubi Azərbaycanı Təbriz, Urmiya, Qarapapaq, Zəncan, Savə, Qaşqay və Xorasan olmaqla yeddi aşıq mühitinə bölürlər. Əli Kamali Savə və Qaşqay bölgüsünə daxil olan, lakin bizə az məlum olan Qaşqay, Əbivərd, Əfşar tayfalarının xalq ədəbiyyatını tanıdır.

Ümumiyyətlə, Ə.Kamalinin topladığı əsərlərin təxminən yüzdə otuz faizi farsca, bir faizi ərəbcə, qalan yüzdə yetmiş türkcə idi. Ə.Kamalinin irsini araşdıran tədqiqatçı Hüseyin Güneyli yazır ki, *onun topladığı nümunələr içərisində xalqın dilində dolaşan çoxlu folklor əsərləri, o cümlədən o bölgə və Orta İran türkləri ləhcəsində yazılmış və həmin ellərin rəvayətləri əsasında inkişaf etmiş və yayılmış aşıq dastanları və öz təbiri ilə desək, “sözləklər”, nağıllar, əfsanələr, adət-ənənələr yer alır. Özünü “dağınıq Türklərin nümayəndəsi” adlandıran Əli Kamali türklərin məskunlaşdığı torpaqları oba-oba, oymaq-oymaq gəzib, arayıb eşidib gördüklərini qələmə almışdı* [65, s.17].

Hüseyin Güneylinin yazdığına görə, *“Ə.Kamali Orta İran türklərinin şifahi ədəbiyyat örnəklərini, xüsusən məhəbbət dastanlarını toplayırdı və son vaxtlara kimi folklorla aid 30-a yaxın əsər əldə etmişdi”* [65, s.18].

Ə.Kamalinin topladığı əlyazmaların, məhəbbət dastanlarının pərakəndə halda olduğunu nəzərə alaraq onların adlarını qeyd etməyi vacib bilirik: 1. “Kəlbi-Hurizad”, 2. “Mahmud-Nigar”, 3. “Şah İsmayıl”, 4. “Tufarqanlı Abbas”, 5. “Məsum-Əfruz”, 6. “Aşıq Qərib”, 7. “Xan Əsgər-Məcub”, 8. “Vərqa-Gülşa”, 9. “Nəcəf-Mahcamal”,

10."Qaradağlı Qurbanla Pəri", 11."Səyyad-Səadət", 12."Fərhad-Gülşad", 13."Seydi-Pəri", 14."Həmrah, Səlminaz, Sayıaz", 15."Təharmirzə ilə Zöhrə", 16."Gögli Məhəmmədlə Pəri", 17."Əsli-Kərəm", 18."Bəhram-Güləndam" (Yenə orada.səh.18). Qeyd edək ki, Ə.Kamalinin topladığı daha 19 folklor əlyazması tam hazırlanmamış haldadır. Ə.Kamalinin folklor örnəklərinin həm İran və Azərbaycanda, həm də başqa türkdilli xalqlarda müxtəlif variantları vardır.

Əli Kamalinin gördüyü işi F.Köçərli və S.Mümtazın fəaliyyəti ilə müqayisə etmək olar. Əli Kamali hüquqşünas olsa da, bir folklorçu-alim və ədib kimi öz vətəndaşlıq borcunu mənsub olduğu xalqı və eli qarşısında vicdanla ödəmişdir. Onun tədqiqatları, topladığı folklor və etnoqrafik materiallar Cənubi Azərbaycanı öyrənmək üçün zəngin mənbə kimi qiymətlidir. Lakin indiyədək folklorşünas alimin irsi öyrənilməmişdir. Məmmədəli Müsəddiq "Savə ədəbiyyatı" adlı məqaləsində ilk dəfə alimin folklorla bağlı mülahizələrinə toxunmuşdur [163]. Əli Kamalinin toplama materiallarını və araşdırmalarını tanımaq, təbliğ etmək məqsədilə doktorant mətbuat səhifələrində və kitablarda məqalələr nəşr olunmuşdur [170; 175].

Azərbaycan folklorunun yazılı halda bizə gəlib çatmış ən böyük abidəsi "Kitabi-Dədə Qorqud" eposudur. Bütün türkdilli xalqların dili, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin beşiyi başında duran bu eposun müxtəlif obraz və motivləri sonrakı Azərbaycan folkloruna və klassik ədəbiyyatına təsir göstərsə də, bütövlükdə şifahi ənənədə qorunub saxlanmamışdır. Ədəbi-bədii düşüncəmizin əski qaynaqlarından olan "Dədə Qorqud" boyları Cənubda həmişə diqqət mərkəzində olub. Cavad Heyət, Məhəmmədəli Fərzanə, Əlirza Sərrafi, Məhəmməd Hüseyin Güneyli, Nəbi Kobotarian İranda "Dədə Qorqud" dastanlarının nəşri və dastanın ədəbiyyata təsiri istiqamətlərində müəyyən işlər görmüşlər.

Bu tədqiqatların bir qismi informasiya səciyyəsi daşısa da, ümumən Cənub folklorunun janrları, dil özəllikləri, yarandığı bölgənin tarixi-coğrafi toponimlərinin əksi mənasında əvəzsiz mənbədir.

"Varlıq" dərgisi ilk günlərdən "Kitabi Dədə Qorqud" dastanı və onun qollarına aid zəngin materiallar vermişdir. Cavad Heyətin "Dədə Qorqud haqqında düşüncələrim", "Dədə Qorqud dastanlarının dilində Türkiyə türkcəsi özəllikləri", Mirhida-

yət Həsərinin “Dədə Qorqud kitabının yazılışı və dastanların yaranma tarixi”, Hüseyn Güneylinin “Dədə Qorqud kitabının Drezden nüsxəsi də köçürülmədir”, Həmid Nitqinin “Türklüyün ərən ozanı Dədə Qorqud”, Əhməd Bican Ərcilasunun “Dədə Qorqud” kitabı ilə oğuz dastanı arasında əlaqə”, Sadiq Turalın “Dədə Qorqud” dastanlarında ailə”, M.Fərzanənin “Dədə Qorqud boylarının dil və üslub özəlliklərini Azərbaycan türkcəsində aramalıyıq”, Əhməd Şəmidənin “Dədə Qorqudu tərcümə edərkən” və s. araşdırmalarda bu qədim abidə barəsində maraqlı fikirlərə rast gəlmək olar.

Ümumiyyətlə, “Varlıq” jurnalının müxtəlif saylarında “Dədə Qorqud”la bağlı araşdırmalar zəngin və çeşidlidir. Dərgini araşdırarkən görürük ki, dastanın tədqiqi ilə Doktor Cavad Heyət, M.Fərzanə, H.Nitqi və b. xüsusi ilə fərqlənmişlər. Onların nəşr etdirdikləri məqalələr qədim dastan haqqında olduqca maraqlı fakt və fikirlər ortaya qoyur. Məsələn, Doktor Cavad Heyət “Dədə Qorqud dastanlarının dilində Türkiyə türkcəsi özəllikləri” adlı məqaləsində Dədə Qorqud dastanlarının dilinin Azərbaycan və Anadolu türkcəsinə digər türk dil və ləhcələrindən daha yaxın olduğunu qeyd edir.

M.Fərzanə isə “Dədə Qorqud boylarının dil və üslub özəlliklərini Azərbaycan türkcəsində aramalıyıq” adlı məqaləsində Məhərrəm Ərgin və Orxan Şaiq Gökyayın Dədə Qorqud boyları ilə bağlı məsələlərdə və xüsusilə əsərin dil və üslubunda olan azəri türkcəsi özəllikləri və uyğunluqları barədə ayrı-ayrı və bəzən də bir-birinə uyuşmayan mülahizələr yürütməklə fərqli qənaətlərə gəldiklərini qeyd etmişdir. Sonda bildirmişdir ki, *hər iki müəllif yaydıqları Dədə Qorqud mətnlərində bu gün azəri türkcəsi sahəsində olduqca açıq-aydın duyulan və heç cür dəyişdirilməsi və bayağulaşdırılması gərəkli olmayan sözləri də dəyişdirib və onların yerinə şübhəsiz duyulması və anlamı Türkiyə türkcəsində daha əlverişli olan sözlər yerləşdirmişlər* [60, s.14].

Cavad Heyətin məqalələrindən [80; 81] görünür ki, müəllif qorqudşünaslığın tarixi nailiyyətlərinə dərinlən bələddir. Onun tarixi dilçilik sahəsindəki universal bilgiləri bu eposun yaranma tarixi, meydana gəldiyi tarixi areal haqqında obyektiv elmi qənaətə gəlir.

C.Heyət səksəninci illərdə “Varlıq”da “Dədə Qorqud kitabı” ölməz söz

xəzinəmizdən incilər” adlı məqaləylə çıxış edib. C.Heyət bu yazıda qeyd edir ki, *“Dədə Qorqud” dastanları haqqında az yazılmamış, daim ictimai-ədəbi fikrin diqqətini cəlb etmiş, müzakirə və təhlil obyektinə olmuşdur. Bu qiymətli abidənin elm aləminə bəlli olan bütün ilkin yazılı nüsxələri Azərbaycan türkcəsindədir. “Dədə Qorqud” dastanının hər boyunda Azərbaycan türkcəsi ilə danışılır. Oğuz türklərinin qədim mədəniyyət və folklorunu özündə əks etdirən bu dastanda cərəyan edən hadisələrdə Azərbaycan yer adlarının adı çəkilir [81, s.58].* Dastanın dili də Azərbaycan türkcəsinə yaxın anladığımız dildə yazılmışdır. Dastan haqqında müəllifin maraqlı məlumatları oxucuda yeni, həm də zəngin təəssürat oyadır. O, dastanın türkdilli xalqlar arasında məhz Azərbaycan və Şərqi Anadolu dilinə yaxınlığını, mənsubluğunu qeyd edir. Müəllif dastanda türk sözlərini arayıb-seçir, maraqlı bir qruplaşdırma aparır. Şimali və Cənubi Azərbaycanda bu gün də işlədilən, yaxud unudulan sözləri, az da olsa fars, ərəb mənşəli sözləri ayıraraq təsnif edir.

Eposu araşdıran C.Heyət *“Dədə Qorqud” dastanları nə vaxt və haradan yarandı»* məqaləsində bu dastanların məkanı, yaranma və yazıya köçürülmə tarixindən tutaraq dəlillərlə bəhs edir. Sonda isə Şərq və Qərb alimlərinin bu barədə yazdıqları əsərlərə istinad edərək ümumi bir nəticəyə gəlir: bu dastanlar, X-XI əsrlərdə yaranıb. Dastandakı hadisələr ən çox Azərbaycanın Gəncə, Bərdə, Əlincə qalası, Göyçə gölü, Dərəşam və s. kimi yerlərində cərəyan edir. Oğuzların qonşuları gürcü, erməni və Trabzon rumları olub. Oğuz türkcəsi Anadolu, Azərbaycan, Türkmən və Xorasan türklərinin ortaq dilləri olduğu üçün bu əsər bütün oğuz övladlarının ortaq abidəsi sayılır.

Dədə Qorqud dastanlarında işlədilən dil Azərbaycan və Şərqi Anadolu dilinə, digər türk dil və ləhcələrindən daha yaxındır. Bu da dastanların həmin tarixi-coğrafi ərazidə xalq tərəfindən yazıldığını sübut edir: *“Dədə Qorqud” dili bugünkü dilimizdən bir az fərqli olsa da, XII-XIV əsrlərdə bu bölgədə yaşayan oğuzların danışdığı dillə demək olar ki, eynidir.* Cavad Heyət *“Dədə Qorqud kitabı”- ölməz söz xəzinəmizdən incilər”* məqaləsində dastanların leksikası ilə bağlı çox maraqlı fikirlər irəli sürür: *“Dədə Qorqud dastanları”nın dilində farsca və ərəbcə sözlər çox azdır, onların yerinə türk sözləri işlənmişdir. Məsələn, “aşiq” yerinə “ozan”, “hiylə” yerinə “al”, “dua” yerinə “alqış”, “məriz” yerinə “sayru”, “azan” yerinə “ban”*

deyilmişdir. Dastanlarda türkcə olan sözlərin bəzilərinin də bugünkü dilimizdə tələffüzü dəyişmişdir. Məsələn, “qansı” yerinə “hansı”, “qaçan” yerinə “haçan”, “dutsak” yerinə “dustaq” kimi [81, s.58]. Sonra “Dədə Qorqud kitabı” haqqında yazılan müxtəlif əsərləri gözdən keçirən C.Heyət Dədə Qorqud dastanlarının mətnini araşdırıb, dastandakı söz və cümlələri bugünkü Azərbaycan və Anadolu türkcələri ilə müqayisə edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir: *“Dədə Qorqud dastanları oğuzların rüşəsi Orta Asiyaya qədər uzanan, Azərbaycan və Şərqi Anadoluda cərəyan edən hadisə və macərələrin inkişaf edib boy halını almış şəkilləridir. Dil baxımından, Azərbaycan və Anadolu türkcəsi daha bir-birindən ayrılmamış zamana aid olan oğuz türkcəsidir. Dastandakı cümlə tərkibi və sözlər Azərbaycan türkcəsini xatırladır, oraya Anadoluda işlədilən çoxlu söz və istilahlər də daxildir. Coğrafi yerlər (Gəncə, Bərdə, Əlinçə qalası, Göyçə gölü, Dərşam, Dərbənd) Azərbaycana aiddir, lakin Anadolunun Şərq vilayətlərindən (Trabzon, Bayburt, Mardin) də kafir qonşu yerləri kimi bəhs olunur. Bu da bizə hadisələrin tarixi haqqında təqribi bir bilgi verə bilir; hadisələrin bu yerlər türklər tərəfindən fəth edilib müsəlmanlaşdırılmasından və türkləşdirilməsindən qabaq, yəni XII əsrdən əvvəl cərəyan etdiyini göstərir”* [81, s.57].

C.Heyət müasir Azərbaycan dilinin (xüsusən Cənubda-P.M.) zənginləşməsi formalarından biri kimi Dədə Qorqud dastanlarını böyük məxəz sayır və unuduğumuz və itirdiyimiz türk sözlərini çağdaş türkcənin leksik dövriyyəsinə gətirməyi lazım bilir. Çünki bu yazılı abidə uzun zaman kəsiyində ədəbi-tarixi proseslərdən kənarda qalıb, lakin unudulmuş deyimləri, söz və ifadələri qoruyub saxlamışdır.

“Dədə Qorqud”un lüğət tərkibini araşdırarkən C.Heyətin ensiklopedik biliyi üzə çıxır. O, dastanın boylarını sözbəsöz qruplaşdırır, cənubda unudulanları, onun səbəblərini izah edir, müasir Azərbaycan dilində işlənməsini, dilin lüğət tərkibini dilimizə daxil edilməsini vacib bildiyi sözləri seçir.

C.Heyətin “Dədə Qorqud kitabı”nda öz dili və ədəbiyyatı ilə tanış olmayan bir şəhərli azərbaycanlıya (təbrizli) 390 kəlmə məlum deyildir və ya məchuldur. Bu sözlərin yüzə yaxını Şimali Azərbaycan və Türkiyədə bu gün də işlədilir. Buna müqabil kitabda otuza yaxın yalnız Azərbaycanda işlənən söz vardır.

“Biz sözlərdən tədricən dilimizə keçirtmək məqsədi ilə birinci mərhələdə 157

sözü seçdik, bu sözlər bu gün şəhərlərimizdə yaşayan xalq tərəfindən unudulmuş, onların yerinə farsca və ya ərəbcə kəlmələr işlədilir. Lakin bu sözlərin çoxu Şimali Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində işlədilməkdədir” [81, s.60].

Cavad Heyət məşhur tədqiqatçı-türkoloq Faruq Sumərin Dədə Qorqudla bağlı ilk yazılarındakı bəzi fikirləri ilə razılaşmasa da, sonrakı məqalələrində doğru-düzgün nəticəyə gələ bildiyinə işarə edir.

Hələ ötən XX əsrin 40-cı illərində «Dədə Qorqud» dastanlarına geniş yer verilməsi Cənubda folklorşünaslığın inkişafına müəyyən dərəcədə təkan vermişdir. Çünki “Dədə Qorqud” abidəsi elm aləminə məlum olduğu vaxtdan etibarən Şimalda vulqar sosiologizm dövrünü nəzərə almasaq, ardıcıl öyrənilmişdir. Qeyd etdiyimiz dövrdə digər tarixi abidələr kimi vulqar sosioloji yanaşma nəticəsində “Dədə Qorqud” da ziyanlı bir ədəbi mənbə hesab olunmuşdur. Sonralar Şimalda qorqudşünaslıq xüsusi elmi sahə kimi diqqəti cəlb etməyə başladı. “Varlıq”da bu yazılara müəyyən yer ayrılımış, ən görkəmli dilçi, folklorçu və etnoqraf alimlərin yazıları dərc edilmişdir. Lakin həmkarlarından fərqli olaraq öz tədqiqatında Cavad Heyət bu dastanların Cənubi Azərbaycan tarixi-coğrafi məkanı ilə bağlı tərəflərinə xüsusi diqqət ayırmışdır. Cavad Heyətin şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmaları folklor mövzusunun ən aparıcı istiqamətlərindən biridir. Alimin fəaliyyəti bir çox cənublu folklorçulardan fərqli olaraq folklorun naməlum örnəklərinin üzə çıxarılıb nəşr olunması ilə deyil, daha çox folklor janrlarının professional elmi təhlili ilə səciyyəvidir. Onun folklorla bağlı araşdırmalarında Avropa folklorşünaslığının təcrübəsinə bələdlik açıq hiss olunur. Cavad Heyət mətbuatda dərc etdirdiyi silsilə məqalələrinin bir hissəsini Tehranda, sonra isə Bakıda toplu halda nəşr etdirmişdir. “Varlıq” dərgisinin on il boyu çıxan saylarında dərc edilmiş bu məqalələr cənublu oxucuya zəngin şifahi söz sənətimizin yaranması, onun mənşəyi, növləri, tarixi haqqında dəyərli elmi bilgi verir. Bu araşdırmaların Bakıda da nəşr edildiyini və ədəbi-elmi ictimaiyyətə tanış olduğu üçün onun geniş şərhini verməyi gərəkli bilmədik.

İranda “Kurkut”, “Gerger” və “Dədə Gerger türbəsi” kimi xüsusi yer adlarının Dədə Qorqud ilə əlaqədar olduğu sübuta yetirilib.

“Bölgə aşuqlarının Dədə Qorqudla bağlı söylədikləri maraqlı doğurur. Şahid

Telebin yazdığına əsasən, aşıqların ağızdan-ağıza ötürdükləri bilgiyə görə Dədə Qorqud peyğəmbəri (ə.s) ziyarət etdikdən sonra islam dinini oğuz türkləri arasında yaymaq üçün dönişdə bu yerlərdən keçmiş və bu yerlərə öz adını vermişdir. İranın Azərbaycan, Kirmanşah, Xuzistan bölgələrində və İraqda olan "Baba Kurkur", "Baba Gorgur" kimi coğrafi yer adları yerli aşıqların ifadə etdikləri yerlərlə üst-üstə düşür. Kurkur və Gurgur Qorqud kəlməsinin ərəbcə və farsca ifadə şəkilləridir” [275, s.45].

Alman səyyahı Adam Olearus XVII əsrdə bölgədə araşdırma apardıqdan sonra, Dədə Qorqud kitabının üç əhəmiyyətli qəhrəmanı Dədə Qorqud, Qazan Xan və Burla Xatunun məzarlarının Azərbaycanda olduğunu təsbit etmişdir. Belə ki, Baba Qorqudun məzarının Dərbənd şəhərində, Burla Xatunun məzarının Urmiyə qalasında və Qazan Xan məzarının Təbrizdə Acı çayının kənarında olduğunu yazmışdır. Bunu məşhur Osmanlı səyyahı Övliya Çələbi də göstərib.

Professor Məhərrəm Qasımlı da elmi səfərlərində Adam Olearus və Övliya Çələbinin verdiyi məlumatların doğruluğunu, Burla Xatunun məzarının Urmiyə qalasında olduğunu təsdiqləmişdir [151].

Beləliklə, “Dədə Qorqud” dastanlarının mətninin Cənubda nəşri və araşdırılmasını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. “Kitabi-Dədə Qorqud”un əlyazmalarının Şimalda nəşri və tədqiqi Cənubda folklorşünaslığın inkişafına böyük təkan verdi. Şübhəsiz, bu araşdırmalarda Şimalda ayrıca istiqamət kimi formalaşan qorqudşünaslığın təsiri danılmazdır.

2. Cənublu tədqiqatçıların “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaranmasının tarixi-coğrafi məkanı haqqında mülahizələri bir daha təsdiq edir ki, oğuz xalqlarına mənsub bu abidə Azərbaycanda formalaşmış və bu ərazinin tarixi toponimikasını özündə əks etdirir.

Almaniyada yaşayan cənublu ziyalı folklorşünas alim və yazıçı Behruz Həqqinin apardığı araşdırmalar akademik səviyyəsi ilə seçilir. Onun təhlil üsulunda, elmi sistemləşdirmə və ümumiləşdirməsində müasir humanitar təfəkkür dərhal hiss olunur.

Behruz Həqqinin 1988-ci ildə Köln şəhərində çapdan çıxmış “Atalar sözlərinin kökləri və “Koroğlu dastanı”, 1990-cı ildə yenə də Kölnə çap edilmiş “Azərbaycan

şifahi xalq ədəbiyyatı” adlı elmi araşdırmaları Avropadakı cənublu mühacirlər arasında çox populyardır.

1978-ci ildən bəri folklor sahəsində yetərincə kitablar nəşr olundu. Qəzet və jurnalların səhifələrində bu mövzu geniş işıqlandırıldı. “Yoldaş”, “Yol”, “Ulduz”, “Dilmanc”, “Yaşmaq” və “Azəri” onların arasında özəlliği ilə seçilirdi. Behzad Behzadinin öncə “El dili və ədəbiyyatı” sonralar isə “Azəri” adlanan dərgisinə yazdığı şifahi xalq ədəbiyyatının zəngin nümunələri ilə bağlı araşdırmalarına rast gəlmək olurdu.

Bu gün Cənubda Fərzanənin başladığı – folklorun toplanması, onun tədqiqi və təbliği ilə bağlı ənənəni son illər yaradılmış bir folklor mərkəzi görür. Azərbaycan “Elbilimi” dərnəyi İranda yaşayan türklərin folklor və dialektləri ilə bağlı araşdırmalar aparan yeganə mərkəzdir. Mərkəz fəaliyyətinə 2006-cı ildən başlamış, 2009-cu ildən isə rəsmi quruma çevrilmişdir. 2006-cı ildə bu mərkəz “Dilmanc” jurnalı və “Apaq” dərnəyinin əməkdaşlığı ilə “Dr.Fərzanə adına birinci folklor simpoziumu” keçirmişdi. Simpoziumun məqalələr toplusu 2007-ci ildə “Dilmanc” jurnalının xüsusi sayında nəşr olunmuşdur.

Bu simpoziumun sonunda bir folklor vəqfi də təsis olunmuşdur. Mərkəzə tanınmış folklor mütəxəssisi Əlirza Sərrafi başçılıq edir. Mərkəzin əhəmiyyətli fəaliyyətlərindən biri də aylıq “Elbilimi” adlı məcmuə nəşr etməsidir.

Bu bülleten 2009-cu ilin yanvar ayından etibarən nəşrə başlamış və bu günə kimi 70 sayı işıq üzü görmüşdür. Məcmuənin hazırlanmasında Əlirza Sərrafi, Süsən xanım Nəvaderazi, Əhəd Fərəhməndi, Kazım Abbasi, Əli Bərazəndə Türk və başqaları yaxından iştirak edir.

Məcmuənin Təbrizlə yanaşı Tehran, Kərəc, Zəncan, Urmu, Xoy, Səlmas, Əhər, Tikantəpə, Şiraz və s. şəhərlərdə də oxucuları var. Mərkəzin eyni adlı elektron dərgisi də fəaliyyətdədir. Burada İranın müxtəlif bölgələrində yaşayan türklərin folklor, etnoqrafiya, dialekt və toponimləri haqqında geniş bilgiler var.

Mərkəz tərəfindən bu günə qədər Rəhim Qabilnijadın «Baği Məruf» kitabı, prof. Fizuli Bayatın “Mifologiyaya giriş” kitabının farsca tərcüməsi (Kazım Abbasinin tərcüməçiliyi ilə), dr.Sultan Tulunun “Böcnurd Folkloru” kimi kitabları nəşr edilmiş,

eyni zamanda Mərkəz Rizayinin “Xiyav folklorundan toplanmalar”, Kazım Abbasinin “Azərbaycan nağılları”, “Təbriz folkloru” və s. kitabları nəşrə hazırlamışdır. Adıçəkilən sonuncu kitab hazırlandıqdan sonra Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutuna təhvil verilmiş və bu əlyazmanın əsasında “Təbriz folkloru” kitabı çap olunmuşdur. Kitabın nəşrində Məhəmməd Müqəddəm və Kazım Abbasi yaxından iştirak etmişlər.

Son onilliklərdə Cənubda toplanıb nəşr edilmiş dastanlar bu janrın orijinal və variant nümunələri ilə təmsil olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, *bu dastanların dövriyyəyə gəlməsi onun tədqiqi ilə bir vaxta düşmüşdür. Əslində Cənub dastanları bütün özəllikləri ilə ciddi araşdırmalara möhtacdır.* ...*tədqiqatların Şimalla (P.M.) bir neçə nəslinin görkəmli nümayəndələri bu yönündə(dastanların tədqiqi nəzərdə tutulur-P.M.) dəyərli əsərlər yaratsalar da, Cənubda yaranan “Cənub folkloru” anlayışına daxil edilə bilən dastanlardan və ya dastan variantlarından tarixi imkansızlıqla əlaqədar bəhs edə bilməmişlər* [146, s.10].

Çağdaş günlərimizdə Cənubda və Şimalda toplanmış dastanların fərdi və tipoloji cəhətlərini öyrənmək üçün nəzəri-metodoloji zəminlə yanaşı, faktik material da (dağınıq, pərakəndə olsa da) meydandadır.

Maraqlı və düşündürücü hekayələr müəllifi kimi tanınan yazıçı Əlirza Zihəq həm də folklor toplayıcısıdır. O, son illər ondan artıq xalq dastanını toplayıb rəhbərlik etdiyi “Maral” elektron dərgisində yayımlayıb. Əsasən, məhəbbət mövzusunda olan bu dastanları ötən əsrin sonlarından başlayaraq Xoy şəhərinin ətraf kəndlərinin yaşlı sakinlərinin dilində qələmə alan Ə.Zihəq onların hər birini ayrılıqda nəşrə hazırlayıb nəfis tərtibatda çap etdirmişdir. Ə.Zihəq bir çoxlarından fərqli olaraq, xalqın zəngin irsinə olan sayğı və məhəbbətini çalışmaları ilə ortaya qoymuş və başqalarına örnək olası bir nəcib iş görmüşdür. Hələlik sayı on ikiyə çatan dastanlar bunlardır: 1. Qulam Heydər dastanı 2. Seyyidi dastanı 3. Əmir Arslan dastanı 4. Əhməd ilə Ədalət dastanı 5. Şahzadə Bəhram dastanı 6. Qulam Kamtər dastanı 7. Urmulu Mahmud dastanı 8. Qanturalı və Selcan dastanı 9. Səadət və Səyyad dastanı 10. Aşiq Qərib ilə Şahsənəm dastanı 11. Şah İsmayıl dastanı 12. Nəcəf və Pərzad dastanı .

Süsən Nəvaderazi xanım “Mən və Ənnəm” (“Mən və anam” – P.Məmmədli)

əsrini anasının dilindən söylənmiş folklor örnəkləri əsasında qələmə alıb. “El bilimi” internet dərgisinin üç sayında yayımlanan bu yazı on bölümdən ibarətdir və 100-ə yaxın səhifəni çevrələyir. Əsərin sonunda müəllif izahlı lüğət də verməyi unutmayıb. “Mən və ənnəm” həm dialektoloji, həm də folklor örnəyi baxımından elmi əhəmiyyət kəsb edən mənbədir [323].

Əsərə ön söz yazan tanınmış araşdırıcı Əlirza Sərrafi qeyd edir ki, Süsən xanımın “Mən və ənnəm” yazısındakı gözəllik və yenilik ondan ibarətdir ki, əsərdə ananın dilindən söylənilən bütün sözlər, eləcə də onunla anasının arasında gedən dialoqlar, tamamilə Təbriz dialekti ilə yazılmışdır. Folklor baxımından da bu əsərə önəmli yer vermək olar. Əsərdə tapmaca, qoşmaca, ata sözü, deyim və s. qeydə alınıb. Səhədən toplanan xalq ədəbiyyatı haqqında əsas xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, folklor materialı toplandığı kimi qeydə alınıb. (Baxmayaraq ki, buna bir çoxları riayət etmir). Bu tip folklor çalışmaları həm düzgün elmi əsaslar ilə üst-üstə düşür, həm də dialektoloji yaxud ləhcəşünaslıq baxımından səciyyəvi xarakter daşıyırlar [323]

Ə.Sərrafi bunu da xüsusi vurğulayıb yazır: *“Cənubi Azərbaycan dialektləri haqda əsasən bir neçə dağınıq məqalə və yazıdan başqa əlimizdə heç nə yoxdur. Belə bir halda əsərdə Təbriz dialektinin özəllikləri və gözəlliklərini əks etdirmək və misallar vermək onu dialektoloji baxımdan da yüksək mərtəbəyə qaldırır”* [323].

Azərbaycan türklərinin folkloru və el ədəbiyyatı çox rəngarəng və zəngindir. İşıq üzü görməyən və heç bir yerdə yazıya alınmayan saysız dürlü deyimlər, atalar sözləri, bilməcələr, nağıllar, lətifələr, əfsanələr, dastanlar və onların müxtəlif variantlarından ibarət bu zəngin xəzinə hələ də lazımınca üzə çıxarılmayıb.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı janr zənginliyinə malikdir. Epik folklor janrlarından nağıl və dastanlar, xalq müdrikliyinin ifadəsi olan atalar sözləri və zərbi-məsəllər, bayatılar və uşaq təxəyyülünü inkişaf etdirən tapmacalar və s. tarix boyu qonşu xalqların folklor və klassik ədəbiyyatına güclü təsir göstərmişdir.

Cənubda folklor materialları içərisində atalar sözü və məsəllər çoxluq təşkil edir. Atalar sözü Azərbaycan folklorunun janrları arasında geniş yayılmışdır. Xalqın uzun əsrlər boyu əldə etdiyi təcrübələrin ümumiləşmiş yekunu, nəticəsi olan atalar sözü və

məsəllər türk xalqları arasında geniş yayılmış, bir çox hallarda cəmiyyətdə əxlaq kodeksini əvəz etmişdir. Bu janrın ilk örnəkləri Mahmud Kaşğarının “Divanu lüğət-it-türk”, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi klassik yazılı abidələrdə özünə yer tapmışdır.

Bu baxımdan folklorçu Mənzuri Xamneyinin fəaliyyəti məhsuldardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, M.Xamneyi atalar sözlərini müəyyən elmi prinsiplə nəşr etdirməyib.

Atalar sözləri də başqa folklor örnəkləri kimi sadəcə olaraq xam material kimi təqdim edilir. Ümumiyyətlə, Cənubda dərc edilmiş folklor nümunələri folklorşünaslığın elmi prinsipləri əsasında seçilib təsnif edilmir, orijinalar və ya variantlar üzə çıxarılmır. Nəşrlərdə dərc edilmiş atalar sözləri, bayatılar və başqa folklor nümunələri bu şəkildədir. Çünki Cənub folklorşünaslığında folkloru toplayıb nəşr etməyin elmi prinsipləri hazırlanmayıb. Lakin materialların orijinallığı və zənginliyi bu gün bizə məlum olmayan mətnlər, yaxud mövcud olanların variantları dövriyyəyə gətirilir. Başlıcası, folklor nümunələri itib batmır, nəşr edilir. Bu materialların elmi prinsiplər əsasında təsnifi elmi şərh və izahlarla təhciz olunması isə yaxın zamanın işidir. Bu materialların Şimalda nəşri də müəyyən tədqiqatlar üçün zəmin hazırlayır.

Şifahi söz sənətinin toplayıcıları Süsən Nəvahəndi, Əhəd Fərəhməndi, Məmmədrza İsmayılzadə, Mirhidayət Həsəri, Mənzuri Xamneyi, Sabir Xiyavlu, Behruz Həqqi, Şövkət və Fatma Kazemi, Fatma və Məniyə Şiran, Fatma Perniyan, Sümeyyə Cavanşir, Məryəm Hodabehşi, Rahim Kabilnejad, Behram Hakpərəst (Elçin), Vahid Dövlətşahi, Məhəmməd Alipur, Babək Cəfəri, Daryuş Aşuri, Babək Həbibbi, Siyamək Hüseyin Əlizadə (Ergin) və başqalarıdır. Onların tədqiqat materialları “El bilimi”, “Azəri” və s. qəzet və dərgilərdə çap olunur.

“Varlıq” dərgisində Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bu əsas janrları haqqında məqalələr dərc etdirmiş Cavad Heyət atalar sözlərinin, həmçinin bayatıların yaranması, məzmunu, poetik keyfiyyətləri, habelə toplanması və nəşr tarixi ilə bağlı silsilə məqalələr yazmışdır. C.Heyət atalar sözlərinin yaranma yollarını araşdıraraq qeyd edir ki, “Həyat və məişətin hər sahəsində xalq atalar sözü və məsəllərini yaratmışdır” [79, s.24]. C.Heyət atalar sözləri və məsəlləri bir-birindən ayıran cəhətlərə də toxunur. O qeyd edir ki, *atalar sözlərinin hamısında tam mühakimə,*

bitmiş fikir, ümumiləşdirmə və nəticə vardır. Məsəllərdə isə fikir tamamilə ifadə edilməmiş və nəticə ümumiləşdirilməmişdir [79, s.24].

Təsadüfi deyil ki, “Varlıq”da dərc edilmiş məqalələrdə, xüsusən Cavad Heyət in silsilə tədqiqatlarında şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin xalqın tarixini əks etdirmək mənasında əhəmiyyəti ilə yanaşı, milli dil və təfəkkürün yaşayış inkişaf etməsində bu janrların roluna eyni diqqət ayrılır. Yaşar Qarayev alimin bu sahədəki tədqiqatlarından haqlı olaraq yazır: *”..Burada folklorun ideya-fəlsəfi zənginliyi onun forma-üslub xüsusiyyətləri və poetik sənətkarlıq kamilliyi ilə vəhdətdə təhlil olunur”* [79, s.5].

Məlumdur ki, folklor nümunələrinin əksəriyyəti konkret tarixi hadisə və şəxsiyyətlərlə bağlı yaranmışdır. Lakin folklorun belə bir xüsusiyyəti də özünü göstərir ki, konkret bir bayatıda, əfsanədə, rəvayətdə oxşar mövzular bir-birini əvəz etmişdir. Xüsusən, kiçik həcmli lirik folklor janrlarında ifadə, məzmun qalır, lakin tarixi hadisə və şəxsiyyətlərin yeri dəyişir.

Nəşrlərdə dərc edilmiş atalar sözləri bir neçə cəhətdən xüsusi maraq kəsb edir. Birincisi, bu nümunələrdə Azərbaycan dilinin saf lüğət tərkibi və dilin təmizliyi özünü hiş edib. Digər tərəfdən, xalqın müdriqliyi, dünyaya dərin fəlsəfi münasibəti atalar sözlərini yaddaqalan edir:

Alıcı quş dimdiyindən bəlli olar.

Alana qədər oğlan evi, ölənə qədər qız evi.

Aman diləyəni öldürməzlər.

Ana kimi yar olmaz, vətən kimi diyar.

Çağırılan yerə ərinmə, çağırılmayan yerdə görünmə.

Bu hikmətli kəlamalarda böyük həyat təcrübəsindən doğan fəlsəfi mühakimələr zamanın sınağından keçib çağdaş günlərimizdə də bədii dəyərini və sosial mənasını saxlamışdır.

Yüz ignə yığışa bir çuvalduz yeri verməz.

Zalimin şəmi səhərəcən yanmaz.

*Çənəsi boş adamın ağı olmaz.
Dəvənin ölüsü sərvana bir yükdür.
Mən deyirəm damdan – dama,
O deyir, kürkümü yama.
Çağrılmamış qonağı qaş-qabağla qovarlar
Zalim olma, asılırsan, məzlum olma, basılırsan.
Günü bacada, suyu kuzədə görübdür. [156, s.56]*

Dərc edilən atalar sözlərinin bir qismi bu gün Şimal oxucusu üçün məlumdur. Digər bir hissəsi mövcud atalar sözlərinin maraqlı variantı olub, yeni məzmun ifadə edir və əsasən Cənubda işlənən nümunələrə aiddir. Kitab və dərgilərdə müdrik, fəlsəfi-əxlaqi məzmun daşıyan atalar sözlərinə geniş yer verilir:

*Görünən dağın uzaqlığı yoxdur.
İki tülkü bir şiri yeyər.
Harda birlik var, orada dirilik var.
Bəy verən atın ərkək-dişisinə baxmazlar.
Ağa gətirər navala, xanım tökər çuvala. [156, s.59]*

Mətbu orqanlarda bayatı və atalar sözlərinə digər janrlara nisbətən daha çox yer verilməsi bu janrların lakonikliyi, yığcamlığı ilə bağlıdır. Daxili qafiyə sistemi, saf milli leksikon, xalq həyatının dərin qatlarını təcəssüm etdirən ibrətamiz obrazlar bu nümunələri həqiqi sənət səviyyəsinə yüksəldir.

Azərbaycan bayatılarında xalq həyatının və məişətinin müxtəlif tərəfləri bədii-emosional şəkildə əks olunmuşdur. Qədim türk xalqlarının özünəməxsus poeziyası olmuş və bu poeziya türklərin milli vəzni olan heca və ya “barmaq” vəznində yaradılmışdır. Müxtəlif şeir şəkillərində hecaların sayı müxtəlif olsa da, epik süjetli uzun şeirlər və dastanlar, əsas etibarilə yeddi hecalı formada yaradılmışdır. Bu cür şeirlər insanın yaddaşında daha yaxşı qorunub saxlanır. Azərbaycan folklorunun ən zəngin janrlarından olan bayatıların da hər misrası yeddi hecadan ibarət olur.

Urmu folklorunu toplayıb ayrıca bir kitabda nəşr etdirən M. İsmayılzadə haqlı

olaraq yazır: “*Bayatılar ağızdan çıxan kimi və söylənilən yerli ləhcə ilə toplanmalıdır. Bayatılar xalq tərəfindən mənimsənilərək xalqın ürək sözüünə çevrilir. Belə ki, çoxları iç duyğusunu və ya arzu-istəyini, habelə acıq və nifrətini dilə gətirmək üçün yalnız bir bayatı oxumaqla, böyük bir həqiqəti çatdırır. Açıq söz bu ki, deməyi çoxlu vaxt çürüdən sözü qısa bir cümlələrlə anlada bilir...*” [114, s.14].

Qəm və matəm məclislərində oxunan həzin bayatılara ağı deyirlər. Ağılar qüssə sahiblərini, ağladıb kövrəltmə də, təsəlli verib ürəklərə sərin su çiləyir:

*Ağlayan başdan ağlar,
Kirpikdən, qaşdan ağlar.
Kimin əzizi ölsə,
Durar o başdan ağlar.*

*Köynəyin ağ saxlaram,
Yuyaram, ağ saxlaram.
Bir də əlimə düşsən,
Yüz il qonaq saxlaram. [114, s.73-74]*

Elmi-texniki tərəqqi, əslində, informasiya texnologiyaları dövründə bu janr müasir bədii-estetik gözəlliyini, poetik dəyərini qoruyub saxlamışdır. Sadə, rəvan və gözəl mənalı olduqlarına görə Azərbaycan və ümumiyyətlə, türk toplumlarının dillərində əzbərdir:

*Ağ maya düzdə qaldı,
Yükü Təbrizdə qaldı.
Oğlanı dərd apardı,
Dərmanı qızda qaldı.*

*Getdigin Məşəd olsun,
Yolların gülşad olsun.
Səni məndən edəni,
Nə gülsün, nə şad olsun.*

*Xoya gəl, Mərəndə gəl,
Bağdan bar dərəndə gəl.
Bir gəldin, xəstə gördün,
Bir də can verəndə gəl. [57, s.65]*

Bayatıların bəziləri bizə tanış olan örnəklərin oxşar variantları olsa da, yeni, orijinal nümunələr çoxluq təşkil edir:

*Qızılgül ərsin-ərsin,
Qızılgülü kim dərsin?
Ürəginin mətləbin,
O ağam Əli versin.*

*O tay bu taya baxar,
Arasından çay axar.
Kor olsun mənim gözüüm,
Sənsiz dünyaya baxar. [57, s.34-35]*

Məhəmməd İsmayılzadə “Urmu folkloru” kitabında Cənub folklorunun özəlliklərindən bəhs edir. Məsələn, Cənubun bəzi bölgələrində bayatılardan yas yerlərində də istifadə edilir. M.İsmayılzadənin yazdığı bu özəlliklərdən biri də səfər ayının axır çərşənbəsi ilə bağlıdır. O yazır: “*Kəndlərimizdə indi də müxtəlif bayramlarda, xüsusilə səfər ayının axır çərşənbəsində ölkəmizin cavan qız-gəlinləri, hətta yaşlı qadınları da muncuq salma mərasimi qoyub, niyyət edib bayatı oxuyurlar və onlarla fal tutub və uğurlu və ümidverici bayatılardan şənlik edirlər. Bu ellərimiz arasında bayatıların nə qədər geniş yayıldığını sübut edir*” [114, s.4]. Örnəklərə müraciət edək:

*İmamzada bağları,
Yaşıldı yarpaqları
Nəzirim qəbul olsun.
Yandırım çıraqları.*

*Gəl məni bəndə atma
Xoydan Mərəndə atma.
Hamı üz döndəribdir
Rəhm elə sən də atma. [114, s.13-14]*

Həyatın elə bir anı yoxdur ki, orada bayatılar xalqın toy-büsatını, ağrı-acılarını özündə yaşadıb əks etdirməsin. Əsr yarımından çoxdur ki, Cənub bayatılarının əsasını ikiyə parçalanmış ürəyin nisgilli çirpıntıları təşkil edir. Belə bayatılar çoxdur və geniş yayılıb.

Məlumdur ki, qürbət mövzusu klassik bayatılarımızın əsas mövzularındandır.

*Çıxdım alma koluna,
Baxdım Təbriz yoluna
O tayda bir yarım var,
Qurban olum boyuna.*

*Bayatı başa yetdi
Oxudum, başa yetdi
Gözləriz aydın olsun,
Qardaş qardaşa yetdi.*

*Savalan narsız olmaz,
Bağları barsız olmaz
Azadlığın ölkəsi
Lalası, qarsız olmaz. [95, s.89]*

Bayatılar obrazlılıq, bədii təsvir nöqtəyi-nəzərdən öz tarixi ənənələrini yaşadır. Obrazın biçimi bizə yaxşı tanışdır. Lakin müasir məzmun ona tamamilə yeni çalar gətirir.

Bayatılarımızın məzmun və poetik intonasiya zənginliyi bir-birini tamamlayır.

Bu yığcam formada böyük bəşəri kədər, əzab və izzətin ifadəsi ilə obrazlarla əyanlaşır ki, xalqın poetik yaddaşı ilə bugünkü tarixi sanki birləşir. Bu mürəkkəblərdə Azərbaycan xalqının poetik obraz, təfəkkür ənənələri yeni ictimai mənəvi məzmunla birləşir, poetik doğmalığa da burdan doğur.

“Bayat” etnonimi ilə bağlı toponimlər, xüsusilə Zəncan regionunda geniş yayılıb. Bayatı janrının xüsusiyyətləri ilə bağlı zəncanlı araşdırmaçı Həsənlu Heydər bu barədə maraqlı fikirləri var. Zəncan ərazisindən topladığı nümunələri bir araya gətirən Həsənlu Heydər yazır: “*Holavarda heyvanlar, sayacı sözlərdə qoyunlar, laylalarda uşaqlar, ağıllarda ölü, bayatılarda isə canlı, sağ, gündəlik məişət problemlərlə qarşılaşan, sevgi macərələri ilə yaşayan, müxtəlif ictimai-siyasi hadisələrdə iştirak edən insanların duyğu və düşüncələri poetik söz vasitəsilə ifadə olunur*” [95, s.23].

Zəncanlı folklor araşdırıcısının Zəncan ərazisindən topladığı nümunələrə diqqət edək:

Əzizim, su dayandı

Sel gəldi, su dayandı

Eşq oduna su səpdim

Alışdı, su da yandı. [95, s.21-22]

Kərkük bayatıları və Cənubda yaranan folklor nümunələri ardıcıl nəşr və tədqiq olunduqca obyektin elmi həqiqəti üzə çıxır. Qurbani, Sarı Aşıq, Xəstə Qasım Cənubda olduğu kimi bu tipli poetik düşüncə tərzini Kərkük ellərində də mövcud olmuş olur. Cinaslı bayatılar Kərkük, Təbriz, Qarabağ eyni milli yaddaşın daşıyıcıları kimi çıxış edir. Yuxarıda misal gətirdiyimiz nümunələr Sarı Aşığın məşhur Mən aşıq suda yandı,

Sel gəldi su da yandı.

Dərdimi suya dedim,

Alışdı, su da yandı bayatısının nümunəsidir:

. [230, s.54]

Belə oxşarlıqlar təbiidir və Sarı Aşığın Qaradağa qonşu Qarabağda yaşayıb yaratdığını nəzərə alsaq bayatı mətnləri üzərində müqayisəli təhlillər tədqiqatlarını gözləyir.

Başqa bir zəncanlı folklorçu Səid Rza Bayat Zəncan bayatılarını aşağıdakı kimi qruplaşdırır: əxlaqi-didaktik məzmunlu; Vətən məhəbbətilə bağlı; sevgi, eşq ilə bağlı zülm və ədalətsizliklə bağlı. Zəncan ərazisindən toplanmış, bayatların həcmcə ən sanballı nümunələrini əxlaqi-didaktik məzmunlu bayatılar təşkil edir [12].

Bayatlarda minilliklər boyu toplanan həyati təcrübə illərin sınağından çıxmış, həyat, ömür haqqında qənaətlər poetik şəkildə ifadə olunur. Bu baxımdan Zəncan bayatıları ilə Zəncan atalar sözlərinin bəzilərinin semantik yükü bir-birlərinə bərabərdir. Lakin fərq ondadır ki, bayatlarda əxlaqi-didaktik məzmun konkret biçimdə - yeddi hecalı, dörd misralı şeir formasında təqdim olunur və bu da nəticə etibarilə məzmunu emosionallıq verir, təsir imkanını daha da gücləndirir:

Əzizim quzu qurban,
Qoç qurban, quzu qurban,
Mərdin bircə sözünə
Namərdin yüzü qurban. [12]

Hər bir folklor nümunəsi yarandığı tarixi şəraitin ovqatını əks etdirir. Bunu ictimai-sosial məzmunlu bayatlara da aid etmək olar. Rza Bayat Zəncan bayatılarında zülm və ədalətsizliyə kəskin tənqidi yanaşmanı üç aspektdə araşdırır: *“birincisi, ümumtürk aspektidir ki, bu, türk xalqlarının zaman-zaman yaşadığı bəlalərin folklor materiallarında, o cümlədən bayatlarda əksidir. İkincisi, ümumi Azərbaycan aspektidir ki, bu məzmununda bayatlar həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycanda müştərək baş verən müxtəlif ictimai-siyasi proseslərin doğurduğu zülmə, ədalətsizliyə qarşı münasibətin ifadəsidir. Üçüncüsü, sırf regional aspektdir ki, bu, konkret ərazidə baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı yaranır”* [12].

Rza Bayat haqlı olaraq bu fikri də vurğulayır ki, folklorda konkret tarixi müəyyənləşdirmək mümkün olmadığı üçün bugünkü folklor materiallarında, eyni zamanda bayatlarda bu üç aspektin vəhdətini, bir-birinə tam qovuşmasını görmək

mümkündür. Araşdırmaçı gəlidiyi qənaəti Zəncan folklor materiallarına da aid etməyi məqbul sayır və yazır: *“Zəncandan toplanmış zülm və ədalətsizliklə bağlı bayatılarda əsasən iki münasibət özünü göstərir: birincisi, zülm və ədalətsizlik edənlərə qarşı kəskin etirazın ifadə olunması; ikincisi isə zülmün, ədalətsizliyin ağrı və acılarının emosional ifadəsi. Zülm və ədalətsizliklə bağlı bayatılarda zülmkarlara, ədalətsizlərə qarşı kəskin etiraz güclüdür”* [12].

Uşaq folkloru Cənubi Azərbaycanın el yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Cənublu ağbirçəklərimizin saf dilək və arzularından doğan laylalar, nazlamalar, yanıltmaclar, eləcə də nağıllar və oyunlar körpə uşaqların milli ruhda yetişib boya-başa çatmasında böyük məktəb rolunu oynamışdır. Cənubda çıxan elə mətbu orqanı yoxdur ki, onun bir səhifəsi uşaq folklor örnəklərinə yer ayırmasın. Folklorun həcmcə kiçik, üstüörtülü məna daşıyan, daha çox kollektiv ifa və icra xüsusiyyətinə malik janrı olan tapmacalarda cənubluların cəmiyyət, məkan haqqında fikirləri, mifik dünyagörüşü, eləcə də təbiət hadisələri, heyvanlar, quşlar aləmi, maddi nemətlər, təsərrüfat alətləri və s. ilə bağlı təxəyyülləri aydın görünməkdədir.

Tanınmış şair Kiyan Xiyavın uşaq folkloru ilə bağlı fikirlərinə nəzər salaq: *“Bizlərin üstü açıq eyvanlarımızda, gecə gözü parlaq ulduzlar altında, xanım-xatın analarımızın diliylə söylənən bu sehrli süjetlər üzərində qurulan sehrli nağıl-qoşuqlardakı sehrli obrazlar, bizlərin hansı duyğu-düşüncəylə boya-başa çatdığımızda təməl rollar oynayıb, oynayır, oynayacaq da. İndi artıq uşaq olmasaq da, hələ də nağıl qəhrəmanlarımız, qarşılarına çıxan dev və qorxunc-iyrənc güclərə yenilirlərsə, biz də yenilirik, uduşa varırlarsa, biz də nəyisə uduruq, nəyisə qazanmış oluruq”* [323]

Son illərin Cənub folklorunun müxtəlif janrlarının, xüsusən aşiq ədəbiyyatının tədqiqi ilə bağlı araşdırmalar sübut edir ki, bu gün Şimaldakı aşiq məktəbləri, eləcə də Qərb bölgəsinin təmsilçiləri Cənub aşiq məktəbinin tarixi ənənələri fonunda formalaşmışdır. Dirili Qurbani, Aşiq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım kimi böyük sənətkarların aşiq sənətinin təşəkkülü və formalaşmasındakı tarixi roluna nəzər yetirdikdə görürük ki, son iki əsrdə də aşiq sənəti, o cümlədən aşiq poeziyası, dastan yaradıcılığı Cənubda öz milli inkişafından da qalmamışdır. Xüsusən ifaçılıq

sahəsində Cənub aşıqları daha rəngarəng repertuara malikdirlər.

İndi də aşıqlar İran türklərinin dil, ədəbiyyat, musiqi və bu kimi dəyərlərin nəsil-dən-nəslə daşıyıcısı olub və xalqın milli kimliyinin qorunmasında böyük rol oynayırlar.

Aşiq sənətinin Cənubda dil, ədəbiyyat, musiqi və bu kimi dəyərlərin yaşamasında müstəsna rolu olmuşdur. Ana dilində yazılı ədəbiyyatın inkişafına dövlət səviyyəsində imkan olmadığı üçün uzunmüddətli tarixi dövrlərdə aşıqlar milli ədəbiyyatın, dilin və düşüncənin xalq arasında geniş yayılması, hafizələrdə hifz olunması mənasında əvəzsiz xidmət göstərmişlər. Cənublular bu gün də aşiq ənənəsini milli-mənəvi varlıq, dil və mədəniyyətlərinin təminatçısı, qoruyucusu olaraq görür, dəyərləndirirlər.

Təbriz, Urmiyə, Qarapapaq, Zəncan, Savə, Qaşqay, Xorasan kimi yeddi aşiq mühitini qapsayan Cənubi Azərbaycan yüzlərlə xalq ədəbiyyatı, ənənə çərçivəsində istifadə edilən milli çalğuları və çox zəngin aşiq ədəbiyyatı örnəkləri ilə Türk dünyası aşıqlıq ənənəsinin ən əhəmiyyətli bölgələrindən biridir.

İrandakı türk aşıqlarının fəaliyyətini araşdıran və onların ölkədə türk kimliyinin qorunmasında müstəsna xidmətlərini göstərən tanınmış türkiyəli araşdırıcı Ali Kafkasiyalı yazır: *“Aşıqların geniş bir məkanda sərgilədiyi fəaliyyətlər, əsərlərinin bütün Türk topluluqları tərəfindən zövqlə izlənməsi və seyr edilməsi, bu ölkədə Türk kimliyini canlı tutmağa, İrandakı Türk boyları və qrupları arasındakı ağız, ləhcə fərqliliyini də minimum səviyyəyə endirməyə yönələn xidmətlərdir”* [275, s.196].

Cənubda aşiq ədəbiyyatının geniş yer tutmasının, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, başqa tarixi ədəbi qanunauyğunluqlarla şərtlənən səbəbi də vardır. Aşiq sənətinə məxsus qədim məktəblər, dastan və el havalarının çoxu Cənubi Azərbaycanda yaranmışdır. Uzun illər ədəbi-mədəni əlaqələr kəsildiyi üçün Cənubda ədəbiyyatın digər sahələri kimi aşiq sənətinin də vəziyyəti barədə təsəvvürümüz çox az olub.

M.Fərzanənin, Aşiq Mehyarın, Əli Kamalının, Əlirza Zihəqin və başqalarının aşiq ədəbiyyatından topladıqları materialların, doktor Cavad Heyətin silsilə tədqiqatlarının müxtəlif nəşrlərdə dərc olunması bu sahədəki boşluğu doldurmuşdur.

Vətən olaraq istər Cənubi Azərbaycan, istərsə də bütün Azərbaycan ya da İran

olsun, aşıqlar vətənə bağlılığı, vətən sevgisini söylədikləri dastanlarda, nəğmələrdə, şeirlərdə bəyan ediblər. *“Aşıqlar xalqda vətənpərvərlik şüurunu, özünüdərkli formalaşdırmaqla türk milli kimliyinin inkişaf edə biləcəyi bir zəmin də yaratmış olublar. Bu isə vətəninə siyasi hakimiyyəti itirmiş bir xalqın hürriyyət və istiqlal mövzularına edilən vurğunu artırmağa yönəlmiş bir fəaliyyətdir”* [275, s.196]. Beləliklə, aşıqlar mənsub olduqları xalqın, cəmiyyətin bir tərcümanı olmuş, xalq rejiminin təzyiqlərinə qarşı müqavimət göstərməyə və mücadilə etməyə ruhlandırmışlar.

Cənubdakı aşiq ədəbiyyatının, mövcud aşiq mühitlərinin özünəməxsus cəhətlərinin təhlilinə həsr olunan kitabında folklorşünas alim Məhərrəm Qasımlı yazır: *“Aşiq sənətinin orta yüzilliklərə bağlı ən qüdrətli ustadlarının Dirili Qurbani, Tufarqanlı Abbas və Xəstə Qasımın Cənubi Azərbaycanda meydana çıxması da aşıqlığın ilkin və əsas ocaqlarının sözügedən ərazidə qurulması ilə bağlıdır”* [151, s. 22]. Məhərrəm Qasımlı dönə-dönə bu fikri vurğulayır ki, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının qolu Şimali Azərbaycanda olsa da, kökü, gövdəsi Cənubi Azərbaycandadır: *“Tarixi mənzərə göstərir ki, Azərbaycan aşıqlığının sənət mühiti mərhələsinə yiyələnmiş əsas beşiyi – mərkəz nöqtəsi Təbriz-Qaradağ çevrəsidir. İkinci buna bənzər mərkəz Urmiya sayıla bilər”* [151, s.22].

Tədqiqatçı öz məqalələrində, istərsə də Bakıda nəşr etdirdiyi monoqrafiyasında “Cənub mühitləri” bölməsində elmi mənbələrə və müşahidələrinə əsaslanaraq yazır ki, aşıqlıq sənəti Göyçə, Gəncəbasar, Borçalı, Dərbənd və Şirvana Cənubi Azərbaycandan gəlmişdir. Bu isə sufi-dərviş ocaqlarının bu ərazilərdə geniş yayılması ilə əlaqələndirilir.

“Tufarqanlı aşiq Abbas” dastanı “Varlıq” dərgisinin bir neçə sayında çap olunub. Abbas Mehیار bu dastanı Sığış kəndində Səməd Həkimi adında 100 yaşlı bir ixtiyar qocadan eşidib qələmə aldığını yazır. Dastanın sonunda coğrafi ərazi, şəxs adlarının və s. izahı verilir.

“Varlıq”ın ayrı bir nömrəsində Abbas Mehیار “Tufarqanın ikinci rəvayəti”ni təqdim edir. O həmin rəvayəti Aşiq Əli Kamrani və onun çalğıçı yoldaşı Yədulla Mahmudidən 17 il əvvəl Miyanada Firuz Ruhani adlı şəxsin evində qələmə aldığını

yazır [258, s.56-63].

Çeşidli elektron saytlarında (“El bilimi”, “Maral” və s.) dərgi və qəzet səhifələrində çap olunmuş orijinal aşiq ədəbiyyatı nümunələri, məlumat səciyyəli yazılar və tədqiqat işləri bir daha təsdiq edir ki, aşiq sənəti və aşiq mühiti Cənubi Azərbaycanda milli mədəniyyətin aparıcı qoludur.

Cənub folklorunun toplanması və nəşri sahəsində gərəkli iş aparılardan biri də Əlirza Zihəqdir. Azərbaycan türkcəsində və fars dillərində söylənilən dastanları Zihəq öz doğulduğu şəhərin yaşlı sakinlərinin dilindən qələmə alıb. Onun rəhbərlik etdiyi “Maral” elektron dərgisində ondan artıq aşiq dastanı üslubuna toxunulmadan, orijinalda olduğu kimi dərc olunmuşdur.

“Texnologiyanın və xüsusilə televiziya və radionun, mətbuatın çox inkişaf etmədiyi dövrdə aşıqlar bir xəbər daşıyıcısı kimi kənddən-kəndə gəzib eşitdikləri xəbərləri bəyan edərdilər. Qış gecələrində qəhvəxanalarda və ya bəzən müəyyən evlərdə xalqla bir araya gəlib eşitdikləri və ya özlərinə aid hekayələri izah edirdilər” [275, s.17].

Cənubda aşıqlar şifahi xalq ədəbiyyatını nəsildən-nəslə köçürərək türk dilinin davamlılığını təmin etmiş, bir növ mədəniyyət daşıyıcısı vəzifəsini daşımışlar.

Aşiq ədəbiyyatı teatral səciyyə daşımışdır. Aşiq dastan söylədikcə zaman kəsiyində tarixi-coğrafi məkanın özünəməxsusluğunu təqdim etmişdir.

Sinkretik sənət növü kimi aşiq sənəti geniş xalq kütləsinin içərisində xalqın mədəni sərvətlərinin musiqi, söz, mərasim və xalq tamaşaları elementlərinin daşıyıcısı olmuşdur.

– Aşiq ədəbiyyatı mənzum və epik biçimli əsərlərin, həm özünəməxsus quruluşu, həm dilin istifadəsi, həm də bədii və estetik quruluşu baxımından Cənub ədəbiyyatının önəmli bir hissəsini yaradıb:

– Aşıqların geniş bir məkanda sərgilədiyi fəaliyyətləri, əsərlərinin bütün Türk topluluqları tərəfindən zövqlə izlənilib seyr edilməsi, bu ölkədə Türk kimliyini canlı tutmağa xidmət edib ;

– Aşıqlar İrandakı Türk boyları və qrupları arasındakı ağız, ləhcə fərqliliyini də minimum səviyyəyə endirməyə yönəlmiş fəaliyyətləri təqdirəlayiqdir;

– Aşıqlar keçmiş zamanlardan bəri onlarla şeir növü meydana gətirib bu növlərdə əsər yaradaraq yüzlərlə xalq dastanı təsnif edib nəsildən-nəslə ötürməklə xalqa qulluq göstəriblər;

– Cənublular aşığı ənənəsini varlıq, dil və mədəniyyətlərinin təminatçısı, qoruyucusu olaraq görür, dəyərləndirirlər;

– Aşıqlar mənsub olduqları xalqın, cəmiyyətin bir tərcümanı olaraq xalqı rejimin təzyiqlərinə qarşı müqavimət göstərməyə və mücadilə etməyə ruhlandırırlar;

– Aşıqların gördüyü iş vətəninə siyasi hakimiyyəti itirmiş bir xalqın hürriyyət və istiqlal mövzularına edilən vurğunu artırmağa yönəlmiş bir fəaliyyətdir

– Aşıqlar xalqda vətənpərvərlik şüurunu, milli özünüdərkini formalaşdırırlar.

İranda türk milli mənəvi varlığının qorunmasında aşıqlıq ənənəsi və aşıqların böyük rolu olub və olmaqdadır.

2.2. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının nəşri və tədqiqi məsələləri

Məlum olduğu kimi, klassik ədəbiyyat – “Divan ədəbiyyatı” dedikdə, klassik şairlərin, əsasən də, “Divan” bağlayan müəlliflərin, eləcə də qələmlərini daha çox əruz vəznində sınayan yazarların məsnəviləri və çeşidli lirik şeir növləri nəzərdə tutulur. Bu qəbildən olan mətnlər üzərində çalışan mütəxəssislər yaxşı bilirlər ki, klassik sənətkarlar müsəlman Şərqiində geniş yayılmış üç dilə (ərəb, fars və türk) dərinlən yiyələnməklə yanaşı, islamın müqəddəs kitabı – Quranı, hədisləri, ilahiyyəti də yetərlincə bilmiş və Divan ədəbiyyatının öz kanonları yaranmışdır.

Cənub mətbuatında klassik ədəbi irslə bağlı elə məqamlar mövcuddur ki, onlar tarixən vahid bir məcrada mövcud olmuş ədəbi-bədii hərəkatın qonşu xalqların ədəbi irsi, xüsusən fars və ərəbdilli mədəniyyətlərlə qarşılıqlı təmasda qazandığı bədii dəyərləri obyektiv dəyərləndirməkdə təbii üstünlüyə malikdir. Bu isə öncə Cənubda tədqiqatçıların fars və ərəbdilli mənbələri orijinaldan oxumaq imkanlarından irəli gəlir. Digər tərəfdən, klassik ədəbi irsin əsas poetik ifadə forması, janr kimi divan ədəbiyyatı ənənələri Cənubda uzun müddət davam etmiş, Şəhriyarın simasında yeni

zirvəyə yüksəlmişdir.

Son tədqiqatlar sübut edir ki, *“Yaxın Şərqi ən görkəmli satirikinin müraciət etdiyi divan ədəbiyyatının inkişafında Azərbaycan türkcəsində yazan klassiklərin xüsusi rolu olmuşdur”* [281]. Bu mənada Cənub mətbuatında klassik irslə bağlı araşdırmalar sistemli aparılmasa da, mətnin dərkə mənasında əhəmiyyətlidir.

Xüsusən Azərbaycan ədəbiyyatını ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində öyrənmək üçün bu əlaqələrin məzmununu üzə çıxarmaq baxımından mətbu orqanlarda klassik irslə bağlı dərc edilmiş araşdırmalar diqqətəlayiqdir. Bu araşdırmalar sırasında məzmun-mündərəcə miqyası və ümumiləşdirmə dəyəri ilə “Varlıq”, “Azəri”, “Yaşmaq”, “Dilmanc” dərgilərində çap olunmuş araşdırmalar və Cavad Heyətin Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqatları xüsusi yer tutur.

Cənublu araşdırmaçılar klassik Azərbaycan ədəbiyyatı əlyazmalarının aşkara çıxarılması, araşdırılması və nəşrə hazırlanması istiqamətində ardıcıl iş aparırlar. Bu tədqiqatlar elmi tipologiya və tekstologiya baxımından daha praktik əhəmiyyət kəsb edir. Digər araşdırmalar vahid elmi-metodoloji prinsipə söykənməsələr də, fakt, sənəd ortaya çıxarılan əlyazmaların çox variantlılığı mənasında aktualdır. Xüsusən ərəb, fars dillərinə yaxşı bələd olan cənubluların mətnşünaslıq fəaliyyətləri çap olunan əsərlərə verdikləri izah və şərhlərin dolğunluğu ilə seçilir.

C.Heyətin “Varlıq” jurnalında ümumtürk ədəbiyyatı və Azərbaycan klassik ədəbiyyatı ilə bağlı silsilə yazıları elmi tutumu, müəllifin mütaliə dairəsi etibarını ilə fərqlənir. C.Heyət bu əsərinə yazdığı ithafda alim-vətəndaş məramını ifadə edir: *“Bu əsəri illərcə milli zülm altında yaşayan və əksəriyyəti təşkil etdiyi halda, azlıq haqlarından da məhrum edilən xalqıma və xalqımın böyük şairi Səhəndin əziz xatirəsinə ürək dolu həsrət və sevgiylə təqdim edirəm”* [78, s.3].

Onun tədqiqatları Azərbaycan türkcəsinin qısa tarixilə başlayır və Azərbaycan ədəbiyyatının XIII-XIX əsrlərini əhatə edən tarixi mərhələləri üzərində mütəmadi olaraq dayanır. Sonralar bu məqalələr toplusu kitab halında nəşr olunub. Kitabın sonunda qaynaqlar və yeni türkcə öyrənib oxumağa başlayanlara aydın olmayan sözlərin izahı verilir. Kitabın ikinci hissəsi XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf yollarını və bu əsrin əhəmiyyətli ədəbi şəxsiyyətlərini əhatə edir [76; 77].

Məqalələr toplusuna “Qədim Türk ədəbiyyatı” başlığı altında əski Türk kitabələri, əski uyğur ədəbiyyatı, uyğur mətnlərindən nümunələr, klassik türk şeirində vəzn, biçim və qafiyə; İslamdan sonrakı Türk ədəbiyyatı; “Divanı Lügətit-Türk”; Xaqanı Türkcəsi, Oğuz Türkcəsi; “Kutadqu bilik”, Xarəzm Türk Ədəbiyyatı; Altın Ordu və ya Dəşti Qıpçaq bölgəsində Türk dili və ədəbiyyatı; Cığatay Türkcəsi və ədəbiyyatını əhatə edən mövzular daxildir. Bu silsilə məqalələrin ən böyük xüsusiyyəti adları Sovet dönməndə Azərbaycan ədəbiyyatı kitablarından silinən milli ruhlu şair və yazıçılarla əlaqədar geniş məlumat verməsidir.

Kitabın ikinci hissəsində akademik Həmid Araslının birinci cildlə əlaqədar fikirləri və Cavad Heyətin yazıları yer alıb. Həmid Araslı kitabın əhəmiyyətinə və İranda türkcənin uzun illər qadağan edildiyinə baxmayaraq, belə bir əsərin çıxmasını tarixi bir hadisə olaraq qiymətləndirdikdən sonra C. Heyəti Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Məhsəti, Nizami Gəncəvi kimi farsca yazan Azərbaycan şairlərini Azərbaycan şairləri kimi təqdim etməməsinə görə tənqid etmişdir [76, s.23]. Cavad Heyət isə yazdığı şərhə “*Azərbaycan ədəbiyyatı dedikdə, Azərbaycan türkcəsilə yazılmış ədəbi əsərlərin söz mövzusu olduğunu, farsca yazılmış ədəbi əsərlərin isə təbii olaraq fars ədəbiyyatı çərçivəsində ələ alındığını qeyd etmişdi*” [76, s.25].

Cavad Heyət öz tədqiqatında Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini dörd mərhələyə ayırır:

- Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixindən XIX əsrin başlanğıcına qədər, yəni XIII əsrdən 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə-parçalanma zamanınadək olan dövr;
- 1828-ci ildən 1920-ci ilə qədər olan dövr;
- Pəhləvi dövrü və ya tənəzzül dövrü. Bu dövrə 1920-1979-cu illər daxildir. Bu dövrdə Şimali və Cənubi Azərbaycanın bütün sahələrdə əlaqələri kəsilir. Ancaq 1945-1946-cı illər, xüsusən bir il sürən Demokratik hökumət dövrü istisna təşkil edir;
- İslam inqilabından sonrakı dövr [76, s.68].

Cavad Heyətin təklif etdiyi bölgü Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının dövrləşdirilməsində ən obyektiv elmi dövrləşdirmə hesab oluna bilər. Çünki Cənub ədəbiyyatının inkişaf tarixini baş verən tarixi ictimai-siyasi hadisələrdən kənar təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Cavad Heyətin fikrincə, XIX əsrdə bütöv Azərbaycanın ikiyə bölünməsinə baxmayaraq, 20-ci illərə qədər Şimali Azərbaycanda mövcud olan ədəbi proses Cənubda izlənmişdir. Orada çap olunan mətbuat və kitabların asanlıqla yol tapıb yayılması Cənub ədəbiyyatına müəyyən dərəcədə təsir göstərirdi.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrdə Azərbaycanda qəzəl, mərsiyə və növhə ədəbiyyatı geniş yayılmışdı. Cavad Heyət bu dövrün ədəbiyyatına qiymət verərkən Raci, Dilsuz, Sərraf, Pürğəm, Qumri və başqa mərsiyə şairlərinin yaratdıqları mərsiyə ədəbiyyatının Cənubda dilimizin mühafizə olunmasına xidmətindən bəhs edir. Bu elmi qənaəti M. Ə.Rəsulzadə vaxtilə mərsiyə ədəbiyyatından danışarkən söyləmişdi. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: *“Mərsiyənin Azərbaycan ədəbiyyatına böyük xidməti olmuşdur. Əgər türkcə mərsiyə olmasa, türk şeir və nəzmi də bu dərəcədə ümumiləşməyəcək və Azərbaycan xalqı, ehtimal ki, bir çox zaman daha doğma ədəbiyyat üzü görməyəcəkdi... İştə mollası, taciri, məmurunu hamısı farslaşır ikən, milli hiss və təəssübü qorumaq baxımından mərsiyələrin rolu əvəzsiz olmuşdur”* [216, s.34].

Cavad Heyətin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış” adlı altı əsrlik dövrü əhatə edən kitabında Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı mərhələləri və şəxsiyyətləri nəzərdən keçirilir. Bu əsərin yazılmasında həm qədim qaynaqlardan, mövcud kitab və divanlardan, həm də Quzey Azərbaycanda və Türkiyədə yazılan əsərlərdən istifadə edilmişdir. Bu əsəri yazmasının səbəbini Cavad Heyət belə açıqlayır: *“Dilimizin yarım əsrdən artıq bir müddət faşist pəhləvi rejiminin yasaqları altında yazılmaqdan məhrum qalıb, unudulmağa məhkum olunduğundan xalqımız gözəl dilimizin bədii, ədəbi əsərlərini oxuyub öyrənmək yerinə varlığının əsalətinə və ana dilinin öz dili olduğuna dəxi şübhələndiyi bir dövrdə bugünkü danışdığımız ana dilinin rəvayətini və qısaca ədəbiyyatını nəşr etmək daha zəruridir. Əsərin mükəmməl və ya kafi olması bəhs mövzusu dəxi deyildir. Məqsədimiz xalqımızı daha yaxından tanış qılmaq və ədəbiyyatımız barədə bir fikir verməkdir”* [77, s.14].

C.Heyətin klassik ədəbiyyatımızla əlaqədar yazdığı tədqiqatların bu gün elmi cəhətdən ən önəmli tərəfi onun ərəb, fars və türk qaynaqlarına yaxından bələdliyi, bunun bəhrəsi olaraq Şimaldan olan tədqiqatçılara məlum olmayan elmi və bədii faktların ortaya gətirilməsidir. Digər tərəfdən dini qaynaqlarla, dini mövzularla sıx

bağlı olan şair və yazıçıların tədqiqi mövcud siyasi tələblərlə əlaqədar uzun müddət kənarda qaldığı halda, Cavad Heyətin araşdırmaları ədəbiyyat tariximizdəki müəyyən boşluğu doldururdu.

Tədqiqatçı kitabın ilk səhifələrini Həsənoğlu, “Qisseyi-Yusif” əsərinin müəllifi şair Əli, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Şah Qasım Ənvar, Şeyx Əlvan Şirazi, Həqiqi, Həbib və Xətai kimi sənətkarların ədəbiyyat tarixində yeri, mövqeyi, yaradıcılığı haqqında şərhilə başlayır, XIII əsrdən üzü bəri Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafını ardıcıl izləyir. Bu bölmədə Füzuli haqqında elmi informasiyaya da geniş yer ayrılmışdır.

Kitabda Azərbaycan şairləri haqqında məlumat verən “Təhfeyil-Sami”, “Məcmuəl-Xəvas” və Əhdi Bağdadi təzkirələri və bu əsərlərdə adları çəkilən Azərbaycan şairlərinə geniş yer ayrılır. Burada həmçinin XVI əsr şairlərindən Saib Təbrizi və Qövsü Təbrizi yaradıcılığı haqqında məlumat səciyyəli hissələr bu klassiklər haqqında təsəvvürü genişləndirir.

Molla Pənah Vaqif, Vədadi və onların müasiri olan XVIII əsrdə yaşayıb, yaratmış Şirvan şairləri, eləcə də Aciz, Əbdülrəhman Dilbaz oğlu, Arif, Mustafa Ağa Salik, XIX əsrdə yaşamış mərsiyə şairləri Raci, Dilsuz, Qumri, Sərraf yaradıcılığı onların poetik nümunələrinin ətrafında təhlil edilir. Bu şairlərin milli janrların formalaşmasında, eləcə də ədəbi dilimizin inkişafında xidmətləri təqdir olunur.

Tədqiqatçı A.Bakıxanov, İ.Qutqaşanlı, M.Ş.Vazeh və Q.Zakir kimi maarifçilərimizin təmsalında “Maarifçi-realist ədəbiyyat” bölümünü təqdim edir. Burada maarifçiliyin yaranması və təşəkkülü izlənilir.

XIX əsrin II yarısında yaranan ədəbiyyat bölməsində böyük mütəfəkkir M.F.Axundov və S.Ə.Şirvani, Natəvan kimi şairlərin yaradıcılığından, ədəbi məclislərdən Azərbaycan mətbuatının ilk nümunəsi “Əkinçi” qəzetindən, onun iştirakçılarından, teatrın yaranması və inkişafından bəhs edilir. Cavad Heyətin kütləvi oxuculara zəngin elmi məlumat verən kitab 1990-cı ildə Tehranda, 1993-cü ildə isə Bakıda çap olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, “Varlıq”ın ilk nömrələrində C.Heyət ədəbiyyat tarixinə aid məqalələrində Şimali Azərbaycanda nəşr olunmuş qaynaqlara istinad edirdi. Sonralar

dil tarixi ilə ciddi məşğul olarkən o, Cənubda yaradılan ədəbiyyatla, türk xalqlarının qədim müştərək folkloru, yazılı ədəbiyyatı və əski türk şairləri ilə hərtərəfli məşğul olmaq zərurəti hiss edir. Bu da tədqiqatçı alimə Azərbaycan tarixinə, ədəbiyyatına dair çox maraqlı və dəyərli faktların üzə çıxarılmasına imkan verir. Ona görə də Cavad Heyətin ədəbiyyat tarixi kitablarında adlarına ya az, ya da heç təsadüf etmədiyimiz şairlərə rast gəlinir. Bu şairlərin əksəriyyəti vaxtilə Azərbaycandan Şərqi ölkələrinə, xüsusilə Türkiyəyə mühacirət edənlərdir. Onların arasında Qazi Zərir, Matəmi kimi öz dövrünün qüdrətli şairləri olmuş şəxsiyyətlər barədə türk ədəbiyyatı tarixində geniş bəhs olunmuşdu. Təəssüf ki, çoxcildlik ədəbiyyat tarixi əsərlərində bu məsələyə diqqət yetirilməmişdir.

Türk dili Azərbaycandan başqa İranın digər yerlərində kütləvi və dağınıq halda yaşayan xalqların da dilidir, bu Cavad Heyət öz elmi araşdırmalarına əsasən gəlidiyi nəticədir. İrandan başqa Türkiyənin Şərqi vilayətlərinin və İraqda yaşayan türklərin də Azərbaycan dilində danışdığı vahid soy-kökə bağlı olduqları artıq elm aləminə məlumdur. Bu səbəblərə görə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış”da bütün bu ölkələrdə yaşamış və əsərlərini Azərbaycan dilində yazmış şair və yazıçılardan da ayrıca bəhs olunur [77, s.15].

Alim bu qənaətdən çıxış edərək yazır ki, *Füzuli kimi İraq türklərinə mənsub şairləri və sivaslı Qazi Bürhanəddini Azərbaycan şairləri çərçivəsində tədqiq edəcəyik* [77, s.15]. Demək, alimin tədqiqatlarında ölkədən çox dil məsələsi metodoloji meyardır. Cavad Heyətin klassik irsə yanaşmasında doğru elmi meyarlara istinad edilir. Başqa sözlə onun imperiyalar dövründə mövcud olan türkdilli ədəbiyyatın problemləri coğrafi amildən daha çox, dil birliyi anlamı əsasında öyrənilir. Azərbaycan türkcəsində yazılan əsərlərin geniş tarixi-coğrafi ərazilərin faktları kimi araşdırılmasında Şərqi, həmçinin İslam kanonlarından gələn tərəfləri də doğru dəyərləndirilir.

Tədqiqatçı silsilə tədqiqatlarında Azərbaycan, İran, Türkiyə və Avropada nəşr olunmuş qaynaqlara, kitablara dövrü mətbuata, əlyazmalara istinad etmişdir. Ayrı-ayrı ədiblər barədə yazılmış oçerklərdə mövzu məhdudiyyəti, mövzuya birtərəfli, natamam yanaşma nəzərdən qaçmır. Bəzi yazılar mənbələrdən olduğu kimi, bəziləri isə bir neçə mənbədən götürülüb yaradıcı şəkildə işlənilərək verilir. Həmçinin bəzi

istedadlı və tanınmış yazıçı və şairlər haqqında mənbələrdə yetərinə məlumat verildiyindən onların yaradıcılığına çox az yer ayrılır, bunun əksi olaraq az tanınanlara bir neçə səhifə həsr olunur.

Cavad Heyət Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini XIII əsrdən başlayır. O, artıq bütün dünyada Azərbaycan şairi kimi ad qazanmış, XII əsrdə yaşayıb yaratmış Nizami Gəncəvinin üstündən sükutla keçir, bunu dil faktorunu əsas götürməsi ilə əlaqələndirir. *Akademik Həmid Araslı “Varlıq”a göndərdiyi məktubunda Cavad Heyətin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini Həsənoğludan başlamasına öz etirazını bildirir* [6, s.60-69].

Akademik Həmid Araslı həmkarına yazır: *“Azərbaycan xalqının taleyi elə gətirmişdir ki, müəyyən tarixi, ictimai-siyasi səbəblər üzündən bu xalqın ədəbiyyatı ərəb və fars dillərində də yaranmışdır. VII əsrdən (islamın yayılmasından) başlayaraq Əl-Azərbaycani, Ət-Təbrizi, Urməvi adları ilə məşhur olan şairlərimiz, görkəmli alimlərimiz ərəb dilində qiymətli əsərlər yaratmış və ölkələrinin adlarını şöhrətləndirmişlər. İsmayıl Yəssar, Xətib Təbrizi, Urməvi kimi şair və alimlər, şübhəsiz Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ayrılmaz nümayəndələridirlər. Fars dili Səlcuqlar dövründə ədəbi dil kimi Yaxın Şərqdə əsaslananda Qətran Təbrizi, Əbül Üla Gəncəvi, Xaqani, Fələki, İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Məhsəti xanım, xüsusən Nizami Gəncəvi kimi xalqımızın taleyi ilə bağlı cahanşümul sənətkarlar yetişmişdir ki, bunlar Azərbaycan xalqının ədəbiyyatının, eləcə də Şərq şeirinin ən görkəmli simalarındandır”* [6, s.60].

Ərəb və farsdilli nümunələr Azərbaycan ədəbiyyatının xüsusi mərhələlərini təşkil edir. Cavad Heyətin tədqiqatlarında bəzi nöqsanlar çox vaxt tədqiqatçı alimin Şimali Azərbaycanda nəşr olunmuş tədqiqatlardan xəbərsizliyi ilə bağlı olmuşdur. Füzuli haqqında yazdığı oçerkdən aydın olur ki, Cavad Heyət Füzulinin Bakıda nəşr olunmuş dördcildliyindən, “Mətləül-etiqaq” əsərinin Bakı nəşri, eləcə də Azərbaycan alimlərinin şair haqqında çoxsaylı monoqrafiyaları ilə tanış deyildir. Odur ki, oçerkdə şairin “Rindü-zahid”, “Söhbətül-əsmar” kimi məşhur əsərlərinin adı belə çəkilməmişdir. Halbuki, Həmid Araslının göstərdiyi kimi “Söhbətül-əsmar” əsəri ilk dəfə XIX əsrdə Təbrizdə çap olunmuşdur [6, s.60]

Təkcə Şərqdə deyil, Avropada da uzun zamanlar ümumi dil mövcud olmuşdur. Bu problem çağdaş zamanda da Azərbaycan ədəbiyyatının fars-ərəb dillərində yaranan nümunələri, tarixi mərhələsi haqqında söhbətlərdə müxtəlif səviyyələrdə meydana çıxır. Bu dillərdə yaranan ədəbi sərvət Azərbaycan xalqının milli sərvəti kimi qəbul edilmir, digər mövqedə duranlar isə bu sərvətin bəşəri səciyyə daşdığını nəzərə almırlar. Bu problemi hələ 1941-ci ildə M.Ə. Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində daha obyektiv elmi əsaslarla aydınlaşdırmışdır. O yazırdı: *“Məşhur elm və irfan xadimlərinin milliyətləri haqqında mübahisələr Avropaya da yad deyildir. Orta əsrlərdə latın dili bütün avropalılar üçün ortaq bir dil idi. Bütün millətlərin ziyalıları əsərlərini bu dildə yazırdılar. Milli oyanış və mədəni müstəqillik qazandıqları zaman artıq latın dili dövrünə aid tanınmış mədəniyyət xadimləri milli mənsubiyyətləri baxımından mübahisələrə səbəb olmuşdur”* [216, s.8]

Təbii ki, doktor Cavad Heyət yuxarıda adı çəkilən məqalələrində zəngin Azərbaycan ədəbiyyatını tam əhatə edə bilməzdi. Özünün də qeyd etdiyi kimi, əsas məqsədi cənublu oxucuları Azərbaycan ədəbiyyatı ilə tanış etməkdir. Bununla belə, bir sıra nöqsanlarına baxmayaraq, doktor C. Heyət Azərbaycan ədəbiyyatını ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində araşdırmış və əsas üstünlüyü şairlərin doğulduğu, yaşayıb-yaratdığı məkan faktorundan çox, onların hansı dildə yazıb-yaratdığına, yəni dil faktoruna vermişdir.

Cavad Heyətin klassik irsin tədqiqinə həsr olunmuş məqalələri professionallığı, mənbələrə dərinlən bələdliyi, obyektiv yanaşma tərzilə seçilir. Cavad Heyət Azərbaycan-Türk ədəbiyyatının görkəmli klassiki Məhəmməd Füzuli sənətinə dönə-dönə müraciət etmiş, şairin yaradıcılığını müxtəlif bucaqlardan işıqlandırmışdır.

Elmi tədqiqatlarında C. Heyət Orta əsr Şərq şeirinə, Nizami, Nəvai, Füzuli kimi klassiklərin yaradıcılığına, əruzun poetikasına, qədim Şərq əfsanələrinə, Şərq şeirinin janrlarına, təsəvvüfə dərinlən aşına olduğunu nümayiş etdirmişdir

Nizami, Nəvai, Füzuli kimi şairlərin “Leyli və Məcnun”unun müqayisəli təhlili zamanı Cavad Heyət əsərlərin hər birinin neçə beytdən ibarət olması, əruzun hansı bəhrində yazılması, kimlərə ithaf olunması, surətlərin oxşar və fərqli cəhətləri, əsərlərin hər birinin “zaman və məkan damğaları” daşması, təsəvvüf baxışları və s.

məsələlərlə yanaşı, dil faktoruna xüsusi diqqət ayırır. Cavad Heyət yazır: “Füzulinin ana dilində yazıb yaratdığı əsərləri və yaradıcılıq üslubu ədəbi bir məktəb halına gəlmişdir. Füzuli məktəbi adlanan bu məktəb 450 ildən bəri davam edib yüzlərlə türk şairinin öyrətmə, zövq və ilham qaynağı olmuşdur. Başda azərbaycanlı və türk şairləri olmaqla, İstanbuldan Daşkəndə, Kazandan Krıma və Dərbənddən Təbriz və Kərkükə qədər Türkiyə, İraq, İran, Azərbaycan və Türküstan şairləri onun əsərlərini oxumuş, əzbərləmiş və onlarla nəzirələr yazmışlar. Türk şairləri arasında Füzuli qədər iz qoymuş şair yoxdur. Onun təsiri Nəsimi və Nəvidən də artıq olmuş və bu təsir hələ də davam etməkdədir” [87, s.15].

C.Heyətin fikrincə, üç dildə yazan Füzuli ən gözəl əsərlərini öz ana dilində yazmışdır. Füzuli Azərbaycan bədii dilini ən yüksək zirvəyə qaldırmış və ədəbiyyatımızda olduğu kimi ədəbi dilimizin inkişaf tarixində də yeni bir mərhələ açmış və dönüş nöqtəsini təşkil etmişdir. “Füzulinin dili” adlı məqaləsində C.Heyət məşhur ingilis şərqşünası Gibbin sözlərinə əsaslanaraq Füzulini “Türk ədəbiyyatının ən böyük şairi” [83, s.8] adlandırır. Alim yazır: “İtalyan türkoloqu prof. P.Bombaçinin söylədiyinə görə də Füzuli türk şairlərinin ən böyüyüdür”. “Füzulinin ədəbi şəxsiyyəti” adlı məqaləsində isə C.Heyət “Füzuli alim, mütəfəkkir, arif və aşıq bir şairdir” [84, s.5] qənaətini inandırıcı elmi təhlillərlə əsaslandırır. Füzuli ilə bağlı tədqiqlərində alim həmişə böyük şairin təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, türk ədəbi dilinin inkişafındakı mövqeyini açıqlayır. “Füzulinin dili və söz xəzinəsi” adlı məqaləsində yazır ki, *Füzuli dilində qrammatika türkcədir, Dil, istiarə, məcazlar bol-boldur* [84, s.7].

“Türk ədəbiyyatında Füzuli qədər təsir buraxmış şair yoxdur” [85, s.14] qənaətinə gələn Cavad Heyət bu fikrini elmi təhlillərlə əsaslandırmağa çalışır. “Füzulinin ədəbi təsiri” adlı yazısında şairin təsirləndiyi mənbələri, həm də özündən sonrakı ədəbiyyata təsiri məsələlərini araşdırır. Müəllif şairin yaşadığı dövrü, məkanı və mühiti xatırlatmaqla bu qənaətə gəlir: “Fars dili əsrlər boyu Orta Şərqi, xüsusən, türklərin də ədəbi dili kimi işləndiyi üçün Azərbaycan, osmanlı, cığatay ədəbiyyatlarında, xüsusən, şeir və qəzəldə farsca ifadələr bol işlənmişdir. Füzulinin ədəbi dili də bu qaydadan müstəsna deyildir. Lakin onun işlətdiyi farsca sözlər daha

çox xalqına, xüsusən, ədəbi ortama tanış sözlərdir. Bundan əlavə, Füzulinin yaşadığı yerlərdə (Kərbəla, Nəcəf və Bağdad) hakim dil ərəbcə olmuş və buralarda yaşayan türklər də ərəbcəyə bələd olduqları üçün Füzulinin işlətdiyi ərəbcə sözlər heç də qeyri-təbii görünmür. Ərəb dili “Quran” dili olduğu üçün müsəlman türklərin müqəddəs dili olmuşdur. Bu dildə olan dini, fəlsəfi sözlər bütün müsəlmanların dillərinə keçmiş və bu istilahlardan çoxu müsəlman xalqları tərəfindən mənimsənilmişdir. Buna görə də islamı qəbul edən türklər, farslar və sair xalqların dil və ədəbiyyatlarında ərəbcə sözlər az-çox mənə dəyişikliklərinə uğramış və bu dillər arasında ortaq sözləri təşkil etmişdir” [86, s.16].

Ümumiyyətlə, Füzuli yaradıcılığı cənublu tədqiqatçıların daim diqqət mərkəzində olmuş, bu dahi şairin irsinə ardıcıl müraciət edilmişdir. Ə.Möhsüni, Bəhram Əsədi, Mir Hidayət Həsəri və başqaları şairin yaradıcılığının müxtəlif mərhələlərinin yeni aspektdə araşdırılmasına çalışmışlar.

Şimali Azərbaycanın görkəmli şərqşünaslarından Rüstəm Əliyevin Nizami yaradıcılığına həsr olunmuş ciddi elmi maraq doğuran ciddi araşdırmaları var. Onun “Nizami poemalarında qıpçaq-oğuz gözəli» adlı bir yazısında şairin yaradıcılığında türk gözəli obrazı, bu obrazın prototipi – Nizaminin həyat yoldaşı Afaq haqqında geniş elmi təhlil əsasında bəhs açılır. Tədqiqatçının fikrincə, “Nizaminin qıpçaq-oğuz gözəli Afaqə bəslədiyi dərin məhəbbət onun ədəbiyyatda ölməz və misilsiz qadın surətləri yaratmasına böyük təsir göstərmişdir. Şairin Leyli, Nüşabə kimi qadın qəhrəmanları bir növ Afaqın mücəssəmələridir” [47, s.34].

Müəllif “aya bənzər türk gözəlləri” ifadəsinin farsdilli və ərəbdilli islam ədəbiyyatında Nizamidən əvvəl – X-XI əsrlərdə çox geniş yayıldığını və bunun tarixi səbəbləri olduğunu qeyd edir. “Türk obrazı, türk qızlarının ağ üzünün aya bənzədilməsi X-XI əsrlərin farsdilli ədəbiyyatında çox geniş yayıldığı bu yeknəsəqliyi aradan qaldırmaq üçün tatar, büt tatar, xələc, sonralar isə rumlu kəlmə və ifadələri ay məcazının sinonimlərinə çevrildi. Bənzətmə obyektini olan ay sonralar özü türk gözəlinə bənzədiməyə başladı, türk və ay ilə əlaqədar olan bədii obrazların hamısı Nizami əsərlərində müxtəlif kontekstlərdə dəfələrlə işlədilmişdir. Rüstəm Əliyevin “Nizaminin doğma xalqına məhəbbət” adlı məqaləsi isə şairin milli mənsubiyyəti, mənsub olduğu nəslə

farsca yazmasının səbəbləri, Nizami yaradıcılığında tarix məfhumu, onun bədii tutumu məsələlərinə aydınlıq gətirən ən ciddi araşdırmalardan hesab edilə bilər [46, s.33-36].

Rüstəm Əliyev tarixi faktlara, şairin öz əsərlərinə əsaslanaraq yazır: *“Nizaminin atası Atabəylərə yaxın olan oğuz əyanlarından idi. Anası isə türkləşmiş kürd şahzadələrindən idi. Dayısı Gəncə Atabəylərinin sarayında vəzir idi”* [46, s.34].

Alim göstərir ki, *Nizami dövründə bir sıra fərqli spesifik xüsusiyyətlərin (mədəni, iqtisadi, dini ləhcə və s. ayrılıqlar) olmasına baxmayaraq, böyük bir ərazidə (Çindən tutmuş Aralıq dənizinə, Sibirdən tutmuş Yəmənə qədər yaşayan müxtəlif türkdilli xalqların hamısı “türk” adlanırdı. O cümlədən, azərbaycanlılara da türk deyilirdi* [46, s. 35].

Rüstəm Əliyevin yazılarında Azərbaycan ədəbiyyatını ümumtürk ədəbiyyatı kontekstində araşdırmaq, təqdim etmək meyilləri açıq-aşkar duyulur. 80-ci illərin əvvəllərində belə məqalələri Şimali Azərbaycanda çap etdirmək mümkün deyildi. Bu mənada “Varlıq”ın tutduğu türkçülük yolunu təqdir edən müəllif məqalələrini bu dərgidə nəşr etdirmişdir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının tədqiqinə həsr olunmuş məqalələr dərginin səhifələrində mühüm yer tutur. “Varlıq”ın ayrıca bir sayı şairin yubileyinə həsr edilmişdir.

Xronoloji şəkildə Cənubda klassik irslə əlaqədar tədqiqatlar göstərir ki, xüsusən “Varlıq” dərgisində Şimaldan olan görkəmli alimlərin klassik ədəbiyyatımızın xarici qaynaqları, onun ortaq türk dəyərləri ilə müştərək cəhətdən, xüsusən fars, ərəb dilində yazmış Azərbaycan şair və alimlərinin milli kimliyinə münasibət dəyişir.

“Azəri”, “Varlıq”, “Yeni yol” kimi dərgilərin səhifələrində klassik irslə bağlı məqalələrin mühüm bir qismi dünyanın müxtəlif arxiv və kitabxanalarında axtarışlar zamanı üzə çıxarılmış yeni ədəbi faktlar və elm aləminə naməlum olan ədəbi şəxsiyyətlərin irsi haqqında dolğun informasiya ilə zəngindir.

XV əsrin II yarısında Ağqoyunlu dövlətində yaşamış Hidayətullah bəyin şəxsiyyəti və onun Avropa və Asiyanın müxtəlif kitabxanalarından tapılmış əlyazma nüsxələri barədə Türkiyə alimi Zeynəb Qorxmazın “Əmir Hidayətullah və onun di-

vanı» məqaləsində verilən məlumat bu cəhətdən səciyyəvidir [155, s.111-115]. “Varlıq”ın səhifələrində çap olunmuş Zeynəb Qorxmaz Hidayət təxəllüslü şairin şeirlərini yüksək səviyyədə yazdığını təsdiq etmək üçün örnəklər göstərir. Bu şeirlərin Azərbaycan dilinin bir çox xüsusiyyətlərinə malik olduğu qənaətinə gəlir [155, s.115].

Tədqiqatçı şair Hidayətin Oksford (Bodleian), Dublin (İrlandiya), Kirman (İran), Topqarı (Türkiyə) kitabxanalarında saxlanılan bir neçə əlyazmasının hər biri haqqında dəqiq, əhatəli, dolğun məlumat vermişdir. Zeynəb Qorxmaz və Fəruq Sumər və s. kimi Türkiyə alimlərinin Azərbaycanla bağlı tədqiqatları ədəbi aləm üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

İzzəddin Həsənoğlu Azərbaycan ədəbi dilində yazılmış ilk şeirin müəllifi sayılır. Onun yaxın günlərdə azərbaycanca iki və farsca bir qəzəli məlum idi. Tədqiqatçı Ə.M.Hüseyni Həsənoğlunun azərbaycanca daha bir qəzəlini, onun hansı mənbədən, kimlər tərəfindən əldə olunduğu barədə məlumat verir. Ə.Hüseyni yazır ki, Həsənoğlunun Azərbaycan, Türkiyə, Misirdə şöhrət qazanmış divanı hələ tapılmamışdır.

Şairin:

Əcəb bilsəm bəni şeyda qılan kim,

Mənə bu eşq odun peyda qılan kim. [97, s.65]

– beytilə başlanan qəzəli isə 1437-ci ildə Anadoliyada Ömər Məzid tərəfindən yazılmış “Məcmüətən-nəzair” kitabından aranıb üzə çıxarılmışdır.

Ə.Hüseyni göstərir ki, ədəbiyyat tariximiz üçün olduqca böyük əhəmiyyət daşıyan “Məcmüətən-nəzair”i elm aləminə ilk dəfə tanıdan Səadətdin Nüzhet (Erkin) olmuşdur. O, 1928-ci ildə Türkiyədə “Milli məcmuə”də “Həsənoğlu və onun yeni bir qəzəli” adlı yazısında “Məcmüətən-nəzair” haqqında da icmal səciyyəli məlumat vermişdir. “Varlıq”da təqdim edilən qəzəlin daxil olduğu məcmuənin əlyazması London universitetində saxlanılır.

Azərbaycan ədəbi dilində şeirlər yazan, ancaq cəmi bir neçə şeiri bu günümüze gəlib çatan Həsənoğlunun ana dilində yeni qəzəlinin tədqiqatçı Ə. Hüseyni tərəfindən “Varlıq” səhifələrində oxuculara təqdim olunması və bu səpgidə xidmətləri, tapıntıları dərğinin milli mədəniyyətin inkişafında nə qədər ciddi rol oynadığını

müəyyən edir.

Klassik ədəbi irsimizin nadir əlyazma nüsxələrinin fotosəkil və mikrofilmlərini dünyanın müxtəlif kitabxanalarından Azərbaycana gətirilməsində Qulambüseyn Beqdelinin böyük xidmətləri olmuşdur. Prof. Azadə Rüstəmovə yazır ki, *Xaqani Şirvani külliyyatının mikrofilminin Tehrandan, XVI əsr məşhur Azərbaycan musiqiçisi Səfiəddin Urməvinin “Əl-ətvər” əsərinin mikrofilminin İraqdan, XIV əsr şairi Arif Ərdəbilinin “Fərhadnamə” əsərinin mikrofilminin Türkiyədən Azərbaycana gətirilməsi məhz Q.Beqdelinin adı ilə bağlıdır* [220, s.64]. Alim, eyni zamanda, klassik irsimizə aid Kazan, Leninqrad, Daşkənd, Düşənbə kitabxanalarında saxlanan çoxlu yeni materiallar üzə çıxarmışdır. Aşqabadda Nəsimi “Divan”ının yeni əlyazması, Kazanda “Oğuznamə” əlyazmasının bir variantı, Bratislavada XII-XIII əsrə aid Azərbaycan alimi Hinduşah Naxçıvaninin beş min sözdən ibarət fars-türk lüğəti, “Sihahül-əcəm” əsəri alimin üzə çıxardığı əvəzsiz ədəbi tapıntılar arasındadır. “Varlıq” öz oxucularına bu ədəbi tapıntılar barədə müntəzəm məlumat vermişdir. Şübhəsiz, bu tapıntılar ədəbiyyat tarixinin ayrı-ayrı dövrlərində olan ədəbi prosesin dəqiqləşdirilməsinə kömək edir. Hinduşah Naxçıvaninin adıçəkilən əsərinin tapılması Azərbaycan nəsr tarixinin xeyli irəli çəkilməsinə əsas vermişdir.

Hinduşah Naxçıvani Azərbaycan türklərinə fars dilini öyrətmək üçün XIII- əsrdə farsca-türkcə lüğət və qrammatika kitabı yazmışdır. Q. Beqdeli həmin kitabı dərindən araşdırmış, “Varlıq”da çap etdirdiyi “Hinduşah Naxçıvani və onun “Sihahül-əcəm” lüğəti” adlı məqaləsində azərbaycanca yazılmış ilk nəsr əsəri kimi təqdim etmişdir [16, s.47].

Hinduşah Naxçıvani Azərbaycanın görkəmli tarixçisi, şairi, ədəbiyyatşünası və dilçisi olmuşdur. O, Azərbaycan, fars və ərəb dillərindən başqa, pəhləvi (orta fars) dilini də yaxşı bilirmiş. Lakin yaratdığı zəngin ədəbi irsin bir qismi uzun illər üzə çıxarılmamışdır.

Q.Beqdeli yazır ki, *Hinduşah Naxçıvaninin Bratislava şəhərinin əsas kitabxanasında yeni tapılmış əsəri hələlik elm aləminə bəlli olan yeganə əlyazma nüsxəsidir. Əsərin sonunda onun 1553-1554-cü illərdə köçürüldüyü qeyd olunmuşdur. Bu əlyazmasını Həsən Zərinəzadə üzə çıxarmış, onun fotosuratını ilk dəfə olaraq Bakıya*

gətirmiş, haqqında yığcam elmi məlumat vermişdir [16, s.37].

Vaxtsiz ölüm H.Zərinzadəyə əsəri geniş surətdə tədqiq və çap etdirməyə imkan verməmişdi. Bu işi davam etdirib əsəri dərinədən tədqiq edərək, onu nəstəliq yazısı ilə çap etmək isə Q.Beqdeliyə nəsib olmuşdur. O bu əsəri öz tarixi və elmi əhəmiyyəti etibarı ilə M.Qaşqarının və İbn Mühənnanın məşhur əsərlərinə bərabər zəngin lüğət və tədqiqat mənbəyi olduğunu yazır.

Hinduşahın dövründə alimlərin tərtib etdiyi lüğətlərin çoxu fars və ərəb dillərində olduğu üçün görkəmli alim və dövlət xadimi Hinduşah Naxçıvani öz xalqının mənəvi ehtiyacını nəzərə alaraq türkdilli xalqlar, o cümlədən azərbaycanlılar üçün bu əsəri yazmışdır. Dörd mindən çox sözü əhatə edən 145 səhifəlik izahlı lüğət kitabı dilimizin tarixini öyrənmək üçün əvəzsiz bir abidədir. O, fars və türk dillərində demək olar ki, bir növ izahlı lüğət tərtib etmiş və əsərə bir sıra digər yazılar da artırmışdır.

Məlum olduğu kimi, Qətran Təbrizi ədəbi aləmdə farsdilli bir şair kimi tanınır. Q.Beqdeli isə məqalələrinin birində Qətranın yaradıcılığındakı türk söz və ifadələrinə nəzəri cəlb edir [17, s.30]. Hətta onun türk dilində əsərləri olduğunu da güman edir. Q. Beqdeliyə görə bu qənaət ondan irəli gəlir ki, Qətran Təbrizinin təfəkkür və ifadə tərzini, yazı və cümlə quruluşu, gətirdiyi misallar, o cümlədən atalar sözləri, əsasən Azərbaycan xalqına mənsubdur.

1977-ci ildə Aşqabad şəhərinin mərkəzi kitabxanasında qədim əlyazmaları arasında Q.Beqdeli Azərbaycan ədəbiyyatının Bədrəddin Qədri adlı naməlum bir nümayəndəsinin irsini aşkar edir. Q.Beqdelinin Bədrəddin Qədri irsi barədə məlumatında aydın olur ki, gözəl xətlə yazılmış 8 kitabın içərisində türk, fars və ərəb dillərində yazılmış 256 səhifəlik bir divan saxlanılır. Kitabda türkcə yazılmış şeirlərdən görüldüyü kimi, şair uzun müddət öz doğma yurdundan didərgin düşüb uzaqlarda yaşamış, Vətən həsrətli şeirlər yazmışdır [14, s.36]. Şairin “Məhasin-əl-kəlam” adlı divanında mənzum şəkildə nücumdan, səma cisimlərinin bəşərin taleyinə təsirindən və dini inanlardan danışılır.

İrsi layiqincə tədqiq edilməmiş Səfiəddin Urməvi haqqında da Q.Beqdeli ayrıca məqalə dərc etdirmişdir. Tədqiqatçı alim öz məqaləsində yazır: “*Səfiəddin Əbdülmö-*

mün bin Yusif bin Faxrəl Urməvi (1216-1294) ixtiraçı alim, klassik Şərq musiqi nəzəriyyəsinin banilərindən biri olmuşdur. Onun şeir və musiqi nəzəriyyəsi sahəsində xidmətləri əvəzsizdir. Q.Beqdeli bu Azərbaycan sənətkarını daha yaxından tanıdır” [18, s.47-52]. Səfiəddin Urməvi Orta Şərqdə elm və mədəniyyət ocağı sayılan Bağdadda təhsil almışdır. O, yüksək istedad və əmək qabiliyyətinə malik olduğuna görə bir sıra fənləri mükəmməl mənimsəmiş, ədəbiyyat, tarix, xəttatlıq, nücum, musiqi sahələrində şöhrət qazanmışdır. Səfiəddin Urməvi geniş xalq kütlələrinin, həmçinin dövlət xadimlərinin, hətta xəlifənin belə diqqətini cəlb etmiş, saraya dəvət edilmişdir. Urməvinin əldə olan ilk əsəri (Təbrizdə yaşadığı zaman yazdığı) “Risaleyi-Şərdəiyə” adlanır. Q.Beqdeli onun başqa əsərlərinin olduğunu da ehtimal edir.

Q.Beqdeli çap etdirdiyi məqalələrinin birində Mövlana Cəlaləddin Ruminin ustadı Şəms Təbrizinin həyatı, əsərləri, fəlsəfəsi haqqında dolğun, elmi məlumat vermişdir [19, s.58-67].

Şəms Təbrizi Gənc yaşlarından fars və ərəb dillərini mükəmməl bilmiş, müxtəlif məzhəb və təriqətlər, çeşidli inam və etiqadlar haqqında mütəfəkkir kimi düşünmüş, onlarda yaranan pərakəndəliklərin, parçalanmaların səbəbini araşdırmışdır.

Hələ gəncliyindən şöhrəti hər yana yayılan Ş.Təbriziyə “Kamil Təbrizi” ləqəbini vermişlər. Ömür boyu səfərdə, səyahətlərdə olduğu üçün ona “Uçan quş” da demişlər. Təriqət başçıları onu “Seyfullah” adlandıraraq haqqın kəsərli bir qılıncına bənzədirdilər. Cəlaləddin Rumi isə onu dövrün fəqihlərinin ən böyüyü hesab edirdi.

Şəms Təbrizinin əsərlərinin çoxu itib batmışdır. Onun “Məqaləti-Şəms Təbrizi” adlanan ədəbi mirası bu böyük şəxsiyyətdən qalan yeganə yadigardır. Bu da Şəms Təbrizinin söylədiyi nitqlər, suallara verdiyi cavablar və izahlar əsasında müridləri tərəfindən tərtib edilmişdir.

Şəms Təbrizi Cəlaləddin Ruminin mürşidi olmuşdur. Ruminin sözləri ilə desək, Ş.Təbrizi onun “tanrısı” olmuşdur. Ona görə də, C.Rumi Şəms Təbrizini minnətdarlıqla anaraq 84500 misradan ibarət olan irihəcmli külliyyatına “Külliyyati Şəms Təbrizi” adını vermiş, misli, nəzəri olmayan, məşhur “Məsnəvi”sində də onun ilhamı və mənəvi təsirindən kamala yetişdiyini vurğulamışdır.

Mürşidinə məftunluğu Rumi ilahi məhəbbət ifadə edən dərin mənəvi qəsidə və

qəzəllər, rübai və tərkibbəndlər, məsnəvilər yazmağa sövq etmişdir. Müəllifin söylədiyi kimi, əsərin mündəricəsi dini, əxlaqi və irfani məsələləri əhatə edir. Yaxşılıqlara meyil, pisliklərə etiraz əsas meyar kimi götürülmüşdür. Q. Beqdeli yazır ki, *bu əsər özünə qədər meydana çıxan təsəvvüf əsərlərinin ən gözəlidir. Çünki təsəvvüfün əsas müddəalarından olan insanpərvərlik, insan bərabərliyi, təvazökarlıq, qənaət, izzət, nəfs və ilahi məhəbbət Şəms Təbrizinin əsərinin əsasını və məğzini təşkil edir. Bu əsərdə vəhdəti-vücuda, tövhid və ilahiyyat mövzusu aparıcıdır...* [19, s.67].

Q.Beqdeli XIII əsrin sonu, XIV əsrin birinci yarısında Azərbaycan şeirinin inkişafında mühüm rol oynamış mütəfəkkir şair Əvhədi Marağalıya həsr olunmuş “Əvhədi Marağayi” adlı məqaləsində də təsəvvüf problemlərinə toxunur [15, s.38-47].

Əvhədi Marağalının həyat və yaradıcılığından geniş söhbət açan, onu Nizami ədəbi məktəbinin tanınmış nümayəndələrindən biri kimi təqdim edən Q.Beqdeli şairin təsəvvüflə bağlı görüşlərini xüsusi olaraq diqqət mərkəzinə çəkir. O hələ Bakıda yaşadığı zaman Ə.Marağalı haqqında xüsusi monoqrafiya yazmış, X.Yusifovla birlikdə onun “Cami-cəm” əsərini hazırlayıb nəşr etdirmişdir. Sözügedən məqalədə isə Q.Beqdeli Əvhədi Marağalını təriqət ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi kimi təqdim edir, dövrün ədəbi cərəyanlarından bəhs edərək yazır ki, Seyid Zülfüqar Şirvani, Arif Ərdəbili kimi şairlər qəsidəçiliyi davam etdirsələr də, dövrün yeni və zəruri cərəyanı təriqət ədəbiyyatı idi. Öz məfkurə istiqaməti ilə bu ədəbiyyat saray şeirinə, məddahlığa qarşı çıxırdı.

Təriqət ədəbiyyatı, təsəvvüf və ədəbiyyat problemi “Varlıq” səhifələrində diqqət mərkəzində olmuşdur. Bunu Q.Beqdelinin “Varlıq”da dərc etdirdiyi “Təsəvvüf və ədəbiyyat” sərlövhəli silsilə məqalələrindən də görmək olar [20].

Müəllif haqlı olaraq belə hesab edir ki, *ədəbiyyatla sufizmin, yaxud təsəvvüf ədəbiyyatının əlaqəsini təhlil etmək üçün ilk növbədə təsəvvüfün, irfanın özünü öyrənmək lazımdır. Sonra da bəşəriyyətin ədəbi mirasının təsəvvüf və ürfanla necə əlaqədə olmasını, təsəvvüfün ədəbiyyata necə daxil olduğunu və bunların birinin digərinə necə təsir göstərdiyini təhlil etmək gərəkdir. Bunsuz antik, qədim dövrlər və orta əsrlər şifahi və yazılı ədəbiyyatın təsəvvüflə əlaqəsini və yaxud təsəvvüf ədəbiyyatını düzgün dərk edib müəyyənləşdirmək və bu barədə elmi, ciddi*

mülahizələr söyləmək çox çətin, bəlkə də imkansızdır [20, s.29].

Q.Beqdeli təsəvvüf ədəbiyyatını araşdırmaq üçün 5 istiqamətdə tədqiqat aparılmasını vacib hesab edir:

- Təsəvvüf və ürfan nədir? Bu təriqət ta qədim zamanlardan Şərqdə və Qərbdə necə törəyib, meydana çıxıb, yayılıb inkişaf etmişdir. Onun zaman və məkan hüdudu;

- Təsəvvüfün müxtəlif qolları, islam təsəvvüfünün təşəkkülü, onun kök və budaqları;

- Şərqdə təsəvvüf ədəbiyyatı əsasında yaranmış mütəsəvvüf ədəbiyyat. Onun mütərəqqi, müsbət xüsusiyyətləri və mənfi cəhətləri;

- Hürufiyyə və nöqtəvilər, onların uğursuz taleləri;

- Hipizm tərkdünyalıq və bir növ müasir sufizm kimi;

Q.Beqdeliyə görə, *“təsəvvüf məzhəb yox, təriqətdir. Özü də müxtəlif qollara ayrılır. Təsəvvüfün əsas qolları ilahi məhəbbət və dünyəvi məhəbbət qollarıdır. Bu qollara silsilə deyilir. Hər silsilənin də özünün ocağı, xanəgahı, qütbü var. Bu təriqəti izləyənlərə salik, mürid, islamiyyətdə isə sufi deyirlər. Ümumiyyətlə, onları sufi adlandırırlar”* [20, s.30].

“Təsəvvüf və ədəbiyyat” problemi Q.Beqdelinin “Yaxın və Orta Şərq haqqında təsəvvüf” məfhumu, “Günəşə sitayiş”, “Mani, məzdəkizm və təsəvvüf”, “Yeni əflatunçuluq”, “Vəhdəti-vücut fəlsəfəsi”, “Hürufizm cərəyanı”, “Nöqtəvilik” və s. adlı olduqca mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edən yazılarında nəzərdən keçirilib təqdim olunur.

Sovet hakimiyyəti dövründə Şimali Azərbaycanda təriqət ədəbiyyatına mənfi münasibət hakim olduğu bir vaxtda “Varlıq” səhifələrində bu mövzuda sanballı elmi məqalələr dərc olunurdu. Əlbəttə, bunlar Azərbaycan mədəniyyətinin müvafiq sahəsindəki boşluğun doldurulmasına xidmət edirdi.

Göründüyü kimi, klassik irslə bağlı iki tipli yazı seçilir. Şimalda yazıb- yaradan ədəbiyyatşünas, tarixçi və dilçilərin bu dərgidəki məqalələri Şimaldakı mütəxəssislərə, hətta oxuculara məlum araşdırmaların nəticələridir. Bəkir Nəbiyev, Rüstəm Əliyev, Yaşar Qarayev, Vaqif Aslanov və digər görkəmli alimlərin bu dərgidə klassik ədəbi irs, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları, Nizami, Füzuli, Şəhriyar

kimi sənətkarlara, klassik irsin müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş elmi məqalələri elmi ictimaiyyətimizə bəllidir. Lakin bu materiallar Cənub oxucusu üçün əvəzsiz dəyərə malikdir. Təkcə onu qeyd etməyi lazım bilir ki, bu tədqiqatçıların “Varlıq”-da klassik irsi tədqiq etməyin müasir təhlil üsullarını, prinsiplərini başlıca istiqamətə çevirmələri müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Mətbuatda gedən ikinci tip yazılarda Cənub və Türkiyə tədqiqatçıları klassik irsin bizə məlum olmayan şəxsiyyətlərini, faktlarını üzə çıxartmaqla təkcə Cənub üçün yox, Azərbaycan ədəbiyyatı üçün əvəzsiz iş görürlər. Bu baxımdan C.Heyət, Q.Beqdeli, T.Pirhaşimi, T.Kərimi və başqalarının araşdırmaları hər şeydən öncə, fakt yeniliyi, mənbə təzəliyi mənasında xüsusi maraq kəsb edir.

Ümumiyyətlə, Cənubda aparılan tədqiqatlar, ilk növbədə ümum Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsində fars və ərəbdilli mənbələrin elmi dövriyyəyə buraxılması ilə əhəmiyyətlidir. Mətn, fakt və mənbəyə əsaslanmadan istər Cənubda, istərsə də Şimalda gedən prosesləri obyektiv dəyərləndirmək mümkün deyil. Qədim və Orta əsrlər ədəbiyyatı ilə yanaşı, yeni dövrən, XIX-XX əsrlərin ədəbi gedişatı, klassikləri, tarixi ədəbi hərəkatın inkişafında rolunu müəyyənləşdirməkdə real yardımçıdır.

Həmid Məmmədzadə Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Şəfi Vazeh, “Molla Nəsrəddin”, Mirzağa Təbrizi ilə bağlı yeni ədəbi tapıntılarıyla, Nizami, Füzuli, Bahar Şirvani, Zeynalabdin Marağayi, Seyid Cəfər Pişəvəri kimi görkəmli klassiklərdən etdiyi çevirmələri ilə, oxunaqlı nəsr əsərləri ilə, özəlliklə də çoxsaylı araşdırma müəllifi kimi Cənub mövzusu ilə bağlı bir çox problemlər və şəxsiyyətlərdən bəhs etməklə bütöv Azərbaycan ədəbiyyatının daha da zənginləşməsinə xidmət etmişdir. “Sadiq bəy Sadiqi Əfşar” “Milli azadlıq hərəkatının tərənnümçüsü”, “Abbas Pənahi (Makulu)”, “Məhəmmədi Müdərrisi-Təbrizi”, “Şeyx Məhəmməd Xiyabani”, “Zeynalabdin Marağayi”, və s. elmi məqalələrində isə H.Məmmədzadə cənubda yaranmış ədəbiyyatın tarixi sərhədlərini genişləndirir, bu ədəbiyyatın mənbələrini, ideya-bədii qaynaqlarını dürüst müəyyənləşdirir.

Maraqlı faktlardan biri də İran dramaturgiyasının banisi Mirzəağa Təbrizi ilə bağlıdır. O, M.F.Axundovun təsiri altında dram əsərləri yazmışdır. Mirzə ağa Təbrizi

yazdığı hər bir yeni pyesini M.F.Axundovdan məsləhət almaq və əsər haqda onun fikrini bilmək üçün ona göndərirmiş. Amma hər dəfə də xahiş edirdi ki, yazışma zamanı bir müəllif kimi onun adını yazmasın, bunu gizli saxlasın. Çünki onun əsərləri tənqidi satira üzərində qurulduğundan yazıçıya təhlükə yarada bilərdi. Bu səbəbdən xeyli vaxt bu əsərlərin müəllifinin adı qaranlıq qalmışdı. Uzun müddət onun əsərlərini səhvən M.F.Axundovla əlaqə saxlayıb məktubla yazışan başqa bir ziyalı, erməni əsilli Melkum xanın adına çıxırdılar. Bu məsələ ilə bağlı həqiqəti ilk dəfə tədqiqatçı Həmid Məmmədzadə üzə çıxarmışdır. Tutarlı dəlil və faktlara söykənib bu dram əsərlərinin əsl müəllifinin Mirzə ağa Təbrizi olduğunu sübuta yetirmişdir [174, s.89]

Başqa bir tapıntı isə yazdığı məhəbbət mövzusu ilə avropalıların qəlbini fəth edən gəncəli Mirzə Şəfi Vazehlə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, Fridrix Bodenştetd Mirzə Şəfi Vazehin şeirlərinə vurularaq onu alman dilinə çevirib. F.Bodenştetd bu şeirlərinin öz ölkəsində – Almaniyada böyük şöhrət qazandığını gördükdən sonra özünü onların müəllifi elan etməyi qərara alır və Mirzə Şəfi adını personaj kimi qələmə verir. Beləliklə, Mirzə Şəfi Vazehin şöhrəti bir müddət oğurlanmış olur. Həmid Məmmədzadə 1964-cü ildə Gürcüstan EA yanında K.Kekelidze adına Əlyazmaları İnstitutunda elmi axtarışlar apararkən burada saxlanılan Mirzə Şəfi ilə bağlı əlyazmanı – cüngü tapıb üzə çıxarır. Həmin cüng Mirzə Şəfinin öz əli ilə 1821-i ildə Gəncədə yazılıbmış (hətta orada şairin şəxsi möhürü də varmış). Ayrı-ayrı Şərqlə klassiklərinin məsnəvi, qəzəl, qəsidə, rübai və qitələri toplanmış və bir neçə bölmədən ibarət həmin cüngdə Mirzə Şəfinin özünün də, indiyə qədər bizə məlum olmayan əsərləri toplanıb. H.Məmmədzadə öz tapıntısı ilə əlaqədar yazdığı məqaləsində [194] bildirir ki, *göstərilən əsərlərdən əlavə, cüngdə bir neçə qəzəl, rübai və məsnəvi də vardır ki, onların Mirzə Şəfi Vazehə və ya başqasına aid olmasını söyləmək üçün müəyyən tədqiqat lazımdır*. H.Məmmədzadə Tiflisdə tapdığı əlyazma əsasında 1987-ci ildə Mirzə Şəfinin yeni tapılmış əsərlərini ön sözlə birgə “Şeirlər məcmuəsi” adlı kitabda nəşr etdirir [193].

Fars dilinin incəliklərinə yaxından bələd olan ədib bu sərəvətdən bacarıqla istifadə edərək Azərbaycanın tərcümə ədəbiyyatı xəzinəsinə gözəl incilər bəxş etmişdir. Onun çevirdiyi “Xosrov və Şirin” poeması (Nizami Gəncəvi), “İmaməddin

Nəsiminin farsca divanı”, eləcə də Cəlil Məmmədquluzadəni hekayələri (fars dilinə tərcümə), Zeynalabdin Marağalının “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” əsərlərinin tərcümələri barədə yalnız xoş sözlər demək olar.

H.Məmmədzadənin ədəbiyyatşünaslığa dair məqalələri də həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu baxımdan tərtib və nəşr etdirdiyi kitablar – Nəsiminin farsca divanı və Şəhriyanın türkcə şeirlər külliyyatı və onlara yazdığı müqəddimələr mətnşünaslığımızın sayılıb-seçilən nümunələrindəndir.

Əli Kamali XVIII əsrdə yaşamış məşhur ustad aşiq Xəstə Qasımın həyat və yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra yeni faktları üzə çıxarmışdır. Bu isə Xəstə Qasımın doğulduğu məkan, onun təxəllüsü, şəxsi həyatı, ailəsi yeni tapılmış şeirləri barədə indiyədək olan bilgiləri zənginləşdirməyə və dəqiqləşdirməyə imkan verir.

Xəstə Qasımın atasının adının bəzi mənbələrdə yanlış verildiyini yazan müəllif qeyd edir ki, onun tərcümeyi-halı kitablarda nöqsanla yazılıb. O, “Xəstə” ləqəbi ilə bağlı bir neçə fərziyyəni də açıqlayır. Xəstə təxəllüsü onun ruhunun cəmiyyətin dərdlərindən nasaq və naxoş olduğunu göstərir və bir para yazanlar onu “Xəstə Qasım” adlandırır, lakin onun “Biçarə Qasım”, “Molla Qasım”, “Şikəstə Qasım”, “Qasım Dilxəstə” təxəllüslərinə də rast gəlmək olar. Müəllif “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” kitabında [40] Xəstə Qasımın əsl barədə yazılanlara irad tutur və bildirir ki, *orada göstərildiyi kimi o, şahzadə Nurəddinin oğlu yox, o kənddə əkinçiliklə məşğul olan yoxsul bir kişinin oğludur. Sonra onun doğulduğu Tikmədaşın Təbriz şəhərinin deyil, (Təbriz yaxınlığında da belə bir kənd vardır.-P.M) Zəncan şəhərinin kəndlərindən biri olduğunu təsdiq edir. Tikmədaş Orta İran Türklərinin ərazisi olduğu üçün Xəstə Qasımın əsərləri orada daha çox yayılmışdır* [122, s.86-92].

Əli Kamalının Xəstə Qasımla bağlı yazıları “Varlıq” da çap olunandan sonra dərgiyə bu aşıqla bağlı üç oxucu məktubu daxil olur. Birinci oxucu onun daha bir şeirini təqdim edir. Digəri onun anadan olduğu və orada dəfn olunduğu Tikmədaş kəndinin sakinləri tərəfindən qəbrinin qorunduğunu və aşıqların, xüsusilə Həmədan və Savə aşıqlarının tez-tez qəbri ziyarətə gəldiklərindən yazır.

Müəllif oxucu məktubları ilə tanışlığı zamanı və müxtəlif söylənilən rəvayətlərdə aşiq Qasımın sevdiyi gözəlin bir neçə adına rast gəlir. Məsələn: Raziya, Nərgiz,

Həbibə, Cahən, Əli bəy onun Cahana və Həbibiyə xitab etdiyi iki şeirini nümunə gətirir. Əli bəy onu da qeyd edir ki, yuxarıda söylənilənlərin və aşiq Qasımla bağlı başqa mövzuların tədqiqata ehtiyacı var və bu el şairinin şəxsiyyəti və yaradıcılığı dərindən tədqiq olunmalı və onun divanı çap olunan zaman deyilən iradlar nəzərə alınmalıdır.

Xəstə Qasımla bağlı araşdırmanı sonralar tədqiqatçı Əli Siyami davam etdirmiş, aşiqin bütün şeirlərini toplayaraq ön söz ilə birlikdə çap etdirmişdir. Xəstə Qasımdan bəhs edən Əli bəy onun doğulduğu Tikmədaş kəndi və mənbələrdə şairin sevgilisinin müxtəlif adlarla verilməsi ilə bağlı qeydlərini edir. Sonra müəllif xəstə Qasımla Ləzgi Əhmədin deyişməsini verir. Bildirir ki, bir gəraylıda Ləzgi Əhməd ona Dədə Qasım deyir. Əli bəy aşiqin türk mətbuatında tədqiq və təshihindən də məlumat verir [121, s.81, 82].

İki əsr əvvəl yaşamış Telimxan kimi qüdrətli el şairini arayıb xalqa tanıtdırması Əli Kamalının ən böyük xidmətlərindən sayıla bilər. O, Telimxanın külliyyatını 20 il müddətində toplayıb araşdırmış və nəşrə hazırlamışdır. Ə.Kamali min səhifəlik bir divan tərtib etmiş, burada şairin beş minə yaxın cinasının izahını, divanda işlədilmiş on minə yaxın ərəb, fars sözlərinin tərcüməsini vermiş və geniş həcmli ön söz yazmışdı.

Çox maraqlıdır ki, Telimxan aşiq şeirləri yazmaqla yanaşı, klassik şeir formalarında da özünü sınaıbmış. Telimxan müstəzad, müxəmməs, təsnif, mürəbbə və s. şəkillərin müxtəlif bəhrlərində şeirlər yazmışdır [136, s.53].

Telimxan XVIII əsrdə yaşamış böyük Azərbaycan şairi M.P.Vaqifin bəzi şeirlərinə nəzirələr yazmışdır. Ə.Kamali Telimxanın əsərlərini araşdırarkən onların içərisində M.P.Vaqifin qələminə məxsus olan və indiyə qədər dərc olunmamış üç qoşmanı da tapıb üzə çıxarmış onları mətbuatda dərc etdirmişdir [130].

Telimxanın yaradıcılığı ilə M.P.Vaqif, Xəstə Qasım, Ə.Nəvai, Məhdimqulu yaradıcılığı arasında bədii müqayisələr aparən Əli Kamali, onlardakı fərqli və oxşar cəhətləri ortaya çıxarmışdır [137].

Onun müqayisəli təhlilində hər bir sənətkarın bağlı olduğu tarixi-coğrafi zəmindən irəli gələn ifadə çalarlarını, dil birliyini izah edir, bu sənətkarları birləşdirən

tarixi qaynaqların, xüsusən türk düşüncəsinin eyniliyini göstərməyə nail olur.

Əli Kamaliyə görə toplayıb araşdırdığı söz ustalarını yaşayıb-yaratdıqları əraziyə görə şərti olaraq dörd yerə bölmək olar: 1. Savə və Həmədan şairləri. 2. Xərəqan (Qərəqan) şairləri. 3. Qaşqay şairləri. 4. Dərgizin şairləri.

Savə şairlərinin qələminə qəliz ərəb-fars tərkibli sözlərdən və fars düşüncə tərzindən tamamilə uzaq təmiz dildə yazılmış şeir parçaları mənsubdursa, Dərgizin şairlərinin yaradıcılığında bunun tam əksini görmək olar.

Ə.Kamali Telimxan, Misirqanlı Əkbər Rəzzaqi, Suludərəli Əndəlib, Türkmən Mahmud, Səngəkli aşiq Rza Əli, Misirqanlı Əkbər Rəzzaqi, Suludərəli Əndəlib, Vərcəndli Pənahi, Bəndəmirli Şeyx Həsən Möhtərəmi, Misirqanlı Asi, Acanlı Asi, Həmədan kəndlərindən Eynəbadlı Davəri, Qırmızınlı Fəqir, Məzləqanlı Asim, Müslimabadlı Qüdsi, Süsənqanlı Müntəzir, Əlvinli Mahmud Xoşnevis, Zərgərəlli Qulu xan, Kəhardlı Fani, Dərgizinli Molla Əhməd, Niyirli Əfşar, Qulukəndli Yadigar, Məhzun, Kövsər və onlarca digər el şairlərini üzə çıxarmışdır.

Əli Kamalinin el ədəbiyyatı ilə bağlı topladığı irsin elmi prosesə bütün miqyası ilə daxil olmadığını, onun fəaliyyətinin hərtərəfli öyrənilmədiyini nəzərə alıb bu barədə bir az geniş bilgi verməyi məqsəduyğun bildik.

Ə.Kamali Türkmən Mahmudu [138, s.55-59] təqdim edərkən bildirir ki, onun Molla Pənah Vaqifə oxşarlığı çox olub. Türkmən Mahmudun kənddə məktəbi varmış, o da şair Vaqif kimi uşaqlara dərs verərmiş. Gözəl xəttinə və işindəki bacarığına görə məhəllədə şöhrəti yayılıbmış. Şairin əsərlərindən görünür ki, o, dövrün ictimai siyasi məsələlərinə də biganə deyilməmiş. Türkmən Mahmudun şeirləri aşiqanə və eyni zamanda ictimai həyata və təbiətin vəsfinə aid olub şeirin müxtəlif şəkillərində yazılmışdır. Nümunə kimi təqdim olunan "Kəkliklər" şeiri çox axıcı və lirikdir.

Qırmızınlı Fəqirin [124, s.61-68] doğulduğu kəndin torpağı qırmızı olduğu üçün Qırmızınlı adlanır, Mozalqanın bəyat kəndlərindəndir. Ə. Kamali bunu da xatırladır ki, Sani, Əlmas Rza, Xaki Həsən Əla, Qüdsi və Asi də bu torpağın yetirmələridir.

Fəqir yazdığı qəsidə və dastanlarında yumor və satiranın bədii ifadə imkanlarından bəhrələnir. Yaradıcılığında dini mövzulara da yer verir. Mahmud Baqiri ilə çağ-daş olub, üslublarında da oxşarlıq var. Fəqir dünyasını ondan tez dəyişib. Qırmızınlı

qocaların dediyinə görə, təxminən XIX əsrin əvvəllərində vəfat edib. Dərgidə «Tuti və Qarğa» mənzuməsindən bir parça və bir neçə şeiri oxuçulara təqdim edilir.

Əli bəy Qüdsi [123] təxəllüslü Hacı Əkbər ağa Xələcidən bəhs edərkən bildirir ki, o Mozalqanlı Asimlə həməsr olub, onunla müşairə(şeyrləşmə-P.M.) etmişdir. Hacı Əkbər sufi olduğundan məhəllədə qərəzli rəqibləri olur və ləyaqətinə görə də ehtiram görə bilmir. Onun şeirlərindən təxminən iki min beytdən çoxunu toplayan Əli bəy bu işi möhlət olsa davam etdirəcəyindən də yazır. Qüdsinin şeirlərinin irfani və əxlaqi məzmununda olub, məsnəvi və bəzən də qəsidə və müxəmməs formasında olmasını qeyd edən müəllif onun əlli beytlik türkcə mərsiyələrini hələ də ələ gətirmədiyinə heyfslənir.

Ə.Kamali qeyd edir ki, onun şeirlərindən Səfiəli şahın “Zəbdə-ul-əsrar” kitabında istifadə olunub. Dərgidə onun farsca şeirləri çap olunub.

Asini [127, s.67-78] təqdim edən Əli bəy, Savənin türk baqdadi şahsevən ellərinin tayfalarından da yazmağı münasib bilir və satluqoyunlu, əliqurtlu, mosulu, əhmədlü, inanlu, kisəlu, əlitərəsi, bəharanlı, yuxavəziraşlı, şeyxlu, dövlətvən, kəlvənd tayfalarının adını çəkir.

Mirzə Darab (Asi) taziya məclislərini yüksək səviyyədə aparırmış. Qüdsi ilə bəzi müştərək dastan və şeirləri onların adına çıxırlar. Asimin taziyanə şeirləri Dərgizin kəndlərində taziyanaxanalar vasitəsi ilə icra olunurmuş. Əli bəy bildirir ki, onun bir sandıq dolu tazixanalıq nüsxələri Məhəmməd Həsən Əhməd bəyin mütaliəsi ilə tədqiq olunacaq. Bir yaşlı qadının söylədiklərindən müəllif bu qərara gəlir ki, o 1981-ci ildə vəfat etmişdir. Məcəllədə onun iki şeiri təqdim olunur.

Əli bəy Aşıq Rza Əlidən bəhs açarkən Savədə yaşayıb yaradan el aşıqlarını da xatırladır. “*O zamanlar ki, dəftərlər yırtılıb, kitablar sulara atılıb və qələmlər sındırılıb, türk aşıqları ellərinin ədəbiyyatına qulluq etməyi zəruri biliblər*” [116, s.74-82].

Əli Kamali savəli aşıqların içərisində erməni aşıqlarından da misal gətirir. Onların Savəyə gəlmələrini Şah Abbasla bağlayır. Şah onları Ermənistandan Xurqan ölkəsinə köçürmüşdür. Onlardan xoşlu Vartan, Pirim xan, xüsusilə Şumavur türk dilini dərinədən mənimsəyib məşhur aşıq kimi tanınmışlar.

Əli Kamali Aşıq Rza Əlini də Savənin tanınmış aşıqlarından biri kimi təqdim

edir. Təhsili olmasa da, fitri istedada malik şairdir. Ə.Kamali onun gözəl qoşma ustası olduğunu, 60-70 il öncə rəhmətə getdiyini yazır. Onun ustadnamə şəklində müxtəlif nəsihətləri və dərin məzmunlu şeirləri özündən sonra türk obasına qoyduğu yadigardır.

Müəllif yazının sonunda yazır: *“Onun əsərlərinin bir hissəsini toplamışıq, qalanını da ağız və dillərdən yığışdırmalıyıq. Heyf ki, onların çoxu itib-batıb, “savadsız” Rza Əlinin divanı türk kitablarına zinət verəcəkdir. Qoy o təhsil məktəb görməyən bilikli insan bizim kimi bir çox savadlılara dərs verib örnək olsun ki, bundan sonra öz ana dilimizdə danışib milli mədəniyyətimiz haqqında düşünək. Yadlara uymayıb, aldanmayıb, öz doğma dilimizi atıb unutmayaq və aşığı demişkən, ürəkdəki gizli sözləri dilimizə gətirək.”* [116, s. 80]. Dərgidə Aşıq Rza Əlinin “Qadan alım”, “Ürəkdəki gizli söz”, “Sərdar gərək” və s. şeirləri verilir.

Əli Kamalının tədqiqatlarında göründüyü kimi, ədəbiyyatın milli mahiyyətinə, ana dilinə və bu dilin xalqın varlığının daşıyıcısı olduğuna dair mülahizələr sistemli səciyyə daşıyır və onun elmi araşdırmalarının məqsədini ortaya qoyur.

Əli bəy aşığı Əsəd Nizamla [129, s.84-90] bağlı məqaləsində Savədə yaşayan Muğan və şahsevən ellərinin Azərbaycanın (Quzey Azərbaycan) Muğan düzündən gəldiyini yazır və bu tayfaların adlarını çəkir, qırıxlı və qəhərli. Qərribə burasıdır ki, İran kimi qəti farslaşdırma siyasəti aparılan bir ölkədə gəlmə ərəb, fars və kürdlər Savəyə varid olanda türkləşiblər. Belə ki, Əli Kamali ərəb ellərindən Bağdad, Xuzistan, Şiraz səmtindən Savəyə gələn ərəblər fars və türk dillərini öyrənib sonra tamamilə türkləşən kələku və mişəst kimi iki tayfanın adını çəkir. Fars bölgəsindən və Şiraz tərəfdən gələn zərgər tayfası da türk dilini öz dillərindən yüyrək bilib işlədiblər. Kürd ellərindən də Savəyə gəlib türklərlə qarışıblar.

Müəllifin qənaətinə görə, Əsəd Nizam Bağdad Şahsevən eli içərisində çox sevilib. O, bu elin üç böyük tayfasını, sonra bu tayfanın ayrı-ayrı budaqlarını göstərir ki, o da 27-yə çatır. Daha sonra bu tayfaların hansı kəndlərdə yerləşməsindən bəhs edir.

Haqqında söhbət gedən Əsəd Nizam Şıxlar elinin xanlıq tirəsindəndir. Xalq onu qabiliyyət və igidliyinə görə elxani seçir. Eli tərəfindən “Əsəd Nizam” ləqəbini

qazanır. O, həmçinin hökumət tərəfindən də rəsmən elxani seçilir.

Əsəd Nizam özü xan nəslindən olsa da, həmişə haqq, ədalət tərəfdarı olub, xalqa zülm edənlərə qarşı çıxıb, elə buna görə də xalq onu özünə başçı-elxanı seçib.

Sonralar onun bu “vəzifəsi” rəsmi olaraq dövlət tərəfindən də tanınır.

Yay aylarından birində Əsəd Nizamın yaxın qohumlarını sel aparır. Bundan çox təsirlənən Ə. Nizam heca vəznində tragik məzmunlu bir müxəmməs yazır. “Sel apardı” adlı bu mənzumə yazıldığı gündən bu günə qədər Savənin Xurqan bəxşində, xüsusilə kələvənd tayfasının dillərinin əzbəri bə ürək dərdlərini göstərən ələmə, ağıya çevrilmişdir. Bədbəxtlikdən sonralar Əsəd Nizamın özünün yaşadığı 12 min evi əhatə edən yurda bərk sel gəlir, onun çadırını da aparır. Çadırdə qalmış iki yaşlı oğlunu xilas etmək istəyən Əsədə də sel aman vermir. Əsəd Nizam bu şeirini 1900-cu ildə yazmışdır. Əsərin elə adından görünür ki, o bədbin, tragik ruhda yazılmışdır. Çox maraqlıdır ki, ustad Şəhriyar da məşhur “Heydər babaya salam” şeirini bu bəhrədə və bu səpgidə yazmışdır. Hər iki şeirdə oxşar cəhətlər çoxdur. Fərqlər yalnız şeirlərin yazılma tarixi və məzmunlarındadır. Əsəd Nizam bu poemada bütün duyğularını daha təbii və real vermək üçün xalq arasında işlədilən ifadələrdən, deyimlərdən, ağılardan istifadə etmişdir. “Heydər babaya salam” əsərində ana yurdda keçən günlərin nostalji həsrəti duyulursa, adı çəkilən əsərdə yaylaqda qəfil seldən bir göz qırpımında viran qalan yurdun müsibətlərindən danışılır:

*Gedin deyın əziz qızım Turana,
Qəlyanı doldura verə Ceyrana
Cüt-cüt ərəb atı qaldı virana,
Məndən sora atlarımı minən yox,
Bir qoç igid sərdarımı geyən yox. [131, s.86]*

Əli Kamali şair Davərinin həyatını və sənətini [118, s.67-79] yazarkən qeyd edir ki, Həmədan qədim zamanlardan İran türklərinin böyük mərkəzlərindən imiş və onun bölgələrindən biri də Dərgizin məntəqəsidir. Müəllif yazır ki, Dərgizin bir şəhərciyin və böyük bir mahalın adıdır, orada yaşayanlar da tamamilə türklərdir. Burada yaşayan türklərin irfani və mərsiyə ədəbiyyatına meyilləri çox olub. Taziyyə formasında yazıl-

mış dini məzmunlu tragik əsərlər orada və başqa türk bölgələrində geniş yayılıb icra olunur.

Eynəbadlı kəndindən olan Şeyx Əhməd Davəri Əfşar xalq şairi kimi, həmişə onların dərd-qəminə şərik olub. Yazdığı satirik şeirlərdə də zalımları pisləyib, ərəb, fransız, türk dillərini mükəmməl bilib və müxtəlif ölkələrə səyahət edib. Əli Kamali onun əsərlərini və fransız dilindən etdiyi tərcümələri toplayıb çapa hazırladığını bildirir. Həmədanın Çərra bəxşinin Nişar kəndində yaşayan şair Əfşar [118, s.80] əkinçiliklə məşğul olub. Xalqın dərd-sərindən yazan bu xalq şairinin şeirləri üç min beytdir. Bu yazıların çoxu dini mövzuda olub qəsidə və məsnəvi formasındadır.

Ə.Kamali Bu şairin yaşadığı kəndə gedib (o vaxt Əfşarın 59 yaşı vardı) onunla şəxsən görüşən müəllif bunu da müəyyən edir ki, Həmədanın Çərra bəxşində əhalisi bütünlüklə türk olan 70-dən artıq kənd var.

Şeyx Müntəzir türk və fars dillərində müxtəlif şeir formalarında yazıb- yaradıb. Həzrət Əliyə, İmam Hüseynə və onun əhli beytinin köməkçilərinə nisgilli sözlər və mədhiyələr yazıb. Altı min beytdən çox şeirinin əlyazması vardır. O, bir çox şairlərin şeirlərini təqdim etmişdir. Hafizə çox maraq göstərmişdir. Ömrünün çoxunu məsciddə və minbərdə keçirən şeyx ən gözəl əsərlərini dini mövzularda yazmışdır [135, s.82-89].

Yazının sonunda müəllif qeyd edir ki, onun şeirləri toplanıb və Savə şairləri divanı rədifində onun da divanı oxuculara yetişəcək. Dərgidə onun “Ağlar və Piş vaqe” şeirləri verilib.

Əndəlib [119, s.81-88] təxəllüslü Abdulla Kazım bəyli Xurqanın Tirə kəndindən olub. Ömrünün çoxunu isə Abgərm məntəqəsinin Rəzk adlı kəndində keçirib, orada yaşayıb yaratmışdır.

Sonra müəllif Xurqan haqqında məlumat verir: *“Xurqan məntəqəsi tamam dağlıqdır və bu dağlar Savənin gün batanından ta Zəncanın cənub səmtinə çəkilibdir. Xurqanın uzunluğu 250 km, eni 80 km-dir. Onun. dağlarının arasında 200-dən artıq kənd vardır. Əhalisinin çoxu türkcə danışır. Fəqət iki kənd vardır ki, əhalisi eyni halda həm türk, həm də əsgə fars dilini xatırladan bir dildə danışirlar”* [119, s.84].

İki həmkar yoldaşı ilə Xurqana yollanan Ə.Kamali səfərdə bərk sellə üzleşir,

Rəzqan kəndinin camaatı onları seldən xilas etsələr də, maşınlarını sel alıb aparır. Ona görə də Əndəlibin şeirləri saxlanan Suludərəyə gedib çıxıb bilmirlər. “Varlıq” dərgisində onun “Çayi”, “İxtaç”, “Qohumlarına xitab” və s. şeirləri dərc olunmuşdur.

Həmədanlı Fani [120] əsərlərinin çoxunu farsca yazıb. Əsil adı Nəsrulla Aslanidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Nəvai də farsca şeirlərini “Fani” təxəllüsü ilə yazıb. Ə.Kamaliyə görə onun əsərlərindən 3200 beyti farsca, 1000 beyti isə türkçədir. Dərgizin Kəharid kəndində doğulan Fani öz məhəlləsində özünü şair və rəssam kimi tanıtdırmışdır. Özü xan zümrəsindən sayıldığı halda, onların yaramaz işlərini pisləmiş, şeirlərində bunu qabarıq göstərmişdir. Onun müalicəyə imkanı olmadığından 46 yaşında xəstəlikdən vəfat etmişdir.

Dərgiz dini bir məkan olduğundan onun türk dilində çox yüksək dini və mərsiyə əsərləri vardır. Faninin hələ şah dövr rəsmi dairələrdən keçməyərək çap olunmamış əsərləri qalıb. Onlar toplanaraq ailəsi və dostları tərəfindən qorunur.

Xurqan şairlərindən bəhs edən Əli Kamali Asi təxəllülü Mirzəli Ağabəyin təqribən 73 il bundan qabaq Misirqan kəndində vəfat etdiyini və şeirlərinin çoxunun 1932-ci il zəlzələsində əldən getdiyini yazır. Müəllifin aradan gedən mənzumələrindən birinin də “Sultan Sənçər və Qaraquş sölğəci” dastanı olduğunu söyləyir. Asi Xurqanın iki böyük Misirqan və Alışar adlı kəndlərinin məlik hüduqları üstündəki vuruşmalarını nəzmə çəkmiş və bu mənzumədə Ə.Kamalinin babası Alıxan bəyi hərbi qəhrəman kimi təqdim etmişdir. Sonra dillərdə dolaşan və günümüzdə qədər gəlib çıxan “Xurqanın Çəmişban kəndinin qırmızıçıları” şeirini misal gətirir [132, s.81]

Asi təxəllüslü türk şairləri çox olub. 90 ildən artıq yaşayan Vərçəndli Seyid Nadir Musəvi türk, fars, bəzən də ərəb dillərində dini və ictimai məzmununda şeirlər yazmış və beş min misralı əlyazma divanı hazırlamışdır. Əli Kamali Xurqanın elm adamlarını da unutmur. Belələrindən biri Kamalinin özünün də ustadı olmuş Bənd Əmirli Şeyx Məhəmməd Həsən Möhtərmidir. O yazır ki, *bu ustadın Xurqan kəndlərinin elmi cəhətdən irəliləməsində çox əməyi olmuşdur* [129].

Əli Kamali bir tayfa və el aşığından yazarkən onların yaşadığı toponimikaya da toxunur. Məhzun Qaşqai haqqında bəhs açaraq qaşqay sözü barədə bir neçə ehtimal söyləyir. Bunlardan biri qaşqa, mal, davarların iyəsi olan elin adıdır. Qaşqayların

məkani barədə belə məlumat verir ki, Fars körfəzinin (Xələçin) qırağında olan şəhərlərin çoxu bu elin yaylaq-qışlaq yurduudur. Bu elin bir milyona yaxın əhalisi olduğunu yazır. Qeyd edir ki, bu xalqın haqq və vətən yolunda vuruş savaşılarından yazılsa da, elm və sənət adamlarından az yazılıb. Məhzunun doğum və ölüm tarixinin bəlli olmadığını və qəbrinin Şeyx Sədinin məqbərəsi yanında olduğunu göstərir. Məhzun, Vaqif, Telimxan və Məhtimqulunun müasiri imiş. Şeirləri də onlara çox yaxındır, ayırmaq çətindir. Əsasən nəsihət məzmunlu qəhrəmani əsərlər yazıb. Əli bəy Savə sözünü belə açıqlayır: *“Qızıl xirdası, üç xam kərpic bişirən kurə və baç almaq yeri mənasındadır. O, həmçinin yazır ki, Savə bir turanlı pəhləvan imiş, Rüstəmlə (Burada Firdovsinin əsərinin qəhrəmanı Rüstəm – Zala işarə olunur – P.Məmmədli) savaşıb. Kitablarda onun adını Savə şah yazıblar”* [31, s.82].

Əli bəy başqa bir yazıda Əli Şahlu, Hüseyn Əli bəy Bəyat (Miskin Hüseyn) və digər qaşqaylı şairləri tanıdır. Onların şeirlərini təqdim edir. [132]

Dərgizinli Molla Əhmədin təxminən 35 il əvvəl vəfat etdiyini yazan Ə.Kamali onun ərəbli tayfasından olduğunu bildirir. Qızı Xədicənin Dərgizində bir məktəbi olub və onun da atası kimi şair olduğunu yazır. Taziyə məclislərində oxunmaq üçün yazılan bu şeirlər dini mövzudadır. Molla Əhmədin taziyyə məclisləri Həmədan, Savə, Qəzvin, Ərak, Təfriş, Məlayir və Orta İran taziyyəxanalarında keçirilir. Dərgidə onun “Fərat və Rud Fars” taziyyəsi və bir neçə şeiri təqdim olunur [128, s.79-88]

Məddah [126, s.80-88] Xurqanın Kuluncun kəndindən olub. Şeirə mədhiyyə ilə başladığı üçün təxəllüsü Məddahdır. Əli bəy onun 1973-cü ildə vəfat etdiyini qeyd edir. Fars və türkçə şeirlər yazıb. 40 yaşında gözləri tutulan Məddah şeirlərində bəzən özünü Zərir adlandırır. Dərgidə həzrət Əliyə həsr etdiyi bəhri-təvili və bir şeiri təqdim olunur.

Müznübü [101, s.76-32] təqdim edən Əli bəy daha iki belə təxəllüslü şair olduğunu qeyd edir. Onlardan birinin Zənçandan, digərinin isə Şimali Azərbaycandan olduğunu bildirir. Məzəlqan bəxşinin Ağdaş kəndində anadan olan Müznübün əlyazması dörd min beytdir, nəvəsi tərəfindən mühafizə olunur.

Əli bəy A.Mehyarın dərgidə dərc olunmuş “Tufarqanlı Aşıq Abbasın rəvayəti” [160] ilə Orta İran türklərinin “Tufarqanlı Aşıq Abbas rəvayəti”ni müqayisə edərək

yazır ki, Savə, Qəzvin, Əsəsdabad, Məlayir, Takistan və s. Türklərin rəvayətində Tufarqanlı yox, Duhar xanlı və Tühar hanlı Abbasdır. Bu iki dastan arasındakı fərq dastanın məzmununda daha çox nəzərə çarpır və bunlara bağlı hər iki dastandan misallar gətirilir.

Mahmud Baqiridən [125, s.84-91] bəhs edərkən Əli bəy xatırladır ki, Qarlıq məşhur bir türk elinin adıdır və qəznəvilər silsiləsini quranlar da bu eldəndirlər. Baqiri 1942-ci ildə Həmədanın Dərgizin bəxşinin Qarlıq kəndində anadan olub. Farsca və türkcə yazdığı bir divanlıq gözəl şeirləri vardır. Nəzmiyədə - idarədə çalışmış Baqirinin şeirlərini müəllif onun öz dilindən qələmə alır. Dərgidə onun 10 şeiri təqdim olunur.

Seyid Əhməd Müctəhid (təxəllüsü Kövsərdir) İran-İraq türklərinin şairidir. Bununla əlaqədar müəllif bəzi mənbələrdən istifadə edib İraqlı türklərin tarixinə nəzər salır. Qeyd edir ki, *səlcuqlar dövründən bu yana oğuzlar İraqdan Azərbaycana, Azərbaycandan İraqa köçüblər. Müəllifə görə İran İraqın və demək olar ki, ərəb İraqın və Azərbaycanın türk əhlinin əsl elə bu türklərdir. İraqlı türklər Həmədanda daha çox yerləşiblər və türklüyü qoruyublar. Türk qələm sərdarlarından Zərgər Molla Əhməd, Eynəbadlı Davəri və Kəharidli Fani ilə bizi tanış edir. Müəllif daha sonra Kövsər təxəllüslü bir müctəhid, alim və şairi də tanıtdırır. El arasında Dərgizinli Əhməd Müctəhid kimi tanınan bu şair türk, ərəb və fars dillərində şeirlər yazıb. O, alim və müctəhid olduğuna görə şeirlərinin çoxu irfani və fəlsəfi məzmunlu olub. Dərgizinli Əhməd Müctəhid 1957-ci ildə vəfat edib. Dərgidə onun beş şeiri təqdim olunur* [133, s.79-88].

Araşdırıcı Savənin Səngək kəndində yaşamış Aşıq Rzaəlinin 150-yə yaxın şeirini toplayaraq nəşr etmişdir. Əli bəy bu yazısında qaşqayların tarixinə toxunur. Savə, Xələcistan (Xurqan) da və ona yaxın ellərdə yaşayan qaşqayların oraya gəlmələri ilə bağlı tarixə müraciət edir. Qaşqay sözünün mənasını bir daha açıqlayıb yazır :”*Qaşqay tayfaları Türküstandan Orta İrana gəlmişlər odur ki, onların adı İrana varid olmazdan əvvəl də elə imiş. Əli bəy qaşqayların daha bir şeir əhlini təqdim edir. Ölüm və doğum tarixi məlum olmayan Qərəqanlı Yusif Əli yazdığı şeirlərindən məlum olur ki, Sultan adlı sevgilisi varmış və şeirinin çoxunu da ona*

xitabən yazıb” [123, s.69-78]. Dərgidə onun bir neçə şeiri dərc olunur.

Əli bəy Şiraz Əbivərd türkləri barədə yazır ki, onların ən böyük yazıçıları olan Müzəffər Qəhrəmani Əbivərdir. Əbivərdlər haqqında kitabın müəllifidir. Onlar Şirazın şimalında bir şəhər tikib onun da adını Əbivərd qoyublar. Əbivərdlilər bir çox dastanlarda Qaşqay eli ilə yanaşı yaşayırlar. Ə.Kamali Əbivərd elinin daha iki şairini oxuculara tanıtdırır – Məhpur Əbivərd Şiraz və onun oğlu Qələndər Məhpurun Əbivərd türk ləhcəsində iki şeirini təqdim edir. Çox maraqlıdır ki, onun şeirlərində istifadə etdiyi bu sözlər Şimali Azərbaycanda geniş yayılmış sözlərdəndir. Məsələn, *diz-düz, çöl, yazı-çöl, kəl-inək və s.* [117, s.77-79].

Əli Kamalının bir toplayıcı-tədqiqatçı folklorşünas, etnoqraf kimi mülahizələri və yazıları bu qəhrəman fədakar insanın gördüyü işlərin bu gün Cənubu öyrənməkdə misilsiz mənbə olduğunu təsdiq edir. Azərbaycan türklərinin yaşadığı el-obaları qarış-qarış gəzən Ə.Kamalının araşdırmaları sübut edir ki, ana dili bütün tərəvəti ilə bu ellərdə qorunub saxlanılmaqla yanaşı, zəngin ədəbiyyat da yaranmışdır. Onun topladığı materialların mənasını Şimalda 1920-1930-cu illərdə Azərbaycanı öyrənən cəmiyyətin gördüyü işlərlə müqayisə etmək olar. Cənubda türk xalqının varlığını təsdiq edən bu zəngin irsin Şimalda da nəşrinə və tədqiqinə ehtiyac vardır.

Klassik ədəbi irsimizin tarixi, dili, sənətkarlıq problemləri ilə bağlı məsələlərin, silsilə tədqiqatların şərhini bir daha göstərir ki, Cənubda klassik Azərbaycan türkcəsində yazıb-yaratmış sənətkarların yaradıcılığını üzə çıxartmaqda bir çox cənublu araşdırmaçıların xidmətləri əvəzəlməzdir. Çünki bu gün Şimali Azərbaycanda fəaliyyət göstərən tədqiqatçıların əksəriyyəti ərəb və fars dilində yazılmış mənbələri əldə etməkdə və onları müasir əlifbada nəşr etməkdə ciddi çətinliklərlə qarşılaşırlar. H.C.Heyət, H.Məmmədzadə, Q.Beqdeli, M.Zehtabi və bu kimi ziyalılar mətbu səhifələrində klassik ədəbi irs barədə dərc etdiyi materiallarla o taylı-bu taylı Azərbaycan tədqiqatçılarının axtarışlarını xalqa çatdırmış, ədəbiyyat tariximizin dolğun və bütövləşdirilməsinə xidmət etmişlər.

III FƏSİL

POEZİYANIN İDEYA-BƏDİİ AXTARIŞLARI

3.1. Klassik ədəbi ənənələr və milli ictimai hərəkətin poetik inikası

Ədəbiyyat tarixinin inkişaf problemlərini tədqiq edən görkəmli mütəxəssislər yekdil fikirdədirlər ki, ictimai-siyasi hadisələrdən kənar ədəbi gedişat mümkün deyil. XIX-XX yüzillər tarixi bir mərhələ kimi istər Şimalda, istərsə də Cənubda yeni dövr kimi qəbul edilib. Hər iki tayda irəliləmə və çəkilmələr olsa da, müştərək ümumi cəhətlər üstündür. Bu zəmində Cənubda ədəbi hərəkətin mahiyyətinə, inkişaf dinamikasına nəzər yetirəndə bütün ədəbi proses üçün səciyyəvi olan aşağıdakı cəhətləri qeyd etmək lazımdır:

– Şimali Azərbaycanın Rusiyaya ilhaq edilməsi ilə rus və Avropa ədəbi ictimai fikrinin mütərəqqi qolları ədəbi hərəkəta güclü təsir etdi və bunun əks sədasi Cənubda da yeni ədəbi meyillərin formalaşmasına təkan verdi.

– Türkiyədə təhsil alıb püxtələşən və oradakı yeni ədəbi cərəyanları farsca yazdıqları şeirə gətirən türkəsilli şairlər ədəbiyyatda yeniləşmə yaratdılar. Şeirə yeni baxış türk dilində yaranan ədəbi nümunələrin məzmun və ifadəsinə təsirsiz qalmadı.

– Ədəbi prosesdə poeziya ədəbi ictimai hadisələrə daha tez reaksiya verdiyi, milli bədii düşüncənin önündə getdiyi kimi bədii axtarışlar mənasında da aparıcı mövqedə oldu.

XIX və XX yüzilliklərdə cərəyan edən siyasi və ictimai hadisələr bütün Şimali Azərbaycanda olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanda da yeni realist bir ədəbi istiqamətin yaranmasına əhəmiyyətli zəmin yaratdı. Klassik xalq şeiri ənənəsinə sadıq qalan şair və yazıçılar müasir şeirin ifadə sistemindəki yenilikləri də mənimsəyib yeni əsərlər meydana gətirə bildilər.

XX əsrin ictimai, siyasi gedişləri poetik fikrin bütün qollarına təsir etmişdir. Bu qarşılıqlı təsirin sonunda klassik şairlər ənənəvi mövzulardan uzaqlaşaraq sosial və

ictimai mövzulara üz tutmuşlar. Xalq şeiri və klassik formada yaranan poeziya ilə yanaşı, təriqət ədəbiyyatı və satirik şeir də davam və inkişaf etmişdir.

1920-ci illərdən sonra Pəhləvi rejiminin təzyiq və senzuraları, ədəbiyyatda tənəzzülə səbəb oldu. Ali Kafkaziyalıya görə, *“M.Möcüzün, B.Abbaszađanın 1930-cu illərdəki satiraları, Şəhriyarın şeirləri, Həbib Sahirin və Mirmehdi Etimadın etiraz ruhlu şeirləri istisna edilsə, bu dövr Cənubi Azərbaycan şeiri həyatın həqiqətlərini əks etdirməkdən uzaq ədəbi nümunələr olaraq qalar”* [274, s.67].

Bu dövr şairləri arasında fars dili ilə ortaya qoyulan "yeni şeir" anlayışına Azərbaycan şairlərinin əhəmiyyətli qatqısı olmuşdur. Fars şeirində köhnə qəlibləri qıran və bu sahədə yeni bir cığır açan şairlərin başında Mirzə Tağı Rüfət, Cəfər Xamneyi və Şəms xanım Kəsməi gəlir.

Yenicə formalaşmağa başlayan milli müəyyənlik düşüncəsi, artıq 1945-ci illərdə solçu-populist müstəviyə, 1990-cı illərdə isə yenidən millətçiliyə, kimliyə keçdi. İraq-İran müharibəsi demək olar ki, bütün problemləri kölgədə saxladı.

Cənubi Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında ən çox yayılmış poetik forma qəzəl olub. Bu qəzəllərdə çox zaman ərəb-fars sözləri və tərkibləri ilə ifadə olunmuş ənənəvi məhəbbət və dini mövzularla yanaşı, real həyatı problemlərin əksi geniş yer alır. *“Qəzəl və məsnəvi növləri zamanla yerlərini mənzum hekayə, roman adı verilən poemalara buraxar. Beləliklə, qəzəl mövzusunu və dilini dəyişdirərək yox olmaqdan xilas olar”* [268, s. 39-40].

Şair və yazarların bir çoxu öz ana dilləri ilə bərabər fars, eləcə də ərəb dillərində də yazıb-yaradıblar. *“Füzuli ənənəsini qorumağa çalışan bu anlayış, xalqın ictimai tələblərinə, istək və arzularına çox da cavab vermədiyindən, təqlidçilikdən kənara gedə bilməmişdir. Amma yenə də, qəzəl yazanlar içində Heyran xanım, Şükuhi, Nəbati, Raci və Dilsuz kimi şairlər gözəl və mükəmməl nümunələr ərsəyə gətirmişlər”* [274, s.56].

Rza Bərahəni fars ədəbiyyatının poetik axtarışlarından bəhs edərkən göstərir ki, *onu zənginləşdirən, ədəbiyyata yenilik gətirən türklər olmuşdu. Məsnəvi janrını fars ədəbiyyatına türklər gətirdilər. Farslar kiçik bir sahədə, eyni mövzuda bədii cəhətdən bir-birindən fərqli və dolğun yazmağa üstünlük verirdilər. Qəzəl də bu işdə onlara*

yarıyırdı. Türklərə isə bu çox dar gəlirdi. Onlar ucu-bucağı görünməyən çöllərdə at çapmağa alışmışdılar. Ona görə də şeirdə bir ucsuz-bucaqsızlıq yaratdılar. Fars dilində yazılan hansı bir əsəri versəniz oxuyan kimi deyə bilərəm: bunu türk yazıb, bunu fars. Müəllifin milliyyətini təfəkkür və üslubdan müəyyənləşdirmək o qədər də çətin deyil [245, s.42].

Rza Bərahəninin bu müsahibəsindəki həqiqət ondadır ki, istər qəzəl olsun, istərsə də digər ədəbi formalar hamısında onu yaradan müəllifin milli kimliyi öz möhürünü vurur. Hər bir janrın inkişafında onu yaradan xalqla yanaşı, hətta başqa dildə də forma, janr öz milli düşüncə elementlərini yaşadır. Ona görə də fars şeiri, fars ədəbiyyatı həndəvərində Azərbaycan səpkisi, Azərbaycan üslubunun mövcudluğu fikrini irəli sürənlər haqlıdırlar.

Ədəbiyyatda yeniləşmə prosesi ilə bağlı Eldar Muğanlının qeyd etdiyi kimi, çağdaş yazarlar Milli Hökumət dövründə şairlər məclisinin qurulmasından faydalanaraq ədəbiyyata yeni ruh verdilər. Söhrab Tahir, Əli Tudə, Mədinə Gülgün, Balas Azəroğlu, Məhəməd Biriya, Haşım Tərhan, Yəhya Şeyda, Müzəffər Dərəfşi, Abbas Bariz, Mir Mehdi Etimad, Səhənd və başqaları bu prosesdə öndə gedirdilər.

“Pəhləvi rejiminin əlilə Milli Hökumət məhv edildikdən sonra göstərilən məclisin qalan nümayəndələri ilə 40-cı illərdə ədəbiyyata gələn şairlər ədəbi gedişata yön verir, onun poetik rəngarəngliyini təmsil edirdilər.

Bunlar Şəhriyar, Məhəmmədəli Məhzun, Məftun Əmini, Abbas Səbri, Süleyman Salis, Qaflantı, Əhməd Şaya Alav, Əlirza Nabdil, Həbib Fərşəf, Hüseyn Düzgün, Çay oğlu, Kərim Barış, Sönməz, H.Kərimi Marağayi, Mirzə Şəhrək və başqaları idilər” [309].

Cənub poeziyasında qabarma və çəkilmələr ictimai gedişatla bağlı idi, Şimalda və Türkiyədə nəzərə çarpan mətbuatın siyasi rejimə tabe olması, dünyada gedən ədəbi yeniliklər ədəbi prosesin üfüqlərini genişləndirirdi.

Cənubda ədəbi dilin üslublarının inkişaf mərhələlərini tədqiq edən akademik Tofiq Hacıyev haqlı olaraq ədəbi üslubların təkamül prosesini real ictimai-siyasi gerçəklik Şimal və Türkiyə ilə ədəbi-mədəni əlaqələrin işığında araşdırır...” 70-80 ci illərdə Cənubi Azərbaycanın mətbuat orqanlarında Şimal normasının (ədəbi dil

norması nəzərdə tutulur-P.M.) əlamətlərinə xeyli yer verir. Bu Şimalda ədəbi normanın ciddiliyini,saflığını görən cənublu mühərrirlərin şüurlu hərəkətinin nəticəsidir” [70, s.266].

Xüsusən mühacir həyatı yaşayan ədəbiyyat adamlarının doğma ilə ünsiyyətinin qarşısı alınmaz mərhələsi meydana gəldi. 2000-ci illərə qədər dilin işləklidən uzaq olması, şairlərin şeirlərinin işıq üzü görməməsi ədəbiyyatda, xüsusilə müasir ədəbiyyatda böyük bir boşluğun yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Tənqidçi Eldar Muğanlı bu illərə təkcə Səhər xanımın “Yaşıl mahnı” kitabı ilə bir körpü salındığını yazır. Daha sonra isə 2000-ci illərdən bəri modern şeirə yeni ətir və rəng qatan Nasir Merqatı, Hadı Qaraçay, Kyan Xiyav, Həmid Şahangi, Lalə Cavanşir, Saleh Ətayı və Rəza Qəfari kimi təmsilçilərin meydana gəlməsini vurğulayır [235].

Şairlər şəxsi problemlərinin dar çərçivəsində qalmayıb cəmiyyətin ehtiyaclarına diqqət yetirir, həyatdan doğan yaşantıları öz şeirlərində əks etdirirlər. *“Bu dövrün qəzəllərində ənənəvi şeir anlayışı və mövzuları yanında, getdikcə aydın müəyyən edilməyə başlayan gerçək insani duyğuların, fərdi hiss və düşüncələrin, real həyat anlayışının əks olunduğu əsərlər ortaya çıxmağa başlayır. Təsvir edilən aşiq artıq xəyali bir varlıq deyil, canlı-qanlı gerçək bir insandır” [268, s.42].* Bu deyilənlər Savalan, Sönməz, Hamid və Behriz İmaninin yaradıcılığında daha çox nəzərə çarpır.

Klassik Azərbaycan poeziyasında qəzəl janrının tarixini onun poetikası fonunda tədqiq edən prof.Azadə Rüstəmovə bu formanın türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının doğma janrına çevrilən prosesini izləyərkən Cənubun müasir şairlərinin yaradıcılığını da unutmur və haqlı olaraq yazırdı: *“Qədim ənənələrə malik olan qəzəl müasir Yaxın və Orta Şərq xalq ədəbiyyatları üçün də biganə janr deyildir. ... Cənubi Azərbaycanda hazırda neçə-neçə sənətkarlar bu janrda yazıb-yaradırlar”* [219, s.100].

Klassik Şərq poeziyası ənənələrinə sadıq qalan bu şairlər qəzəl janrının, eləcə də digər klassik şeir formalarına türk leksik-semantik vahidlərini gətirdilər.Ən çox da folklor nümunələrinə əsaslanmaqla əsgü üsluba formal yanaşmadan onu müasir şəraitdə bacarıqla istifadə edib, kanonik forma ilə aktual mövzunu ustalıqla birləşdirirlər.

Ə.Fitrət, M.Etimad kimi M.Zehtabi də yazdığı qəzələ yeni ruh və məzmun gətirir.

*Budağın tap, yuva qur, bülbül ötüb, keçdi bahar,
Gül bitirmək diləyən daşda qərar olmazmı?*

*Ömrün olduqca könül, qoy qapısın öz elinin,
Özgəyə göz dikənin axırı xar olmazmı? [63, s.34]*

Hüseyn Kəriminin qəzəlin bir janr kimi qəliblərinə gətirdiyi yenilik onun Azərbaycan türkcəsinə dərinlən bələdliyinin göstəricisidir. O milli bədii düşüncə və xalq şeiri ruhunda qəzələ müraciət edir:

*Cahanda cahanı huşyar edən qələmdir, qələm,
Yatan camaatı bidar edən qələmdir, qələm.*

*Bu əsirdə bəşərin canını salan xətarə
Başın bəlaya giriftar edən qələmdir, qələm.*

*Qələmdir milləti agah edən həvadisdən
Hakimin hikmətin izhar edən qələmdir, qələm. [143, s.34]*

70-80-ci illərdən etibarən qəzəl janrının Cənubda müəyyən təkamül keçirdiyinin şahidi oluruq.

Qəzəl janrına müasir şairlərin qayıdışı, hələ ki, bu zamanın yaşamaq enerjisinin tükənməsində idi. Digər tərəfdən, xalqı düşündürən ən ciddi milli-sosial problemləri də söz tərkibi etibarını ilə türkləşdirilmiş qəzəllə deyilişinin geniş auditoriyası var idi. Bu janr muğamla həmahəng oxucu ilə yaxın ünsiyyət qurmağın ən optimal imkanlarını özündə ehtiva edirdi.

Son illərdə mətbuat orqanlarında dərc edilmiş konkret nümunələr göstərir ki, Cənub poeziyasında qəzəl janrının inkişafı dayanmayıb. Dürğunluq illərində ənənəvi

motivlər üstünlük qazanıb. Lakin milli-ənənəvi oyanış poetik düşüncəyə də yeni yön verir və qəzəl janrı bədii təsvir, poetik leksikon baxımından inkişaf edir.

Cənub şeirində əhəmiyyətli qollardan biri də satiradır. Basqı altında yaşayan cənublu şairlər aşkar söyləyə bilmədiklərini ezop dililə ifadə etməyə çalışıblar. Cənubda satiranın inkişafı Xalxali, M.Ə.Möcüz, Bayraməli Abaszadə (Hammal), Hüseyn Kərimi kimi şairlərlə yanaşı, "Molla Nəsrəddin" dərgisinin, özəlliklə, M.Ə.Sabirin ənənəsi ilə çox bağlıdır. "Molla Nəsrəddin" jurnalının İranda yayılması, onun nəşiri Mirzə Cəlilin bu ölkədə müəyyən müddət yaşaması da bu ədəbi məktəbin Cənub ədəbiyyatına təsirinin başlıca kökləridir. Çar senzurasından yayınmaq üçün Sabir və Mirzə Cəlil öz əsərlərində İranın hökumət sistemini tənqid etməklə Azərbaycan cəmiyyətinin ümumi fikrinin oyanmasına çalışırdılar.

Cənubi Azərbaycanda Əliqulu Səfərov, Seyid Əşrəf Hüseyni Gilani və Əli Əkbər Dehxuda mollanəsrədinçilərin davamçıları idilər. Əliqulu Səfərovun yayımladığı satirik "Azərbaycan" dərgisi Təbrizdə "Molla Nəsrəddin" in bir növ ekvivalenti idi. Seyid Əşrəf redaktoru olduğu məşhur "Nəsimi-şimal" qəzetində şeirlərinin çoxunu Sabiri təqlid edərək yazırdı. Ə.Dehxuda Mirzə Cəlilin təsiri altında yazdığı felyetonlarını "Sure-İsrafil" qəzetində dərc etməklə, ölkədə siyasi satiranın əsasını qoydu. Molla Nəsrəddin ənənəsinin İran davamçıları XX əsrin əvvəllərində İran satira üslubuna xalq dilində işlənən sözlər, cümlələr, zərbü-məsəllər daxil etməklə onu formaya saldı. Sosial problemləri gündəmə gətirən bu yazılar bu gün də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Təsadüfi deyil ki, ustad Şəhriyarın türk dilində yazdığı şeirlərdə göstərdiyimiz satirik ənənə güclü lirizm və kinayə ilə birləşir. Başqa sözlə, müasir Cənub şeirində Sabir satirası Şəhriyar lirizmi ilə qovuşub yeni çalar qazanır.

Ötən əsrin 20-ci illərindən Cənubi Azərbaycan bolşeviklərin və Rza şahın hakimiyyətə gəlişindən sonra Şimali Azərbaycandan ayrı düşdü, Arazın iki sahilində yerləşən xalqın əlaqəsi tam kəsildi. Elə buna görə Cənub ədəbiyyatı Şimalda gedən proseslərdən qidalanmadan, İranda isə təzyiqlərə məruz qalaraq ədəbi adaya çevrildi. Şimali Azərbaycanla əlaqələrin kəsilməsi, Rza şahın təzyiqləri və ana dilinin yasaq olunması, ədəbiyyatın satiraya sığınması ilə nəticələndi.

Məlum olduğu kimi, İranda Pəhləvilərin hakimiyyəti illərində qeyri-farsdilli

xalqlara, xüsusilə ölkədə əhalinin çox hissəsini təşkil edən azərbaycanlıların dil və mədəniyyətinə qarşı assimilyasiya siyasəti yeridilirdi. İranda yaşayan azərbaycanlılar uzun müddət ən adi insan hüquqlarından, ana dilində təhsil almaq və kitab nəşr etmək, rəsmi yerlərdə ana dilində danışmaqdan məhrum idilər.

Ana dilində yazıb-yaradan ziyalıların əsərləri işıq üzü görmür. sandıqların küncündə rəngi saralan əlyazmalara çevrilirdi. Yaranan anadilli əsərlərin çoxu sandıqlarda gizli qalmış və işıq üzü görmədən Cənub tənqidçiləri tərəfindən “Sandıq ədəbiyyatı” adlanırdı. O zamandan başlayaraq ziyalıların qardaş Türkiyəyə səfərləri daxildən doğan milli-mənəvi ehtiyaclarını ödəməyə xidmət edirdi. Türkiyə ədəbi mühiti, Yəhya Kamal, Nazim Hikmət və Tofik Fikrət kimi şairlərin Tağı Rüfət, Mirzə Əli Möcüz, Həbib Sahir, Həmid Nitqi kimi şairlərə təsiri az deyildi.

Bu ağır durumda yalnız Azərbaycanda nəşr olunan “Xavər-i no”, “Cövdət”, və “Sitare-i Azərbaycan” kimi nəşrlər, fürsət tapdıqca ana dilində şeir və məqalə çap etdirmişlər. Bu dövrün ədəbiyyatı aşağıdakı xüsusiyyətlər ilə səciyyələnir:

Sabir və Möcüzdən sonra davam edən satira ədəbiyyatı bəhs etdiyimiz sonrakı dövrlərdə də güclü olub. Düşüncələrin açıqca söylənmədiyi və yazılmadığı basqı və repressiyaya məruz qalan bir toplumda fikirlərin ifadə edilməsi üçün ancaq satira yolu qalırdı. Şəhriyar poeziyasının əsasında məsələni tədqiq edən akademik Bəkir Nəbiyev M.Ə.Sabir, S.Ə.Şirvani və Şəhriyar poeziyasından gətirdiyi nümunələrin müqayisəsini ümumiləşdirərək yazır: *“Bütün bu müxtəsər xatırlamalardan, beləcə kiçik ekskursiyalardan sonra kim deyə bilər ki, M.Şəhriyar M.P.Vaqifin və S.Ə.Şirvaninin lirikasından, yaxud Sabirin satirasından təsirlənməmiş, yeri gələndə onlardan əsil böyük sənətkarlara məxsus bir təzə yaradıcılıq yolu ilə bəhrələnməmişdir?”* [203, s.93].

1960-cı illərdən etibarən Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında Şimala doğru başlayan yaxınlaşma şəirdə də özünü göstərir. Xüsusilə, Səhənd, Həmid Nitqi, Barış, Sahir, Savalan, Sönməz, Türkoğlu, Haşım Tərhan kimi şairlər şimaldakı qardaşlarına səs verərək qarşılıqlı əlaqə yaradılmasına səy göstərirdilər.

Bu ənənəni davam etdirənlər arasında Ələkbər Həddad, İbrahim Zakir, Mirzə Hüseyn Kərimi, Müzəffər Dirəfşi, Əli Ətəyi, Məcid Sabbağ İraninin yazdığı satirik

şeyrlər xüsusilə diqqət cəlb edir [277, s.204]

Hüseyn Kəriminin "Rəngarəng", Məcid Sabbağ İraninin "Çiğan Viğan" kitabları və Əli Ətayinin qəzet və jurnallarda nəşr olunan şeyrləri cəmiyyətdəki sosial iqtisadi vəziyyəti, rejimin xalqa basqı və təzyiqlərini kəskin satira atəşinə tuturdu.

Daha çox "Mola Nəsrəddin"çilərin və M.Ə.Sabirin əlindən su içən Mirzə Əli Möcüz demokratik və inqilabçı bir şair kimi özünü tanıtdırır. Satiralarında cəhalətə, xurafata qarşı mücadilə aparır, maarifin modernləşməsi və qadın haqlarını müdafiə edirdi.

Mirzə Hüseyn Kəriminin şeyrlərini bəzən Sabirinkindən ayırmaq olmur. Birində Çar Rusiyasının, digərində molla rejiminin siyasi mənzərəsi çılpəqlığı, gerçəkliyi ilə göstərilir. Hüseyn Kərimi səlafi M.Ə.Sabirin

Şairəm, çünki vəzifəm budur, əşar yazım

Düzü düz, əyrini əyri edəm izhar yazım ,

şeyrinə qarşılıq olaraq –

Şairəm, şamü səhər fikr edərəm, şeyr yazaram

Acığın gəlsə də, gəlməsə də düz yazaram. [144, s.23]

– söyləməsi Hüseyn Kərimiyə əsrimizin gerçək Sabiri deməyə haqq verir.

Şair özəl olaraq təniz (İranda və Cənubi Azərbaycanda satiraya *təniz* deyilir. P.M.) və həcv ustası kimi daha çox tanınır. H.Kəriminin yazdığı şeyrlər istər yaşlı, istərsə də gənc nəslin arasında çox bəyənilir və dildən-dilə dolaşır. Növə və mərsiyələrlə yanaşı, yazdığı satirik şeyrlər onu xalq arasında çox məşhurlaşdırıb. Belə ki, mərsiyə və növhələri ilə xalqı ağladan şair satiraları ilə onları güldürüb düşündürməyə vadar edib.

Kərimi cəmiyyətdə gedən hadisələrə etinasız qalmayıb, siyasi durum və ictimai vəziyyət hər zaman onu düşündürüb. İçində yaşadığı elin-obanın gileylərini, dərdsərlərini qələmə alıb, şah rejiminin yarıtmaz üsul-idarəsini, məmurların sadə xalqa yuxarıdan aşağı baxmasını hədəfə alıb. Təsadüfi deyil ki, H.Kəriminin şeyrləri şah dönəmində 12 il yasaq olunmuşdu.

1989-cu ildə Zöhrə Vəfayinin redaktorluğu ilə "Çuvalduz" adlı bir satirik dərgi çap olunur. Dərginin 1993-cü ilədək 22 sayı çıxıb. Dərginin yaradıcı heyətinə Zöhrə

Vəfayi, Hüseyn Feyzullahi Vahid, Kazım Xoşxəbər, Əli Atiyə, Əli Abbasdost, Teymurt Zamanniya, Nasir Payekzar, Məsud Həsənzadə, Haniyə Əşrəfpur, Nadir Efrəz, Ali Riza Serbazveten, Rahim Bakkal kimi satirik üslubda yazan qələm sahibləri daxil idi.

Dərgidə Nəsir, Toratan, Yolsuz, Qumru təxəllüsləri ilə çıxış edən Nasir Payekzar həm fars, həm də türkcə satirik əsərlər yazır. Payekzarın “Çuvalduz” satirik dərgisində dərc olunan şeirlərindən birində məşhur “başqasına quyu qazan özü düşər” atalar sözü yada salınır:

*Tor toxuyar tor atan,
Balıq tutar tor, atan
Bir gün də tora düşər
Balıq tutan tor atan. [209, s.35]*

Dərginin başqa bir əməkdaşı Əli Ətəyi Nəccaroğlu təxəllüsü ilə satirik şeirlər yazır. Şeirlərindən birində rəsmi idarələrdə insanları get-gələ salan, incidən məmurların özbaşınalığından, dövlət dairələrindəki naqislikdən yazır:

*İmkanımız yoxdu ki, “Azad” alağ,
Dəftərə getməkdən olub qıç çolağ,
Sözlərinin cümləsidi bu sayağ,
Az səri bu xalqa gətirmə dəli,
On iki il dözmək əmi, bəs deyil?! [53, s.14]*

Hadı Siyəhrudinın satiralarının hədəfi də, intonasiyası və bu etirazlardakı küs-künlük bir anlıq “ağlayan gülən” şairi xatırladır. Həyatda həqiqəti axtarır, cəmiyyətlə şəxsiyyət arasındakı əlaqələrin, harmoniyanın üzüldüyü oxşar məkanın ovqatını verir:

*Bax, hər yanda tutan yapır
Bu dünyada kim kimədir?
İnsanlığın məhəki pul,
Bütün arzu, diləyi pul,
İnsanların ürəyi pul,*

Bu dünyada kim kimədir. [240, s.78]

1970-ci illərdə Həbib Sahir, Yəhya Şeyda, Hamid Nitqi, Səhənd, Şəhriyar, Haşım Tərhan kimi ustad şairlərin simasında yeni dinamizm qazanan Cənubi Azərbaycan şeiri, poetik fikrin hüdudlarını genişləndirdi. Bu dövrün poeziyasında əsas mövzu Cənubi Azərbaycandakı arzu və həsrətdən doğan kədərdir. Şairlər bu kədəri bütün insanlara bəyan etməyə çalışırdı.

Akademik Mirzə İbrahimov inqilabdan sonrakı ilk illərdə anadilli mətbuat orqanlarının fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək onlara qayğı ilə yanaşmağın vacibliyini vurğulayırdı: *“Gəlin azadlığı təbliğ edən, demokratik fikirləri yayan, doğma xalqın vətənpərvərlik duyğularını, ana dilinə və öz mədəniyyətinə məhəbbətini, müstəbid şahlara, xalqı əzib qaranlıqda və ehtiyac içində saxlayanlara nifrətini, qəzəbini ifadə edən jurnal və qəzetlərdəki yazıları sevək, alqışlayaq, həmişə gözümü-zün qabağında saxlayaq”* [109, s.134]

Şairlər 1979-cu il aprel inqilabına qədər və ondan sonrakı dövrdə yaratdıqları “Ümid və kədər” poeziyasını mətbuat səhifələrində dərc etdirməklə xalqda özünə qayıdış, özünüdərk ruhu aşılamağa, milli birlik yaratmağa çalışırdılar.

“Ümid və kədər poeziyasının” əsas yaradıcıları Şəhriyar, Səhənd, Həbib Sahir, Sönməz, Savalan, Həmid Nitqi, Haşım Tərhan Alov, Valeh, Müzəffər Dirəfşi, Qaflantı, Saplaq, Şəhrək, Türkoğlu, Aydın, Daşqın və başqaları idi. Ədəbiyyatın aparıcı qolu olan poeziya mətbuat vasitəsilə geniş xalq kütlələri arasında tez yayılır, xalqın milli azadlıq arzusuna ümid və inam yaradırdı.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan yazarları öz ana dili və ədəbiyyatı ilə bərabər fars dili və ədəbiyyatını da təbliğ etmiş, bir çox əsrlər boyu fars dilində dəyərli ədəbi əsərlər yaratmışlar. Nəticədə fars ədəbiyyatında «Azərbaycan səbgi» kimi bir ədəbi üslub da təşəkkül tapmışdır. Bu da məlumdur ki, İranda Azərbaycan şairləri uzun müddət başlıca olaraq farsca yazmaq məcburiyyətində qalmışlar. Bu dildə yazıb sənət zirvəsi fəth edən şairlər çox olmuşdur. Bununla belə öz doğma dilini unutmayanlar və ya uzun müddət yad dildə yaratdıqdan sonra yenidən öz kimliyinə qayıdıb milli-mədəni irsini zənginləşdirən şairlər də az deyildi. Onlardan biri və ən möhtəşəmi Azərbaycan xalqının ölməz şairi Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar idi. Əsrin ən böyük

şairi ənənəvi fars şeirinə ustadı M.Şəhriyar doğma Azərbaycan türkcəsində «Heydər babaya salam» kimi çox qiymətli bir əsər yaratdı.

Vahid milli şeir ənənəmiz Cənubda yazılı ədəbiyyatın aparıcı istiqamətinə çevrilə bilmirdi. Cənubda Azərbaycanın milli varlığını təyin edən ən başlıca amillər folklor janrlarında özünün müxtəlif bədii çalarlı əksini tapırdı. Lakin Azərbaycan dilinin poetik imkanları Cənubda üzə çıxarılmırdı. Şəhriyarın “Heydər babaya salam”ı və doğma dildə yazdığı digər şeirlər Cənubda milli ədəbiyyatın, milli düşüncənin intibahına səbəb oldu. “Heydər babaya salam” əsərinə şairin öz təbirincə desək, həcmcə iki “Şahnamə”dən çox nəzirə və cavab yazıldı”. Şəhriyar bu poeması, ümumiyyətlə doğma dildə yazdığı əsərlərlə tək Azərbaycanda deyil, bir çox Şərqi ölkələrində bu ruhda, bu səpgidə yeni-yeni əsərlərin yazılmasına səbəb oldu və Azərbaycanda yeni məktəb yaratdı.

Şəhriyarın bu poeması ilkinliyə, milli bədii yaddaşa qayıdışın parlaq nümunəsi kimi Şimali Azərbaycanda da milli ruhun inkişafına böyük təkan oldu. Ömrün müdriklik çağında ötən günlərə və doğma məkana qayıdış, motivləri poeziyada geniş yayılmışdır. Şəhriyarın bu poemasının mənəvi daşıyıcıları sözün ruhu ilə elə yoğurulub ki, hər bir azərbaycanlı burada özünü tapdı. Şimalda yazılan yüzlərcə şeir və poema bir daha təsdiq etdi ki, milli poetik yaddaşı coğrafi sərhədlər aradan götürmür, əksinə poetik düşüncə eyniliyi bütün sınırları vurub keçir.

“Heydər babaya salam ” Cənubda onlarca universitetin görə bilmədiyi işi gördü, türk dilində yazmağa güclü təkan verdi. Beləliklə, “Heydər babaya salam” əsəri Azərbaycan türkcəsinin assimilyasiyaya müqavimətini güclü surətdə nümayiş etdirdi və Şəhriyar türk dilinin millilik və xalqilik tutumunu Heydər baba zirvəsinə qaldırdı. İranda türkdilli ədəbiyyatın daha da inkişafına təkan verdi. Şəhriyarın ana dilində yazdığı əsərlər, həm də milli dildə mətbuatın yaranmasına, mətbuatın səhifələrində anadilli poeziya nümunələrinin geniş yayılmasına səbəb oldu.

M.Şəhriyar, H.Sahir, Səhənd, Savalan, H.Düzgün, Qaflantı, M.Məhzun, H.Nitqi kimi təcrübəli sənətkarlar inqilabdan sonra da ədəbiyyata yeni gələn ədəbi nəslin yaradıcılıq istiqamətini müəyyən etməkdə həlledici rol oynadılar. Bir-birinin ardınca nəşr olunan qəzet və jurnallarda əsas yeri poeziya tuturdu. Çünki poetik formalar cari,

aktual mövzulara dərhal ədəbi müdaxilə etməkdə başqa janrlara nisbətən daha böyük imkanlara malik idi.

1978-1979-cu illərin məlum ictimai-siyasi prosesləri zamanı Azərbaycan dilinin inkişafında xüsusi mərhələ başladı. Ana dili problemi mətbuat səhifələrində də baş mövzuya çevrildi. Dərgi və qəzetlərdə onlarla şairin dillə bağlı şeiri çap olundu.

Ana dili mövzusunun işlənməsi bir məqsədə xidmət edir ki, bu da Azərbaycan dilinin yaşaması, inkişafı, xalqın varlığını təsdiq edən amil olmasıdır. Dilin poetik əksində isə hər şairin mənsub olduğu poetik üslubun məziyyətləri özünü büruzə verir. İstər bayatı, qəzəl, istərsə də sərbəst şeir formasında bu mövzunun işlənməsində eyni poetik ruh, ictimai-siyasi mövqe hakimdir.

Səhənd şeirlərindən birində üzünü xalqa tutub Azərbaycan türkcəsinin ədəbi dil şəklində işlənməsini tövsiyə edirdi:

*Elimin, xalqımın min nisgili var,
“Yaxşı həyat” adlı bir sevgili var.
İllərlə tapdanmış zəngin dili var,
Sevgiyə çatması dilə bağlıdır.*

*Ana dildə yazaq öz xalqımıza
Milyonluq kütlələr göz dikib bizə.
Cəhalət dağları çökəcək dizə
Ancaq güclü axan selə bağlıdır... [147, s.78]*

– deyərək poeziyada ana dili probleminə bu qədər geniş yer verilməsinin səbəblərini açıqlayırdı.

Poeziya nümunələrində birbaşa deyim tərzini, ritorik poetik təhkiyə forması bəzən üstünlük qazanır, “Heydər baba” lirizmini çağırış, çağırış, pafos əvəz edir. Şübhəsiz bu tipli şeirlərin yerinə yetirdiyi bədii missiyanın milli məzmunu, vətənpərvərlik tutumu təqdir ediləndir.

İran İslam inqilabdan sonrakı Cənub ədəbiyyatının öz üzərində təsirini daim hiss etdiyi ikinci sima Bulud Qaraçorlu Səhənd idi. Səhəndin Pəhləvi rejiminin qəti

qadağalar dövründə yazdığı anadilli əsərləri, xüsusən “Dədə Qorqud” dastanları əsasında yazdığı “Dədəmin kitabı” poeması ilə geniş şöhrət tapmışdı.

Dörd cilddən ibarət olan bu əsərin iki cildini Səhənd sağlığında çətinliklər bahasına çap etdirə bilir. Bu kitab özündən sonra bir çox əsərlərin o cümlədən Sönməzin “İsanın son şamı”, Barışmazın “Nəğmə dağı”, Savalanın “Apardı sellər Saranı” və bu kimi başqa poemaların yaranmasına səbəb oldu.

“Səhəndin Şəhriyarın özünü belə ana dilində əsərlər yazmağa çağırması, Şəhriyarın isə ona böyük ehtiramla ithaf etdiyi “Səhəndiyyə” poeması Səhəndi ədəbi mühiyyətin ən görkəmli şəxsiyyətlərindən, ustadlarından birinə çevirmişdi. Mübaliğəsiz demək olar ki, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında Şəhriyardan sonra haqqında ən çox tədqiqatlar aparılan və əsərlərinə ən çox şeirlər, nəzirələr həsr edilən şair Səhənd idi” [180].

Bulud Qaraçorlu Səhəndin ana dilində əsərlər yazması xalq arasında bu gözəl sənətkara böyük hörmət və məhəbbət qazandırmışdır. Səhənd Rüstəm Əliyevə xitabən yazdığı “Üçüncü ərməğan” şeirində hakim Pəhləvi rejiminin xalqın dilinə qarşı apardığı şovinist siyasətə üsyan edirdi:

Zöhhaklar, fironlar, hitlerlər dünyada

Neyləsə, neyləsə, neyləsə, neyləsə,

Açgilən tarixi, varaqla, baxgilən,

“Dilində danışma!” – demədi bir kəsə. [147, s.51]

Şeirin, poeziyanın xalqın danışan dili olması az qala bütün Cənub şairlərinin əsərlərində yekdilliklə təsdiqlənir. Şair Savalan:

Mən Savalan çənliyəm, əgər bilmək istəsən kiməm

Türkdilli, yurdu Azərbaycan olandan xəbər al-söyləyərək

milli mənsubluğun və ana dilində danışığın yasaq olunduğu bir məmləkətdə xalqının faciəli taleyini, yaşantısını bəyan edir.

Ana dili uğrunda mübarizə məsələsi Fəriba İbrahiminin (Afaq) şeirində başqa biçimdə davam edir:

Sənlə yaşayıram, səninlə varam

Ruhuma, qəlbimə, göz ana dilim
Sənsən əsgü günüm, sən gələcəyim
Yabancı sözlərə, döz, ana dilim. [104, s.98]

H. Nitqi ana dilini qoruyub yaşatmağı bir namus, qeyrət məsələsi hesab edirdi:

Bu dil – bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil – bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.
Bu dil – tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi.
Bu dil – əcdadımızın bizə qoyub getdiyi
Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək. [207, s.143]

H.S.Nəqəvi, M.Həsari, S.Məhəmmədi, H.Fərşəf, C.Xədivi, E.Ağçaylı və başqa şairlərin mətbuat səhifələrində çap olunmuş şeirləri bədii cəhətdən kamil sənət nümunələri olmasa da, bu şeirlərdə ana dili, vətənpərvərlik ideyaları başlıca motivi təşkil edir.

Ana dilini qorumaq, bütövlükdə milli mövcudiyyəti qorumaq deməkdir. Həbib Sahirin bütün yaradıcılığı boyu bu ideyanı izləmək mümkündür. Poetik təhkiyə, düşüncə tərzü, ifadə elastikliyi mənasında onun şeirlərində poeziyamızın yaşarı ənənələri hiss olunur. H.Sahir öz fərdi forma və bədii təsvir vasitələri ilə Cənub poeziyasında yeni poetik üslubun formalaşmasını təmin etmişdir.

Həbib Sahir “Tərrihata çox inanma” şeirində soydaşlarını ana dilini qorumağa səsləyirdi:

Bizim turki şirin dildir, xoş sədalı zəngin dildir
Dil günəşdir, işıq saçır, səadətə qapı açar
Yadın dili: “boyunduruq”, bir keçiddir: buruq-buruq...
Gəl atəşə qızım, yanma, Tərrihata çox inanma!
Zənci danmaz öz dilini, hindi sevər öz elini
Kimsə yolun çaşıb azmaz, türki, deyib, farsı yazmaz! [227, s.50]

H.Nitqi “Ana dil-sevgili dil” şeirində “Vətəndə-İranda əsrlər boyu türklərin fars dilini öz doğma dilləri tək qoruyub dirçəltmələrindən, Vətən yolunda canlarından belə keçmələrindən, bir sözlə türklərin tale yollarından və tarixdəki maddi-mənəvi izlərindən poetik dillə söhbət açır” [180].

H.Nitqi fars dilinə qarşı çıxmadan öz xalqının milli haqlarının ən başlıcası ana dilində yazıb-oxumaq haqqının müdafiəsinə çıxırdı. Həm də dilçi alim olan doktor H.Nitqi həmişə yazırdı ki, bizi istəməyənləri hər şeydən əvvəl varlığımızın əsası olan dilimiz maraqlandırır.

*Elimə böhtan dedilər,
Dilimə yaman dedilər,
Varlığımı dan dedilər,
Yalana aldan dedilər. [205, s.139]*

O, hakim rejimin milli istəklərə qarşı apardığı siyasətə əks çıxaraq “Ovsun” şeirində yazır:

*Məni ovsunlayan cadı
Məni ovladı,
Dilimdən bağladı...
O cadiya qandım
batlağa yuvarlandım
...Açılmazsa dilim,
Kim biləcək mən kiməm? [208, s.5-6]*

Şahın hakimiyyətdən getməsi və Xomeyni başda olmaqla ruhanilərin hakimiyyətə gəlməsi onlarla bu mövzuda yazılmış şeirlərin yaranmasına səbəb oldu. Ədəbiyyat inqilabi hadisələr başladığı zamandan güzgü kimi baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklərə operativ reaksiya verirdi. Şair Haşım Tərlan inqilabın ilk günlərində çap olunmuş və bütün ölkə boyu ilk qaranquş olan “Ulduz” qəzetini şeiri ilə alqışlayır. İnqilabın qələbəsi xəbərini bir xoş müjdə kimi kütlələrə çatdıran, fars və Azərbaycan dilində nəşr olunan dərgidəki şeirində vətənpərvər şair mənfur pəhləvi

rejiminin ölkədəki qeyri-fars millətlərin assimilyasiya siyasətinin hələ də aradan silinmədiyini kəskin dillə nəzərə çatdırır:

*Şah gedibdir, hələlik sayəsi
İranda qalıb,
Onu təlim eləyən dayəsi
İranda qalıb
Köhnə qonşuların mayəsi
İranda qalıb. [254]*

Bulud Qaraçorlu Səhənd Səhənd “İmama salam” şeirində Pəhləvi rejiminin hakimiyyətinə son qoyan Xomeyni hakimiyyətinin Cənubi Azərbaycanda milli problemləri həll edəcəyinə inanmışdı. Şair hətta Xomeyninin ruhanilərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra azərbaycanlıların da öz milli haqlarına qovuşacağına ümid etmiş, “nə sağa, nə sola, islama” şüarını nəzmə çəkməyi də vacib saymışdı:

*Tapşırıq şeytanlara “sağ”, “sol” sözünü,
İttihad ilə, üxiüvvətlə çıxardağ gözünü
Qoy şəyatın öz əlilə lova versin özünü
Bürüsün hər tərəfi şöhrətə-ədle islam,
Ey yazıq kütlələrin rəhbəri, ey şanlı imam!*

[258, s.41-42]

Amma Səhənd özünə cəbhədaş adlandırdığı, öydüyü Xomeyninin onun ümidlərini doğrultmadığını, “şöhrətə-ədle islam”ın quru söz olduğunu görmədən dünyadan köçdü.

H.Coşğunun “Təbrizim”, Əli Təbrizlinin “Çalpapaq elim”, Həbib Sahirin “Yurd mahnısı”, Müzəffərin “Şanlı həqiqət”, şeirlərində İranda inqilabdan sonrakı gerçəkliyin özünəməxsus ovqatı verilirdi. İranda inqilabdan dərhal sonra demokratik ab-hava milli azadlıq ideallarının reallaşmağına böyük inam hissi yaratmışdı ki, bu da poeziyada əks olunmuşdu.

Mətbuat səhifələrində İran-İraq müharibəsindən bəhs edən şeir nümunələrinə

geniş yer verilirdi. Müharibə zamanı çoxlu günahsız insan şəhid olur, yaralanır, xalqa maddi və mənəvi sıxıntılara məruz qalır və hər iki ölkə səfalətə sürüklənirdi. Bu durumda bir sıra yaradıcılar çox çətinliklərə məruz qalsalar da, öz səylərilə ədəbiyyat ocağını sönməyə qoymurlar. M.Şəhriyar “Üns və cin” şeirində İran dairələrinin hər cür təbliğatının, ümumiyyətlə müharibənin törətdiyi fəlakətlərin əleyhinə çıxır, müharibədə İraqın haqsız olması barədə yaydıqları təbliğat xarakterli rəsmi məlumatların əksinə olaraq yüksək ideallardan yazırdı:

*Bu yalançı din də olmuş şeytanın bir möhrəsi,
Doğru bir din ver bizə, ver bu yalan dindən nicat.
...Ya kərəm qıl, kinli şeytanın əlindən al bizi,
Ya ki, şeytanın özün ver, bircə bu kindən nicat.
Öldürür xəlqi, sora xətmən tutub yasin oxur,
Bər ilahi, xəlqə ver bu hoqqa yasından nicat!* [248, s.51]

Demokratik ruhlu şairlər, birbaşa, ya dolayı yolla Şəhriyarın tutduğu mövqeyi dəstəkləyir, hər cür müharibələr kimi, İran-İraq müharibəsini də insanlara fəlakət, əzab, əziyyət gətirən bəla kimi pisləyirdilər. Nadir Paşazadə İran-İraq müharibəsində 26 ay İraqda əsirlikdə qalıb. Müharibənin sərt üzü və yaşadığı əsirlik N.Paşazadənin həyatında və ruhunda silinməz izlər buraxdığından ədəbiyyata tapınıb.

*Yoldaşım Uranusdan gəlmiş,
Tanışlarımın çoxu Marsdan.
Onlar günəş ardındadırlar,
Mənsə, gecə.
Bir saat uyumaq
Və hər şeyi unutmağın.* [169, s.302]

Cənubi Azərbaycan poeziyasında müharibə və şəhidlik mövzusu xüsusi yer tutur. Doğma Azərbaycanın yaraları, ağrıları, vətənpərvərlik hissləri ilə yüklənmiş bu şeirlər cənub ədəbiyyatının baş mövzusu olan milli-azadlıq ideyaları ilə qovuşur. Müharibə,şəhidlik, əsirlik anlamları mübarizə, azadlıq, vətən, millət məfhumları ilə

həmahəng poetik sözün daxili dinamizmini yönəldir.

Hamid “Ey şəhid”, Savalan “Şəhid əsgərimiz” şeirlərində ağır döyüzlərdə şəhid olan, əbədiyyətə qovuşan əsgərlərin hünərini, vətən sevgisini tərənnüm edir.

Xalqının hüquqlarının məhdudlaşdırılması elm və mədəniyyət ocaqlarından məhrum edilməsi Cənubda Azərbaycanda yaranan poeziyaya bəşəri bir kədər ovqatı aşılayır. Akademik Mirzə İbrahimov bütövlükdə inqilabdan sonra yaranan ədəbiyyatı “Ümid və kədər poeziyası” adlandırır. Bu ifadə mətbuat səhifələrində özünə yer tutmuş ədəbi nümunələrə, eləcə də poeziyaya xas bir cəhət idi. Belə bədii nümunələrin ruhundakı ümid notları mübariz bir yön alır. Mətbu orqanlarda bu mövzuda yaranan ən yaxşı əsərləri oxuculara çatdırır, həm də qadağa illərində yazılan, amma nəşri mümkün olmayan poetik nümunələrə də öz səhifələrində yer verir. Məlumdur ki, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında milli haqların tapdanmasına etiraz, çağırış ruhu yeni mövzu deyildi. Ustad M.Şəhriyarın hər iki tayda dillər əzbəri olan “Azərbaycan” şeiri çap olunan nümunələr üçün ən səciyyəvi epigraf sayıla bilər:

*Yarəb, nədir bir bu qədər ürəkləri qan etməyin,
Qolubağlı qalacaqdır nə vaxtacan Azərbaycan?!
İgidlərin İran üçün şəhid olub, əvəzində
Dərd almısan, qəm almısan sən İrandan, Azərbaycan.
Övladların nə vaxtadək tərki-vətən olacaqdır?
Əl-ələ ver, üsyan elə, oyan, oyan, Azərbaycan! [246, s.27]*

Həbib Sahir İranın uzaq tarixinə nəzər salıb, onu idarə edən türksoylu sülalələrin, İranın müdafiəsi üçün canından belə keçən azərbaycanlı oğulların xidmətlərini xatırladıb yazırdı:

*Türk şahları olmasaydı,
Daş daş üstə qalmaz idi.
İran adlı məmləkəti
Tarix yada salmaz idi.*

(Sahir Həbib Seçilmiş əsərləri [224, s.4])

Bulud Qaraçorlu Səhənd qadağanın ən ağır illərində ürək sözlərini açıq demək mümkün olmadığı, “düşüncələrinin, duyğularının, keçmişdən və gələcəyindən söz açmağın yasaq olduğu” zamanlarda «əfsanələr biçimində» milli azadlıq idealını tərənnüm edirdi. O, “Dədəmin kitabı” əsərində

*Bu müqəddəs təlaşını
Quduzluğa, zülmə qarşı
Dayanmayan savaşı
Əfsanələr biçimində
Quraşdırmış,
Nişan vermiş
Açıq-aşkar:
Qul yaranmamışam, yarananda mən,
Heç kəsə olmaram nə qul, nə əsir. [147, s.12]*

– deyən şairin poeziyasındakı mübariz ruh mətbuat səhifələrində çap olunan nümunələrdə davam etdirilirdi.

Vətənpərvərlik və vətənə məhəbbət inqilab dövründə və sonrakı illərdə yeni məzmun alır. Zülmə, haqsızlığa qarşı etiraz motivləri güclənir. Həmid Nitqinin aşağıdakı şeirində dediyimiz cəhətlər daha qabarıq büruzə verir:

*Dağlar, dərələr keçib,
Nəhayət eyni yerə
Başlanğıca varırıq...
Kimliksiz, içimiz boş
Öz kolgəməz qalırıq
Yadlarla həll oluruq.
Yalançı aynaların göstərdiyi təsvirlərə
İnanıb aldanmasaq,
Özümüz olacağıq.
Bu “dövrü-batıl” ə də
Son nöqtə qoyacağıq. [204, s.121]*

Şair xalqın tarixini, dilini, kimliyini unutmamağa çalışan mənfur rejimi qınayıb, lənətləyir. Təzyiq və zülmün, hüquqsuzluğun insan şəxsiyyətinə faciəli təsirini əks etdirən bu cür şeirlərin çoxunda dərin kədər hissi ilə azad sabaha inam birlikdədir. Şeirdə birliyə, mübarizəyə səsləyən notlar daha üstündür.

Şahlıq rejiminin qorxunc istibdad illəri arxada qalsa da, o uçuruma aparan yoldakı izlər hələ də silinməmişdir:

*Hələ də adımı deyə bilmirəm,
Hələ də kimliyim qırx qat boğçada
Ovsunlarla, düyünlü
Gizlin saxlanır
Hələ də qardaşım bərkə düşəndə
Özündən utanır,
Əslini danır... [208, s.84]*

H.Nitqi azərbaycanlıların soykökünə yönəlmiş qərəzli hücumları xatırladır, ölkədəki ictimai sıxıntının, təqib və təzyiqlərin hələ də aradan götürülmədiyinə işarə edirdi.

Milli Hökumət dağıldıqdan sonra bir çox açıq fikirli ziyalılar kimi Sahir də sürgün edilmiş acınacaqlı şəraitdə yaşamağa məcbur olmuşdu. Təqiblər, sürgünlər onu əqidəsindən döndərə bilməmişdi. Sahir özünü "əsir ellərin şairi" adlandırır, şeirlərində xalqını, yaşantılarını təsvir edir, öz etirazını bildiriridi:

*Binəhayət bu göyün altında
Bizə bir qübbeyi-füruzə də yox.
Yanar əflakda minlərlə çıraq
Bizə bir şam, bir avizə də yox.
Bu qədər ulduz arasında bizə
Yeddi göylərdə bir ulduz yoxumuş.
Öldülər quşları aləmdə məgər,
Bizə çatdı o ağlar bayquş*

*Qovalarkən məni hər gün möhlət
Qapımı döyməkdədi hər gecə qəm
Hər azadə elin şairi var
Mən əsir ellərimin şairiyəm... [225, s.183]*

Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatının rəhbərləri, ümumiyyətlə tarixi qəhrəman obrazları mətbuat səhifələrində tez-tez xatırlanır. Hələ irtica illərində şairlər xalqın tarixi keçmişinə müraciət edir, xalq qəhrəmanlarına həsr edilmiş əsərlər yazıb-yaradırdılar. Bu ənənə inqilabdan sonrakı dövrdə Azərbaycan mətbuatında davam etdirilmişdir. Xalq qəhrəmanlarına həsr olunmuş M.Zehtabinin “Bağban Eloğlu”, Şəhriyarın “Qaçaq Nəbi”, Əziz Möhsününin “Səttarxan” şeirləri bu cəhətdən səciyyəvidir.

Bu əsərlərdə xalqın tarixi taleyi onu təmsil edənlərin ibrətamiz həyat hekayələri fonunda təsvir olunur. Xalqın yaxın, uzaq keçmişi fonunda onun milli-azadlıq yolundakı böyük faciələrlə dolu mübarizəsi, azadlıq əzmi bu poeziyanın ruhuna hopmuşdu və onun poetik intonasiyasının özünəməxsusluğunu ehtiva edirdi.

Hələ 1944-cü ildə demokrat yazıçılar qarşısında çoxdan bəri xalqın mübarizlik, azadlıq simvoluna çevrilmiş Səttarxanın obrazını yaratmaq vəzifəsi qoyulmuşdu. Əli Fitrət yazırdı:

*Baş götür bu qəbirdən ey şiri dil Səttarxan
Görüncə alqışlayır indi səni pirü-cavan. [35, s.13]*

Mövzuya maraq inqilabdan sonra daha da güclənir. Əziz Möhsününi Səttarxanı milli istiqlal simvolunu kimi uca tutur ona ithaf etdiyi şeirində sayğı ilə xatırladır

*Qalxdın haqsızlığa, düşməyə qarşı,
Əlinlə açıldı hər bağlı düyün.
Qaldırdın yurdumun üsyan bayrağın
Sarsıtdın dözülməz zülmün təməlin [197, s.52].*

XX əsrin dahi şairi M.Ə.Sabir başda olmaqla, Səttarxana həsr edilmiş onlarca poetik nümunə təkcə Cənubdakı hadisələrlə qapanıb qalmırdı. Müxtəlif zamanlarda

yazılmasına baxmayaraq, Səttarxan o taylı, bu taylı milli-azadlıq simvoluna çevrilmişdi. Ədəbi prosesdə milli ovqat gücləndikcə Səttarxanın qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik dərsləri yenidən poetik misralara çevrilirdi.

İranda əsrin əvvəllərindən bu yana baş vermiş inqilablar, xüsusilə Məşrutə inqilabı ilə bağlı tarixi olaylar, şair və yazıçı M.Zehtabini həmişə düşündürürdü. O, bununla bağlı arxiv materialları və tarixi sənədlərlə tanış olub, araşdırmalar aparırdı. Məşrutə inqilabının iştirakçıları, əsasən xalq içərisindən çıxmış və nəcib əməllərinə görə xalqın dərin hörmətini qazanmış şəxslər idi. Bu da özlüyündə onun xalq üsyanı olmasını bir daha sübut edir. Zehtabi yazır ki, bu cəmərd insanların adına “xan” kəlməsi qoşar, özlərini də “qoçu”, məşədi” çağırardılar.

M.Zehtabi “Bağban Eloğlu” əsərində yazır: *“Məşrutə inqilabının fəal iştirakçılarından biri el içində böyük hörmət qazanmış Həsən Bağban Səttar xanın 17 mücahidindən biri tanınıb və Təbrizin Lilava məhəlləsinin mücahidlərinin başçısı olub”* [263, s.10]

Şair “Bağban Eloğlu” əsərində Səttar xanın 17 mücahidindən biri olan, onun həyatını dəfələrlə ölümdən qurtaran, göstərdiyi əməllərə görə “Cəbhənin ləşkəri”, “Məşrutənin bayraqdarı”, “Eloğlu” kimi şərəfli adlar qazanmış Hüseyn Bağbanın mübarizə yolunu təsvir etmişdir. M.Zehtabi bu əsərini o illərdə yaşayan konkret şəxsiyyətlərlə bağlayaraq baş vermiş tarixi olayları göstərmək istəmişdir:

*Yerin köksündən çıxan saf bulaq kimi axan,
Elin sinəsindən qopub ildırım tək çaxan
Nə qəlbində pul var, nə şöhrət, nə ad
Özü sadə bağban, ürəyi polad
Onun dərdi bir el olub, bir vətən* [263, s.37].

Ölməz şairimiz M.Şəhriyarın “Qaçaq Nəbi” şeiri də mübarizə, azadlığa çağırış ruhunun gücləndirilməsinə xidmət edirdi. Şair Azərbaycan tarixinə qəhrəmanlıq, dönməzlik simvolu kimi daxil olmuş bu obrazı tərənnüm etməklə həmvətənlərini mübarizəyə çağırırdı:

Öz ata yurdunu ata bilmirsən,

*Qeyrətin qurbanı, ay qoçaq Nəbi!
Çöllərdə çəkmişdin vətən zillətin,
Gərəkmiş özüm də çəkim qürbətini,
Qıradım vətənin ipini, ülfətini
Ciyərdən ayrılmır bir bıçaq, Nəbi! [247, s.42]*

Hüseyn Cəfəri Huşəng şeirlərində xalqının mənəvi mirasa sahib çıxıb ona sığınır. Milli, tarixi qəhrəmanları ehtiramla yad edir:

*Dədə Qorqud sazı çalsa,
Dəli Domrul baş ucaldar.
Bəli, əlbəttə ki, yoldaş başını yoldaş ucaldar.
Qoy verək səs səsə bahəm oxuyaq,
Bir də Koroğlu, dəlisindən.
Həcərin Qoç Nəbisindən [24, s.46].*

Həmid Nitqi “Ölkəmin yollarında” şeirində sazını dilləndirən ixtiyar bir aşığın qürur hissi ilə vətənin qəhrəmanlarını mədh etdiyini qələmə alır:

*Koroğlunun izilə addım – addım gedənlər,
Qaranlığa, qorxuya, zülmə üsyan edənlər,
Qaçmaq Nəbisayağı dağda od yandıranlar,
Xalqının pis günündə qayğısına qalanlar... [204, s.30]*

Həmid Nitqinin Şeyx Məhəmməd Xiyabaniyə həsr etdiyi şeirdə xalq üsyanının rəhbəri gələcək nəsillər üçün örnək kimi dəyərləndirilir:

*...Neçin əkdiyən ağac dal-budaq salmadı?
Yaralar sağalmadı...
Və sağalmaz mənim də qaynayan yaram –
Dağ başlarını duman aldıqca,
Bayatıların sinəmdə qaldıqca!
Mənə öyüd ver, ey ulu kölgə! [207, s.33]*

Həmid Nıtqının dil haqqında elmi mülahizələri onun poeziyasının novator mahiyyətində də üzə çıxır. Türk və Azərbaycan şeirinin poetik imkanlarından yaradıcılıqla bəhrələnən Həmid Nıtqının poetik təhkiyəsi Cənub şeirində tamamilə yeni idi. Bu poeziyada Nazim Hikmət şeirinin gözlənilməz obrazlarına bəzən, onun bədii deyim tərzinə oxşar poetik ovqatla rastlaşırıq. Cənub şeirində hakim olan poetik janr kanonların yerini, dilin bədii zənginliyinin dərin qatlarından gələn imkanlarını üzə çıxardır.

Cənub poeziyasında tarixi qəhrəmanlara, sənətkarlara ithaf olunmuş zəngin ənənəyə malik xatirə-anım şeirləri bəzən poetik nekroloq təsiri bağışlayır.

Artıq çağdaş dövrdə də xalqı tərəfindən sevilən qəhrəmanlar, igidlər var. Milli baxışlarına görə həbs olunmuş İbrahim Savalana Duman Ərdəmin həsr etdiyi şeiri buna gözəl nümunədir:

Səni alıb götürən bilməm bir hansı qaranlıq koğuşda

Toxunan o əllər

Səni söyən o dodaqlar,

Axşam evlərin qapılarını döydükcə

O əllərlə İbrahim...

Oxşayacaqlar uşaqlarının saçlarını

O dodaqlarla İbrahim...

Sevirəm deyəcəklər qadınlarına

O sözlər zəhərdir dostum

Ağladacaq, yandıracaq uşaqları qadınları

Biz ağlamırıq İbrahim...

Biz göz yaşıtıyıq

Axırıq bu məmləkətin gözlərindən

Oralarda şeirlər yazırsən

Yazma dostum...

O kəlmələr biz yazdıqca döyülür

Qazılır jiletlə bu vətənin bədənində

Şeir yazdıqca qarğınırım,

Qarğınırım bəy.

Bəlkə də yanıldım. [64, s.306]

Şairlər inqilabdan sonrakı dövrdə tarixi qəhrəmanlıq simvollarına müraciət etməklə xalqı milli istiqlal uğrunda mübarizəyə qaldırmağa, ona milli ruh aşılamağa çalışırdılar və bu bütün ədəbi proses üçün səciyyəvi cəhət idi. Ayrılıq, həsrət mövzusu uzun illərdir ki, hər iki tayın sağalmaz yarasına çevrilmişdir. O taylı, bu taylı elə bir Azərbaycan şairi tapmaq olmaz ki, xalqın ayrılıq həsrətinə, ağrı-acısına öz münasibətini bildirməsin. Vaxtilə tanınmış ziyalı, türkoloq doktor Cavad Heyət çıxışlarından birində söyləmişdi ki, heç bir millətin ədəbiyyatında mövcud olmayan həsrət ədəbiyyatımız var. Həsrət ədəbiyyatı bizim üçün də dərdlərimizi bölüşmək, mənən birləşmək vasitəsidir. Və ötən əsrin 40-cı illərindən başlayaraq daim zirvədə olan həsrət ədəbiyyatının yerini yarım əsrdən sonra özündə kimlik axtarışını ehtiva edən dirəniş, müqavimət ədəbiyyatı tutdu.

Uzun illər (xüsusilə 1920-ci illərdən sonra) hər iki tayda – Sovetlər birliyində bolşevik, İranda şah rejimi tərəfindən “ikiyə bölünmüş Azərbaycan məsələsi” mövzusu yasaq olunmuşdu. 40-cı illərdə Təbrizdə “Vətən yolunda” qəzetinin səhifələrində ikiyə bölünmüş xalqın faciəsini, dərđini, hiss və duyğularını əks etdirən “parçalanmış vətən həsrəti”, “ayrılıq” mövzusu yaranırdı.

Süleyman Rüstəmin qəzetin səhifələrində çap olunmuş “Təbrizim”, “Arazın dərđi”, “Qardaşımın dərđi”, Rəsul Rzanın “Vətən nəğməsi”, Məmməd Rahimin “Vətən həsrəti”, Mirmehdi Etimadın “Yaşamaz”, Əli Fitrətin “Azərbaycan”, M.B.Niknamın “Şanlı vətənə”, Hilal Nasirinin “Köşkü-balaban” şeirlərində ikiyə bölünmüş millətin faciəsindən danışılırdı.

Şəhriyarın lirik parçalarında bu motiv özünün ən uca zirvəsində olub. Azərbaycanın Şimalında xalqın sinə dağına çevrilmiş “Cənub həsrəti”nə o taydan ilk dəfə Şəhriyar cavab verdi:

Dünya hamı bir millət olub, qol-qola veririk,

*Düşmən də məhəbbət tapa, bizlər yola veririk,
Qardaş üzünə həsrət olub çəkməli o gün ah,
Xalqı oda yandırmağa qoyma, ulu Allah. [248, s.87]*

Mətbuat səhifələrində Araz həsrəti tanınmış şairlər tərəfindən yazılmış şeirlər öz ifadəsini tapır. Haşım Tərmanın Araza müraciətlə yazdığı bayatılar iki sahil həsrətini ən səciyyəvi şəkildə əks etdirir:

*Ulduzları saya-saya
İnsan uçdu qondu aya,
Mənim bu taydan o taya
Yetişməyir əlim, Araz! [170, s.118]*

Aqşın Ağkəmərli xalqın taleyində sarsıdıcı zərbə olan ayrılığa dözə bilmir, bu faciəvi tarixi hadisəyə etirazını bildirir:

*Dağlar aşan köçəm mən,
Sevgidən, candan keçən, mən.
Vətənim birləşmədən,
Sanma dünyadan köçəm.*

*Dilim qürbətdə, mən qəmdə,
O yaşasa, yaşaram mən də,
Ayrılıqdan qopan vüsal,
Həm gülər, həm ağlar məndə. [64, s.92]*

“Həsrət ədəbiyyatı” bu gün öz yeni dövrünü yaşayır. Sərhədlər aradan götürüldü, amma “Həsrət ədəbiyyatı” öz ömrünü bitirmədi. Həmidə Rəiszadə Səhərin şeirindəki yazdığı kimi “yurda kölgə salan ayrılığın” bir çox məqamları hələ də keçmişdəki kimi öz həllini gözləyir.

*Yarı yardan ayıranlar mən olub,
Bizə bizzizliyimiz düşmən olub,*

*Göz yaşım dəryalara damən olub,
Sel olub kaş ki yuyam ayrılığı,
Düşmənə qarşı qovam ayrılığı.*

*Qoyalar qüvvət alam qollardan,
Ayıram ayrılığı yollardan,
Qovam buludları səmalardan,
Qıram ərkanı yalan ayrılığı,
Yurduma kölgə salan ayrılığı [64, s.35].*

Dünyada elə bir çay yoxdur ki, sahilində yaşadığı xalq tərəfindən həm lənətlənsin, həm də sevilsin. Azərbaycanın hər iki tayında yaranan poeziyada Arazın daim ittihad olunması simvolik mənə daşıyırdı və əslində Araz yox, Arazı iki qardaş arasında sərhədə çevirən qəsbkarlar ittihadların birbaşa hədəfi sayılırdı.

Bu şeirlərin əksərində bayatı, ağı formasının ənənələri dayanırdı. Azərbaycan xalqı ən tragik məqamlarda ağıya, bayatıya köklənir. Çünki yığcam, minilliyin bədii sınağından çıxmış və tükənməz ifadə imkanları vardır.

Cəfər Qarapurun “Araz” poeması da ikiyə bölünmüş bir xalqın milli faciəsini gözəl əks etdirir, burada ittihad obyektinə də aydındır:

*Bizi satan şahlar oldu,
O tay-bu tayım qovruldu,
Külüm göylərə sovruldu
Ortada Araz qınandı
Qarğışlar oduna yandı.*

[258, s.126]

Cənub şeirində Qarabağ ağrısı Araz yangısını sanki arxa plana keçirirdi.

Azərbaycan torpaqlarının itirilməsi, Şimali Azərbaycanda-Qarabağda başlanan müharibə, əhalinin qaçqına çevrilib doğma yurdunu tərk etməsi və bu ümumxalq fəlakəti ilk gündən mətbuat səhifələrində əks-sədasını tapdı: Cənublu şairlər səs-səsə

verib vətənin Qarabağ fəlakətinə, bu milli ağrıya tərcüman oldular. Müharibə başladığı ilk aylardan qəzet və jurnallarda Qarabağ mövzusunda yazılan şeirlərə öz səhifələrində geniş yer verdi.

Həsən İldırım, Həmid Nitqi, Sönməz, Qartal, Dalğın, M.Quluzadə Dəmirçi-oğlu, Əli Daşqın, Ədalət Duman, Məlihə Əzizpur, Huşəng Cəfəri, Eldar Muğanlı, Kiyən Xiyav, Türkan Urmulu Ə.Fərəhməndi kimi cənublu şairlər əsərlərində və poetik parçalarda Azərbaycan torpaqlarının erməni fitnəkarları tərəfindən zəbt olunmasına qarşı çıxır, Qarabağda baş verən hadisələrin bədii təəcəssümünü yaradırlar.

Həmid Nitqi “Can şüşəsi” şeirində canı kimi sevdiyi Şuşaya bir şey olarsa, dünya qalmasın, dağılsın, yazırdı:

Uca dağ başında duman olmasın!

Qarabağ gülşəni xəzan olmasın

Daş atan namərdin qolu qırılsın.

Qırılsa can Şuşam, cahən olmasın! [205, s.164]

“Sənin üçün qorxuram” adlı başqa bir Qarabağa həsr etdiyi şeirində Həmid Nitqi Qarabağın tarixi keçmişinə ekskurs edərək indiki olayları açıqlamağa çalışır:

Sevgin, aldırılmazlığın,

Qışın küləkləriylə

Saralib solacaq deyə

Sənin üçün darıxıram [205, s.145]

S.Fəhmi “Azərbaycandadır” şeirində ittihamedici bir poetik dillə dünya xalqlarına, müraciət edir. Y.Behnəmun (Dalğın) “Canım Qarabağ” şeirini Qarabağda doğma torpağı uğrunda vuruşan igidlərə ithaf edir, bu ədalətsiz müharibəni törədənleri lənətləyir [179, s.34].

Qarabağ həqiqətini obyektiv ifadə etmək imkanları Cənubun qələm əhlində daha çox idi. Şimalda erməni qəsbkarlarının havadarları üstüörtülü xatırlandığı halda, Cənub şairləri M.Ə.Sabir kimi bu misli görünməmiş irticanın “yol göstərənlərini”, “ilham verənlərini” açıq, birbaşa deməkdən çəkinmirdilər.

Mir Camal Hüseyni "Qarabağda" şeirində Qarabağ hadisələrini yada salır. Çətin ki, bizi Xocalı bağışlar" söyləyib bu ədalətsiz müharibəni törədənləri lənətləyir:

*Çatdı savaşı çağı, kişilik çağı,
Dirəndi sümüyə, dözümlü bıçağı.
Eşitsin elimin hər bir qoçağı,
Yurduma gərəkdir can Qarabağda!*

*Ağardıb işarət Zəngəzur saçın,
Gözləri yol çəkir Kəlbəcər-Laçın.
Müqəddəs Şuşanın qolların açın,
Hayqırsın şikəstə Xan Qarabağda!*

*Hər kimsə düz deyir anamdır Vətən,
Buyursun meydana geyinsin kəfən.
Yaltaqlar görünmür gözümlə nədən,
İsarət deyilmi, mən Qarabağda? [312]*

Sönməz "Qarabağ şikəstəsi" şeirində eyniadlı məşhur el havasının ecəzkar qüdrətindən bəhs edir. Şair qədim dövrdən bəri xalqın qəlbindən süzülüb gələn onun sevinc və kədərini özündə yaşadan "Qarabağ şikəstəsi"ni əyilməz qarabağlıların rəmzi mənasında verir:

*Nəhayətdə,
Gücüm güclərinə çatmayanda
Yenə də əyilmədim
Sındım fəqət
Şikəstə oldum
Oldum müqavimət usturası
Zorun qarşısında sınıan,
Lakin*

Əyilməyən Qarabağ şikəstəsi. [258, s.81]

Azərbaycanın zorla cəlb olunduğu Qarabağ müharibəsində torpaqlarımıza xalqımızın mənəviyyatına, qürur və namusuna edilən təcavüzlər Cənubda yaranmış onlarla poetik əsərlərdə öz yangılı ifadəsini tapır. Məlihə Əzizpurun şeirində də düşməyə nifrət, yurda, türklərin yaşadığı torpaqlara sevgi hissləri çox güclüdür:

Vətən:

Sürgünlərimdir.

Vətən:

Şəhidlərimdir.

Vətən:

Yaralarımıdır...

Vətən... vətən... vətən...

Kərkükdür,

Urumçidir

Vətən

Yaslı TƏBRİZdir,

QARABAĞlayıbdır

Vətən...

[64, s.258]

Qarabağ hadisələrinə həsr olunmuş şeirlərdə vətən oğullarına ünvanlanan cahad xarakterli misralar da səslənir. Şair Savalan “Qarabağ allahü-əkbər” şeirində yazır:

Haydı qardaş, sən yüyür, kəs kafərin murdar əlin

Gör bu islam torpağım Allah sayığımdır mənim!

[258, s.122]

Torpağın ilahiyyə bənzədilməsi nəinki Azərbaycan, bəlkə dünya ədəbiyyatında oxşarı olmayan bənzətmədir və bu Qarabağ dərdinin Cənub üçün nə qədər ciddi olduğunu göstərir.

Məhsa Mehdilinin şeirlərindəki həzinlik, kövrəklik Qarabağ dərdindən Təbriz sevgisindən, gəlir, dünyaya etirazını bəzən vərdişə çevrilmiş hayqırtı ilə yox, təmkinli

bir ovqatla ifadə edir. Ümumiyyətlə, formalaşmaqda olan Cənub şeirindəki bu üslubun, bu poetik təhkiyənin bədii uğurları göz önündədir:

Təbrizsizləyən hər boğazda
lallığını yaşayır
insanlığın uzun dili
Urmuda
Qarabağda
Urumçuda
və Təbrizdə, [64, s.299]

Qarabağ müharibəsinin bədii inikasında Cənub poeziyası Şimalda yaranan ədəbiyyatdan əsla geri qalmamış, bu hadisəni o taylı, bu taylı Azərbaycanın milli fəlakəti, dərdi kimi qəbul etmiş, Qarabağ mövzulu poetik örnəklər Azərbaycan poeziyasını zənginləşdirmiş, ona yeni çalarlar gətirmişdir.

Burada xatırlatmağı lazım bilirik ki, *Kəlbəcərin işğalı zamanı doktor Cavad Heyət bütün gecəni göz yaşları içərisində Türkiyənin o zamankı prezidenti S.Dəmirələ yazdığı tarixi məktubu Cənubdakı Qarabağla bağlı əhval-ruhiyyəni çox sərrast ifadə edir. Bu məktub, həm də dünyada ədalətsizliyə, zülmə qarşı böyük bir ziyalının üsyan səsidir. Məktub şəklində olan bu müraciət xalqımızın taleyi naminə yazılmış fəlsəfi traktatdır [89, s.346].*

Cənublu şairlərin yaradıcılığında təbiətə, ana torpağa məftunluq özünəməxsus yer tutur. Təbiət müasir Cənub şeirində vətənpərvərlik, milli azadlıq ideallarının ifadəsinə yönəlir. Peyzaj şeirin poetik strukturunda öz əzəli, ədəbi mövqeyini real həyatı gerçəkliyin diktəsi ilə dəyişir.

Zəngin təxəyyülə, həssas qəlbə, incə duyum və zövqə malik bəzi şairlər əsərlərində rəssam və bəstəkarlara məxsus mənalandırmadan bəhrələnilər. Görkəmli yazıçı Gəncəli Səbahi Həbib Sahiri gözəl təbiət tablosu yaradan rəssama bənzədirdi. Bununla yanaşı, onun şeirlərində ahəngdarlıq, musiqililik, axıcılıq də diqqəti çəkir:

İncə, ipək qanadların açaraq

Meşəlikdə gizli-gizli yel əsir. [225, s.34]

H.Sahir duyğu və düşüncələrini təbiət təsvirləri içərisində dilə gətirir. Şairin payıza həsr etdiyi aşağıdakı poetik parça isə bəlkə də şeirdən çox rəsm əsərini – “Payız tablosunu” xatırladıdır:

*Xəzan çağı
Qızıl günəş odlanıbdır.
Ağacların yarpaqları,
Min bir rəngə boyanıbdır.
Hər yarpağın bir rəngi var;
Sevgi rəngi,
Həsrət rəngi,
Tutqun, tozlu qürbət rəngi
Xəzan çağı yel əsərkən,
Yağır yarpaq,
Ölgün yarpaq
Talanıbdır qalaq [224, s.78]*

Təbiət təsvirləri arasında Behruz İmanini “Payız” şeiri də nəzər çəkməkdədir. Onun şeirində də bir payız mənzərəsi və ovqatı vəsf olunur:

*Söz payızındır,
Yarpaqların
Küləklə
Talanması,
Sarı rəngin yaşıllığa
Hörmətsizliyi
Nə acı və qüssəlidir...
Kaş ki sənin
Düşüncənə sığaydı –
Mən, payız və uzaq yollar...
Mən, sönük və soyuq bir fasilə...*

Mən və küləkdən dağınıq bir dəftər...

Mən və boş ağacların toplumu...

(Mən və yüzlərcə çürük yarpaq...

Hamımız nisgillər atəyində

Səni düşünür. [64, s.167]

“Payız” şeirinin poetik təhkiyəsi, obrazların təsvir sisteminin gözlənilməz, vərdiş etmədiyimiz qatları Cənub poeziyasının uğurlu bədii axtarışlarının nümunəsidir.” Sarı rəngin yaşıllığa hörmətsizliyi”, “Mən və küləkdən dağınıq bir dəftər”, “yarpaqların küləkdən talanması” tamamilə yeni poetik düşüncədən xəbər verir.

Həmid Nitqi Həbib Sahir kimi rəssam tək xəyallarını və düşüncələrini təbiətlə harmoniya içində verməyi üstün tutur. Onun poetik parçalarında bahar çox vəsf olunur:

Gəl biz də

bu şənlikdə

Bahara qarışaq!

Keçmiş gileyi atıb

ürəkdən bərişaq!

Devrəm deyə

sərxoş kimi

hər qeydi aşaq!

Gül tək gülüşək

və sarmaşığı tək sarışaq! [205, s.56]

Yurdun, vətən torpağının ilahi gözəlliyə malik mənzərələri tez-tez şair Sönməzin şeirlərində poetik düşüncənin obyektinə çevrilir. Bu səpgili şeirlərdə insan və təbiət daim vəhdətdədir.

Dağların döşündən axan suya bax,

O sanki zirvənin alın tərəsidir

Özünü özgədən yüksək görən dağ

Utandır, tər tökür o gildir-gildir. [241, s.61]

Məhəmmədrza Müqəddəsinin sanki rəssam fırçası ilə çəkdiyi aşağıdakı poetik mənzərə payızın canlı bir lövhəsidir:

Bir tərəfdə büzüşübdür çöl quşu

O da olub ruzigarın əsiri

Yel qanadı xışıldadır kolları

Qaranquşlar çöldə qalıb avara.

Məhəbbəti təbiətdəki bütün gözəlliklərdən də yüksək sayırlar. Eşq,məhəbbət insanı mənəvi cəhətdən yüksəldir, onu təmiz, xeyirxah, nəcib əməllərə sövq edir. Cənublu şairlərin yaradıcılığında ictimai-siyasi mövzularla yanaşı, saf məhəbbətin, təmiz lirik duyğuların təsvir və tərənnümü mühüm yer tutur.

Həmid Nitqi “Sənsiz“ şeirində öz sevgisini bütün dünyaya qarşı qoyur,sevgilisini “gülün gülüşünə,, , “qarın gümüşünə” „baharın ətrinə“bənzədir:

Gözümü açanda sən olmayınca,

Qolların boynuma sarılmayınca,

Gözündən könlümə nur dolmayınca,

Neylərəm üfüqdə çıxan səhəri,

Boş yerə camlardan baxan səhəri. [205, s.74]

Sufillah Həsənlunun (Yoxsul) yazdığı məhəbbət şeirlərinin dili bir çox Cənub şairlərinin “ağır dilindən” fərqli olaraq çox sadə, anlaşılıqlı və axıcıdır:

Budur mənim ürək sözüm,

Səndən ayrı bilməm özüm.

Gecə-gündüz səndə gözüm,

Sən həmişə yanımdasan.

Dahi Füzulinin məşhur divanında söylədiyi “Eşq atəşi candır” kəlamını incələyən şairlərimiz ona yeni çalar və nəfəs verirlər.H.Nitqi bu klassik motivə öz poetik naxışını gətirərək yazır:

*Yalanına ən müqəddəs
Gerçək kimi inanıram
Sevda deyil, bəs bu nədir?
Yalanını bilə - bilə
Yenə sənə aldanıram.
Sevda deyil, bəs bu nədir:
Daş qəlbinə Kəbə deməm
Yalın ayaq yana-yana
Yağın yerində yeriməm. [258, s.57]*

Gənc şair sevgini, sevməyi intihara, ittihama, inqilaba bənzədən S. Muğanlının sevgi ilə bağlı fərqli fikirləri var:

*Sevmək bir intihardır
Qar çiçəgi günəşə baxıb öldü...
Sevmək bir ittihadır.
Sevmək təkcə sevmək deyil ki.
Sənin....mənim....onun arasında
Sevmək bir inqilabdır
mən sevirəm
və...
zindandayam... [64, s.213]*

Şəhriyarın ana dilində yazdığı əsərlər, milli dildə mətbuatın yaranmasına, mətbuatın səhifələrində anadilli poeziya nümunələrinin geniş yayılmasına təkan verdi. Heç şübhəsiz ki, o illərdə çap olunan mətbu orqanların öz milli ədəbi simasını müəyyən etməsində Şəhriyar və Səhənd ənənələrinin də müstəsna rolu olmuşdur.

İnqilabdan sonra müasir Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında yaranan poeziyanı təhlilə cəlb edən Əlirza Miyanəli İran inqilabından sonra Cənubi Azərbaycan şeirinin üç mərhələ keçdiyini bildirir:

1. İncilab hərəkatından doğan və bəslənən coşqun, vətənpərvər şeir anlayışı. Bu anlayış şeiri siyasi və ideoloji bir quruluşa yaxınlaşdırır.

2. Sərbəst şeir anlayışı. Özünə xas ifadə üslub axtarışı.

3. Şeirdə fərdi üslubun inkişafı. Bu anlayış özünə xas ədəbi ifadələri yaradarkən sərbəst vəznə ön plana çıxarar. Eyni şeirdə dəyişik vəznələri birləşdirərək yeni bir inteqrasiyaya çalışır [308].

Müəllifin təsnifatında nəzəri cəhətdən qeyri-dəqiqlik və təkrarlar müşahidə olunsa da, poetik fikrin inkişafındakı keçidlər haqqında düzgün təsəvvür yaradır.

Bu dövrdə diqqəti çəkən mövzulardan biri də 1960-cı illərdən etibarən ağırlıq qazanmağa başlayan irfani və fəlsəfi şeirlərdir. Bu dövr şeirlərində, insan-həyat-əbədiyyət şeirin ana təməlləridir, eləcə də poeziya dini, fəlsəfi və siyasi və s. motivlərlə zənginləşir. “İnsan” məfhumu daha çox fəlakət və ağırlarla birlikdə işlənir. Bəzən də optimist notlarla gələcək həyat barədə düşüncələr ifadə olunur.

60-cı illər nəslə əvvəlki nəsillərin yaradıcılığının məruz qaldığı çox sınaqlardan xəbərdar oldu, nəticə çıxardı. S.C.Pişəvərinin birillik demokratik hökumətinin xoşbəxt günləri uşaqlıq və gənclik dövrünə düşənlərin yaşı artıq 20-dən, 30-dan çox idi. Ədəbiyyata öncəkilərdən fərqli düşünən nəsillər gəldi: Səməd Behrəngi, Qulam-hüseyn Saidi (Gövhər Murad), Əliza Nabdil (Oxtay), Mərziyə Üskiyi (Dalğa), M. Şəhriyar, Həbib Sahir, Səhənd və b. gəldi.

3.2. Çağdaş poeziyada yeni təmayüllər

Ötən əsrin 60-cı illərində Əlirza Nabdil (Oxtay) çox gənc olmasına baxmayaraq, Cənub şeirində yenilik yaratdı. Ə.Nabdil Oxtayın “Tozlu piano”, “Yurd”, “İşıq”, “Səttər xanın atlıları” və s. bu kimi əsərləri original deyim tərzilə diqqəti cəlb etdi. O, Cənubi Azərbaycan poeziyasında süjetli lirikanın bir sıra gözəl nümunələrini yarada bildi.

Cənub şeir dilinin Azərbaycan türkcəsində tipik nümunəsi Əlirza Nabdil Oxtayın yaradıcılıq dilidir. *“Oxtayın dili həm kamil ədəbiliyi ilə səciyyəli, həm də*

onda bilavasitə Cənub nitq nümunələri əks olunur” [70, s.269]

Akademik T.Hacıyev haqlı olaraq Türkiyə türkcəsini yamsılayan müəlliflərə doğma dilin bitib tükənməyən poetik örnəklərindən uzaqlaşmağın perspektivi olmadığını, Ə.Oxtayın yaradıcılığı timsalında sübut edir.Onun aşağıdakı

Yağdı yağışlar Eynal-Zeynalda,
İslanmış dağın qızıl camından
Təbrizdə sellər ətəyə axdı.
Sonra bu yellər çaylara gəlib,
Dağın rəngini şəhərə yaxdı

– misralarını misal gətirərək belə qənaətə gəlir ki, “... *bu dildə folklor-bayatı əhvalı canlı xalq danışığı, siyasi-milli məzmun, gözəl ədəbi Azərbaycan türkcəsi səlis gözəl, harmonik şəkildə birləşmişdir. Oxtayı fədailikdə ancaq Səttarxanla, vətənsəvərlikdə ancaq Səməd Behrəngi ilə müqayisə etmək olar. O, şairləşmiş Səttarxandır,o şeirin Səttarxanıdır” [70 , s.269]*

Akademik Tofiq Hacıyevin Cənubda ədəbi dilin qolu haqqında konsepsiyası ümumən Cənubda ədəbi prosesin üslubu təmayüllərini obyektiv müəyyən etməkdə metodoloji əsas verir.

Həbib Sahir, Bulud Qaraçorlu Səhənd və 29 yaşında həyatı tərk etmiş gənc şair Əlirza Oxtay Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatına yeni məzmun, fikir və biçim tərzini gətirdilər. Təbrizli Həbib Sahir ali təhsil ardınca Türkiyəyə getdi. İstanbul ədəbi mühiti, Cəlal Sahiri, Tofik Fikrəti, Şarl Bodleri, Lemarteni sıx-sıx mütaliəsi, eləcə də Türkiyə ədəbiyyatına, fransız dilinə və ədəbiyyatına bələdliyi və vurğunluğu sonralar onu çağdaş Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında modernist bir şair kimi tanıtdırdı. O, Cənubi Azərbaycan şeirinə yeni ruh, yeni biçim tərzini, təptəzə təsvir və ifadə vasitələri gətirdi. Daha çox hisslərlə yüklənmiş şeirlər yazmağa çalışdı. Aşırıq şeiri və danışiq dilinə yaxın bir dil ilə bəslənmiş yeni bir üslubun başlanğıcını qoydu. Tablo kimi yaratdığı poetik təsvirlərində də bol-bol sintaksislər, zərf və sifətlərdən yararlanırdı. Şeirlərinin çoxunu heca vəznində yazmaqla şair artıq köhnəlmiş, “sanki duyğuların qəlibə salınıb qatılaşdırıldığı” ərəz vəzninə meydan oxuyurdu. Türkiyədə təhsil alan,

İstanbulun ab-havasını udan, Yəhya Kamal, Əhməd Haşim, Tofik Fikrətin fikir və duyğuları ilə tək oxuduğu kitablardan deyil, təmasda özlərindən də eşidib duyan, fransız dilində danışib çevirmələr edən Həbib Sahiri başqa cür təsəvvür etmək də mümkün deyil. O yeni şəkil və formalar axtarışında olan bir yenilikçi şair idi. Onun “Səhər işıqlanır”, “Kövşən” və s. kitablarındakı əsərləri bunun parlaq nümunəsidir.

Bulud Qaraçorlu Səhənd Cənub ədəbiyyatına xalqdan və keçmişdən gələn yeniləmiş orijinal obrazlar və dolğun ictimai-siyasi məna ilə yanaşı, insani dəyərlərə sədaqət – “başqa birisinin varlığını dərk etmək”(Hümmət Şahbazi) kimi yeni məzmun gətirdi. O, sadəcə öz xalqının deyil, eyni zamanda Vyetnamdan İspaniyaya və Kubaya qədər hürriyyət mücadiləsi üçün ayaqlanmış bütün xalqların qəhrəmanlıq və şəhidlik tarixindən olan səhnələri şeirlərinə yansıtmışdır. Eləcə də Səhəndin” Ortaq türk abidəsi "Dədə Qorqud" **boyları** əsasında yazdığı adlı əsərlərinin xalqda milli ruhu oyanmasına böyük təpki olub.

Sahir və Səhənd şeirə yenilik gətirdilər: Sahir formada, şeir biçimində; Səhənd isə yeni çağdaş məzmunlu şeirləri ilə. Sahirin şeirləri romantikası, Səhəndinki isə siyasi motivləri ilə seçilirdi. Əlirza Nabdilə gəlincə, o, klassik şeir ənənələrindən tamamilə uzaqlaşmış, poeziyaya yeni düşüncə tərzini, məzmun və sərbəst struktur, forma gətirdi. Bugünkü dillə desək, Cənubda şeiri modernləşdirdi.

Xatırlatmaq yerinə düşər ki, ötən əsrin iyirminci illərində çağdaş Türkiyə ədəbiyyatının İranda davamçısı olan Tağı Rüşət ədəbi-bədii və ictimai fikirdə təcəddüd – yeniləşmə yaratmışdı ki, bu da sonralar yaranacaq yeni ədəbiyyatın, yeni şeirin ilk işartıları idi. Tağı Rüşət Cəfər Xamneyi, Şəms Kəsmayi, Əbülqasım Lahuti və Səid Səlməsi kimi inqilabçı və yenilikçi şairlərin yaradıcılığının ardınca bəzi Avropa müəlliflərinin şeirlərinin fars və Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilməsi, bəzi fərqli forma və məzmunu malik əsərlərin yaranması yeni şeirin yaranmasına ilk cığırını açmışdı.

1978-79-cu illər İran inqilabı xarakterinə görə çox unikal idi. Ölkəni az qala amerikalıların əli ilə idarə edən şah İslamçı dindarların və solçu əqidə-əhvalı kütlənin nifrətinin səbəbləri az deyildi. İran dünyanın çoxmillətli dövlətlərindən olduğu üçün milli problemləri də yetərincə idi. Elə xalqın ayağa qalxması, küçə və

xiyabanlara çıxması sosial, siyasi, mədəni qatlardakı çatlarla bağlı idi. Səslənən şüarlarda, çıxışlarda, yazılan elamiyyələrdə bu aydın görünürdü. Amma həlledici məqamda bu monarxiyaya qarşı yönəlmiş demokratik xalq inqilabı birdən istiqamətini kəskin dəyişdirib, sonucda islam təmayüllü oldu.

İranda din amili həmişə güclü olub. Xomeyni kimi nüfuzlu din xadimi xalqı öz ardınca apara bildi. 1978-ci ilin əvvəlində şaha, rejimə qarşı baş qaldırmış antiimperialist, antimonarxist xalq hərəkatı sonda İslam inqilabı kimi tarixə daxil oldu. Bir çox mənbələrdə haqlı olaraq, onu ilkin başlanğıcda olduğu kimi, 1978-79-cu illər İran inqilabı adlandırırlar.

Cənublu azərbaycanlılar ictimai-siyasi sahədə milli istək və arzularını reallaşdırma bilməsələr də, 1978-1979-cu illər İran inqilabı mədəni həyatın gedişində xüsusi bir canlanma, dirçəliş mərhələsinin yaranmasına səbəb oldu. 1978-79-cu illər İran inqilabından sonra Cənubi Azərbaycanda sanki bir mətbuat bumu yaşandı. Belə ki, bədii əsərlərin çoxu kitablarda deyil, çox qəzet və jurnallarda yayılırdı (Belə hal Məşrutə inqilabı illərində də olmuşdu – P.). Bir-birinin ardınca nəşr olunan qəzet və jurnallarda əsas yeri poeziya tuturdu. Çünki şeirlər başqa janrlara nisbətən daha böyük imkanlara malik idi və aktual mövzulara dərhal müdaxilə edirdi. Ümumiyyətlə, Cənub ədəbiyyatında bütün Şərqdə olduğu kimi, poeziya başqa janrlarla müqayisədə həmişə hökmran mövqedə olub.

Keçən əsrin qırxıncı illərinin ortalarında ilk dəfə əlinə qələm almış gənc istedadlar bir də otuz ildən artıq bir müddətdən – İslam inqilabının qələbəsindən sonra Azərbaycan dilində nəşr olunan müxtəlif jurnalların səhifələrində öz yaradıcılıqlarını üzə çıxartmağa imkan tapdılar.

1978-79-cu illər İran inqilabından sonra yaradıcı ziyalılarda millətsevərlik, türkçülük hissləri daha da gücləndi. Xalqın uzun illər yaddaşında qalıb yaşayan aşırı yaradıcılığına, dastanlara, qəzəl janrına geniş meydan açıldı. 1980-90-cı illərdən başlayaraq, ədəbi prosesdə canlanma baş verdi. Ədəbiyyata yeni nəsil, yeni dalğa gəldi.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında ağır terror və repressiyalara baxmayaraq, istibdad dövründə də doğma dildə xalqın narazılıq, nifrət və qəzəb duyğusunu əks etdirən şeirlər, hekayələr və s. yazılmış, folklor nümunələri toplanmışdır. Təbii ki, bu

əsərlərin əksəriyyəti işıq üzü görməmiş, bəziləri isə məhv edilmişdi. “Sandıq ədəbiyyatı” adı qazanmış bu əsərlərin ələ düşəni yeri gəldikcə çap olunur, oxuculara çatdırılırdı. Cənubi Azərbaycan ədəbi fikrinin görkəmli nümayəndələri ətrafda baş verən olayları əks etdirən mətbu orqanlarına xalqla ünsiyyət tribunası kimi baxırdılar. Şairlər 1979-cu il aprel inqilabına qədər və ondan sonrakı dövrdə yazdıqları əsərləri dərc etdirməklə xalqa özünə qayıdış, özünüdərək ruhu aşılamağa, milli birlik yaratmağa çalışırdılar. Başlanğıcda xalq inqilabı olub, sonralar başqa məcraya yönələn inqilab xalqı ağ günə çıxarmadı. Bu isə öz bədii əksini H.Sahir, H.Tərhan, Çayoğlu, F.Həsari, S.Salis və M.Məhzunun yazdığı tənqidi yazılarda tapdı. İnqilabın yaratdığı dalğa, sonra 8 il davam edən İran-İraq müharibəsi, daha sonra inqilabçı qüvvələrin məğlubiyyəti ədəbiyyata da təsir etdi. O dövrün ən uğurlu yazıçı və şairləri təqiblərdən əziyyət çəkdi, bir çoxu dünyasını dəyişdi.

İlk tələbə etirazı 1992-ci ilin fevralında başladı. İran rəsmilərinin Qarabağ müharibəsinin gedişində müsəlman Azərbaycana deyil, xaçpərəst Ermənistanına arxa durub kömək etməsi və Quzey Azərbaycanın itkilər verməsinə etiraz olaraq tələbələr küçələrə çıxdı, mitinqlərə başladı. Tarixə tələbə hərəkatı kimi daxil olan bu kütləvi etiraz az müddətdən sonra polis tərəfindən yatırılıb tələbələrin həbsə alınması ilə nəticələndi.

1997-2001-ci ildə Hatəminin hakimiyyətə gəlməsi ilə demokratik ab-hava, ümumən canlanma yaratdı və tələbə hərəkatı milli hərəkata çevrildi. 2006-cı ilin mayın 22-də Babək qalasına ənəvi yürüşə qoyulan qadağa ilə barışmayan narazı kütlə Cənubi Azərbaycanın iri şəhərlərində – Təbriz, Ərdəbil, Miyana, Meşkin, Marağa, Urmu və digər bölgələrdə izdihamlı aksiyalar keçirmişdi. Bu tarixi-siyasi hərəkat Azərbaycan türklərinin mədəni-kültürəl həyatında silinməz izlər qoyaraq milli-ədəbi hadisəyə çevrildi. Ana dili uğrunda, milli kimlik uğrunda mücadilə nəticəsiz qalmadı. 2006-cı ildən sonra yaranan ədəbiyyat çox fərqli oldu. Farsca yazan yazarlar ana dillərinə qayıdaraq yeni əsərlər yaratdılar.

Bundan sonra meydana yeni fikirli gənc nəsil gəldi. Ədəbi meydana çıxan bu gənc şair və yazıçılar özlərindən öncəki nəsillərdən fərqli oldu. Bir qismi milli ruh, milli kimliyə söykənən, o biri qismi isə Qərb təmayüllü, avanqard şeir yazmağa

meyilləndilər. Mövzu bolluğu, fikir sərbəstliyi, üslub çeşidliliyi ilk sırada nəzəri cəlb edir.

Meydanlarda, səngərlərdə yaranan döyüş ruhlu poeziya daha çox şüar, xitab xarakteri daşıyırdı. Folklorla tapınan şairlər də yeni, fərqli bir söz deyə bilmirdilər. Milli oyanış ədəbiyyatı şeiri vətənə, xalqa siyasətə qulluq etməyə yönəlmişdi.

Klassik poeziya yeni şeirlə əvəz olunmuş, cəmiyyətdə baş verən əqidə və düşüncə dəyişikliyini ona fərqli ideyalar axarı gətirmiş, ədəbiyyatda yeni istiqamət yaratmışdı.

90-cı illərdə ədəbiyyata gələn avanqard nəsillər sənət prinsiplərini şüar, tələb, bəyanatlarla irəli sürən daşlaşmış, kirəcləşmiş mövqeləri birdəfəlik, kökündən qoparmağa çalışırdı.

Bu dövr şairləri şeirdə düşüncə dəyişiklikləri yaratmaqla əsərlərində insan, cəmiyyət və onun problemlərindən bəhs etməklə ədəbi mühitdə digərlərinə örnək oldular. Bir çox şairlər şeirin formasında dəyişikliklər etməyə, ideya və məzmunu yeni formada ifadə etməyə çalışdılar.

Ədəbi prosesin hazırkı durumuna və bu durumun əsas cəhətlərinə nəzər salsaq, belə bir mənzərə ilə qarşılaşmalı olarıq: ədəbiyyatın əsas vəzifəsi ana dilində yazmaq və onu işlək ədəbi dilə çevirməkdir. Almaniyada yaşayan tanınmış şair Süleymanoğlunun belə bir fikri var: *“Dil varlığın evidirsə, Cənubda azərbaycanlılar uçurulmuş bir evdə yaşamaq zorunda qalıblar”* [306]. O, çıxış yolunu bu evi – varlığı yenidən tikməkdə görür. Bunun da şair və yazarların görəvi olduğunu söyləyir.

Çağdaş modern şeirə körpü salanların önündə gedənlərdən biri Səhər xanım Rəis zadə olub. Bu poetik hərəkəti açıq şəkildə ilk öncə Süleymanoğlu, Nasir Merqatı, Nadir Əzhəri, Əziz Səlamı, Məhəmmədrza Ləvayi, Lalə Cavanşir, Məhəmmədrza Çalğın, Atilla Maralanlı, Kiyən Xiyav, Nigar Xiyavi, Hadi Qaraçay, Səid Muğanlı, Heydər Bayat, Saleh Ətəyi, bir qədər sonra İlqar Müəzzinzadə, Məliha Əzizpur, Xosrov Barışan, Elşən Böyükvənd, Ramin Cahangirzadə, Aydın Araz, Rəsul Yunan, Solmaz Məmmədrizayi, Türkan Urmulu, Ramin Cabbarlı, Məsud Haray, Ülkər Ucqar, Şəlalə Cavanşir, Ərsən Ərel, Duman Ərdəm, Aydın Araz, , Zaman Paşazadə, Ziba Kərbasi yaratmağa səy göstərir və adını çəkə bilmədiyim digərləri bu yolda yeni

cığırla irəliləyirlər.

Yeni ədəbi nəslin yaradıcılığında illər boyunca xalqın nisgilinə çevrilən ana dilinin yasaqlığı, hələ də o taydakı doğmaların həsrəti, milli kimlik kimi dərdlərindən qaynaqlanan səssiz harayları yer alır. Onlar öncəki nəsillərdən fərqli olub, artıq vəsf, çağırış, şüar, tərif, bənzətmə kimi əski qəliblərdən uzaqlaşib, əsərlərində ictimai məzmununa önəm verdilər.

Tənqidçi Hümmət Şahbazi haqlı olaraq qeyd edir ki, çağdaş dövrün bir tərəfdən dünya xalqlarına, insan haqları çərçivəsində haqq verməsi, o biri tərəfdən də Səhəndin dili ilə desək, insan haqlarını əldə tutalğa edərək yerli (cənubluları) insanların ən ilkin haqlarından məhrum edilməsi özlüyündə modern dünyanın paradoksluğunu göstərir [304, s.99]. Söylənilən fikrə Hadi Qaraçay bir şeirində güzgü tutub bəlirtləyir:

Mən həyat tanrısının altında

Ölüm şərqilərindən keçirəm hər gün

Orda kı, boyu boyuna biçilib urəklərin mərmilər.

Orda kı, alma ağaclarından ölüm kəndiri asmışlar

Və gərdək yerinə məhbəs tikmişlər ağalar...

Hələ heç vaxt sönməyəcək səslər var qulaqlarımda

Harda ilk eşitdiyim bəlirsiz.

Bəzz qalasında axan qan səmindən

Qızıl hasarda sinan sümük səsinədək uzanır bu səs

Hələ uzaqlardan gəlirmiş hardasa eşitdiyim səslər. [64, s.229]

Bu poetik nümunələrdə yüksək pafosla nağıl, ağı təhkiyəsini xatırladan bir biçimdə xalqın faciələrlə dolu olan həyat tarixçəsi söylənilir.

Hadi Qaraçayın bu silsilədən olan şeirləri Cənubi Azərbaycan türklərinin tarix boyu çəkdiyi iztirablı həyatlarının yaşam salnaməsidir:

Bizdə hər ev, qoruqçusu bilinməyən zindandır

və hər qapı,

ölümə açılan bir cığır başı

*gecələr,
yel qonaq gəlir qamışlığa
və gündüzlər
günəş altında,
ölüm mahnısı oxuyur mızraqlar
ah eşidən qulaqlar. [3, s.108]*

Hümmət Şahbaziyə görə, Azərbaycan şairini fərdi yaşam durumu maraqlandırmır. Onu yalnız toplumsal həyat düşündürür. Buna görə Azərbaycan şeirində hər zaman içerik və düşüncə hakimdir. O bu durumun hətta lirik və epik əsərlərdə, folklorda da əks olunduğunu vurğulayır və yazır ki, *Həbib Sahir və Həmid Nitqinin yeni toplumsal lirikası, Səhənd, Barışmaz, Oxtay və Hadı Qaraçayın yeni realist içəriyi, Şəhryar, Məftun Əmini və Sönməzin yeni folklorik səmimiyyəti, Məhəmmədətağı Zehtabı və Hadı Qaraçayın yeni ritmik epikası öz çərçivələrini aşaraq həyatın bütün sahələrinə baş çəkir. H. Şahbazi bunu Cənub şeirində şəxsi təcrübələrin belə ali amalların, yüksək anlamların ixtiyarında olduğu ilə bağlayır* [304, s.178] Həmidə Rəis zadənin (Səhər) şeirində yazdığı kimi, şair öz mənliyindən qırağa çıxmaq və bütün sədləri yarıb keçmək istəyir:

*Dilək qoxusu gəlir havalardan
divarları aş, aş,
qoy daşa çarpılsın yaşayışım
qoy al qanların izin həyatımda,
göz yaşlarım yuyar olsun
qoy bütün divarların dalısında,
divar olsun
itən qoxuların dalıca uçmaq,
bir bağırtdı kimi,
çökmüş sükutu parçalamaq,
günəş boyda yaraları bağlamaqdır,
yaşayışım
bu divarlardan uca divarları aşmağa gedirəm*

özlüyümdən savaşımağa

diləklər məni diləyir. [3, s.99]

Əgər 90-cı illərə qədər kimlik məsələsi, məğlubiyyət və izzət zıyanlarında tarixin parlaq çağlarına dönmə, əcdadın ruhundan şövq və qüvvət alma, keçmişlə öyünmə ehtiyacı doğuran mövzulara geniş yer verildisə, artıq 90-cı illərin sonunda, kimlik toxunulmazlığı və bir sıra kimliklə bağlı təəssübkeşlik, aşırı öyünmələr, yavaş-yavaş məntiqi düşüncələrlə tənqid edilməyə başlayır. Hümmət Şahbazi haqlı olaraq qeyd edir ki, *bunun özü də, kimlik haqda dərin düşünmək anlamındadır* [304, s.196]. Şair Məhəmmədrza Ləvayinin bir şeirində yazdığı kimi qəssabları saatları şaqqalayan, çörəkçiləri həyatı kündələyən, partiyaçıları kağızlarla savaşıyan, qızcağazları telefonlarla sevişən, öpüşləri dənizlərdən iraq düşən balığı yamsıyan, məktəblərdə beyinlər girdəkan kimi çalınan, qadınları xəstəxanalarda doğmayıb, ərik kimi çərdəkələnən bir dünyada yaşayırıq. Aşağıdakı poetik parçada bu durum və kimlik tartışması bütün saxtılıqları və doğru-düzgünlükləri ilə açıqlanır:

*...giley yeri yoxdur,
uçurum özümdən başlandı
Batını özüm qan qusdum kağıza
atamın əkdiyi rəya
deyiləm ya?!*

*...giley yeri yoxdur,
burası Təbriz
səninləym, hey!
azadlığı sümsünmə xiyabanlarda, insan oğlu!
azadlığı tüfəng edib əkmə bağçalarda
azadlığı öl, bir axşam üstü
öl!
giley yeri yoxdur... [3, s.131]*

Ümumilikdə çağdaş ədəbi nəslə meydan gətirən 2000-ci illər poeziyada

müxtəlif üslubi meyillərin meydana çıxması ilə yadda qaldı. Onlar ədəbi nəsillərin heç birinə bənzəməyən, eləcə də bitdiyi kökün üzərində cücərən pöhrələr kimi köklərinə sadıq qala bildilər. Bu ədəbi nəsillərin içərisində bir çox şairlər yeni yadda qalan əsərlərə imza atdılar.

O illərdən başlayaraq poeziyada elə imzalar meydana çıxdı ki, öz poetik istedadları ilə klassik janrların ən yaxşı nümunələrini yaratmaqla yanaşı, həm də gələcək poetik deyim tərzinin yönünü müəyyən etmiş oldular.

Ötən əsrin altmışıncı illərindən 2000-ci illərə qədər müəyyən səbəblərə görə o cümlədən, dilin işləklidən uzaq olması, çap məhdudiyyəti ədəbiyyatda, xüsusilə modern ədəbiyyatda böyük bir boşluğun yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Tənqidçi Eldar Muğanlı bu illərə təkcə Səhər xanımın “Yaşıl mahnı” kitabı ilə bir körpü saldığını yazır [309]

Şair Səhər çox şey istəmir. İstəyi bütün insanlar kimi dilədiklərinin həyata keçməsi, şairin öz dili ilə desək duyğularının susuzluğunun aradan qaldırılmasına bağlıdır:

*Nə bir kəsi çağırmaq istəyirəm,
Nə bağlı bacalardan bağırmaq.
Sevimsiz bir havada solğun yarpaq kimi,
Susuzam yağış təravətinə susuz
Nə tutqun maviyələrə köçmək istəyirəm,
Nə buludlar arxasından uçmaq,
Yelkənsiz bir gəmi kimi,
Susuzam dəniz təravətinə susuz. [235, s.67]*

Səhər xanım şeirlərində çox səmimidir, həmişə şablonlardan uzaq olub, Cənub şeirini yeni tapıntılarıyla zənginləşdirir. Fikirlərini həm öz, həm də 3-cü şəxsin dilindən söyləyir. Və bu zaman oxucu ilə şair arasında çox səmimi və ortaq bir ortam yaranır. Səhər xanımın şeirlərinin zahiri forması, onun daxili mahiyyətinin gücünü də özündə əks etdirir. Səhər şeirlərində varlığı öz obraz və təsvir dünyasından apararaq onun mahiyyətini poetik dillə çatdırır.

Səhər xanımdan sonra isə 2000-ci illərdən bəri modern şeirə yeni ətir və rəng qatan Nasir Mərcatı, Hadı Qaraçay, Kyan Xiyav, Həmid Şahangi, Lalə Cavanşir, Saleh Ətayı və Rza Qəfari kimi şairlər meydana gəldi. Yeni ədəbi nəsil Səhər xanımın gətirdiyi metaforik düşüncə tərzinin yeni çalarlarını ortaya çıxarırdılar.

Cənublu gənc şair Məliha Əzizpur yazır ki, *bu gün Cənub Azərbaycanda müqavimət, “dirəniş ədəbiyyatı” ön plandadır. Əsərlərin əsas motivi ana dili və vətəndir. Bundan sonra kimlik axtarışı, azadlıq, eləcə də narazılıqlardan doğan daxili üsyan hissi kimi mövzular yer alır. Cənubi Azərbaycanda yeni ədəbi nəsil çətinliklə də olsa, formalaşib. Artıq özəlliklə son on ildə, internetin də yaygınlaşmağa başlamasından sonra gənclər arasından ədəbi yaradıcılığa meyil göstərən və sözüün əsl mənasında modern üslubda əsərlər yaradan gənc nəsil yetişib. Çox sayda ədəbiyyat portalları və bloqlar yayınlanmaqdadır. Avropada və Amerikada yaşayan və çox dəyərli əsərlər yaradan yazarlar vardır [55, s.56].*

Gənc yazarlar modernizmin devizindən irəli gələn “qlobal düşünüb, lokal yanaşmaq” üsulundan yararlanırlar. Yeni nəsil anadilli yeni ədəbiyyat yaratmağa israrlıdırlar. Gənc yazarlar dünya ədəbiyyatını mənimsəməyə, onun ən gözəl nümunələrini ana dilinə çevirməyə və yeni üslublu şeirlər yazmağa səy göstərir, bir sözlə, planetar və düşüncə tərzinə yiyələnib, dünya bədii-estetik sənətinin qazandığı uğurlardan faydalanırlar.

Ötən əsrin 40-cı illərindən başlayaraq daim zirvədə olan həsrət ədəbiyyatının yerini yarım əsrdən sonra özündə kimlik axtarışını ehtiva edən dirəniş, müqavimət ədəbiyyatı tutdu.

Bu gün Cənubda bütün çağlara məxsus “atalar və övladlar” problemi – yeni ədəbi nəsillə yaşlı nəslin dartışması yaşanır. İnqilabdan sonra folklorla, milli poetik ənənələrə qayıdıb, xüsusən “Heydər babaya salam” poeməsindən sonra, klassik şeir, xüsusən divan ədəbiyyatından irəli gələn ənənələri səngitdi. İllərcə poetik dilə hakim kəsilmiş kanonları xalqın həyat tərzinin, milli düşüncəsinin əksi olan bədii təsvir elementləri əvəz etdi. Quzey Azərbaycan poeziyası ilə yaxın ünsiyyət şeir dilini sxematizmdən, yersiz belletrizmdən uzaqlaşmağa təkan verdi. Bunlarla yanaşı, Cənub ziyalılarının Avropaya mühacirəti, eləcə də müasir informasiya mübadiləsi Cənub

poeziyasında modern şeir axtarıqlarını əsas istiqamətlərindən birinə çevirdi.

Gənclər ədəbi klişe və şablonları sındırmaq iddiasında bulunub, əvvəlkiyə inkar edirlər. Sonuncular özlərini postmodernist cərəyanın nümayəndəsi adlandırırlar.

Cənubda modern şeirin qurucularından olan dr.Həmid Nitqi yazırdı ki, modern ədəbiyyatı yaratmaq üçün modern bir dil olmalıdır. Dr.Həmid Nitqi bunu dillə bağlı çalışmalarında, şeirlərində təsdiq etdi.

Ədəbi prosesin hazırkı durumuna və bu durumun əsas cəhətlərinə nəzər salsaq, belə bir mənzərə ilə qarşılaşmalı olarıq: ədəbiyyatın əsas vəzifəsi ana dilində yazmaq və onu işlək ədəbi dilə çevirməkdir. Bu gün Cənubda ədəbi dil problemi var. Hərə bir ləhcədə, şivədə yazır. Bəzən kim hansı ləhcədə danışırsa, elə də onu kağıza köçürür. Ləhcələrin çoxluğu və şifahi nitqdə onlardan istifadə təbii haldır. Lakin vahid ədəbi dil formalaşmalıdır.

Cənubda son illərdəki yazarlar Anadolu və ya İstanbul türkcəsində, Quzey Azərbaycan türkcəsində və ortaq türkcədə yazmağa cəhd edirlər (mərhum dilçi-professor Həmid Nitqi də 32 il öncə ortaq türkcəni təklif etmiş və doktor Cavad Heyətlə birgə “Varlıq” dərgisinin timsalında buna nail olduğunu göstərmişdi. – P.Məmmədli). Son illər gənc yazarlar arasında Anadolu və ya İstanbul türkcəsində yazmaq ənənəsi daha çox yayılıb.

Cənubda son dövrlər yazarlar sinirsiz internet şəbəkəsindən yetərincə yararlanır. Nəşr və mətbuatın görəcəyi işlər isə sosial şəbəkə vasitəsi ilə çözümlənir. Artıq bir neçə tanınmış yazarın yüksək tələblərə cavab verən elektron dərgiləri ədəbi fəzadakı boşluğu doldurmaq üçün çəba göstərir və geniş oxucu auditoriyası qazana bilir (Məs. “İşıq”, ”Düşərgə”, “Maral” və s.).

Ekoloji fəlakət olan Urmu gölünün quruması və bunun rəsmilər tərəfindən qarşısının alınmamasının əleyhinə tək siyasi fəallar mücadilə aparmır. Bu artıq ədəbiyyatın da gündəmdən düşməyən mövzularından birinə çevrilib. Tanınmış şair İsmayıl Ülkər 500 səhifə həcmində “Urmu gölü” nə həsr olunmuş şeirlərdən ibarət antologiya hazırlayıb. Kitabda ötən əsrdə Urmu gölünü vəsf edən söz ustadları Tağı RUFət, Məhəmməd Biriya, Məmməhüseyn Şəhriyardan tutmuş, çağdaş şeirin önündə gedən Hadi Qaraçay, İsmayıl Ülkər, Rüdəyyə Kəbiri, Kiyan Xiyav kimi şairlərin

şeyrləri çap olunub. Əvvəlki nəslin yaradıcılığında bu gölün əsrarəngiz gözəllikləri mədh olunursa, sonrakı nəslin əsərlərində gölün mənzərə-portreti tam fərqli olaraq ağrı ilə yüklənmiş ağılarda verilir [257]. Təbrizdə 40-cı illərdə "Şairlər məclisi"nin qurucularından və son təmsilçilərindən biri, qocaman şair və yazıçı Haşım Tərlan ömrünün 90-cı ilində həyatla vidalaşarkən də yaşadığı ölkədə Urmu gölünün qurudulmasından rahatsız idi. Şair son şeirlərindən birində yazırdı;

Qürbət eldə qəribsədim, elimi qaytarın mənə

Dərələrim köz bağlıyb, selimi qaytarın mənə.

Axtarıram həzin həzin itirdiyim gölün izin

Dünyada hər nə var sizin, gölümü qaytarın mənə. [170, s.113]

Çox kədərli ki, Urmu gölü artıq Aral gölünün taleyini yaşayır. Ülkər Ucqarın səssiz fəryadı da buna işarədir.

Sənin iki qurtumluq qumral gözüne

necə inanım?

O yekəlikdə

mavilikdə

Urmu gölü ilğim imiş

əlimi atanda duza çıxdı!

Dalıram inanmıram

cumuram inanmıram

boğuluram inanmıram. [64, s.332]

Cənub poeziyasının gənc nəslini birləşdirən ümumi amil onların vətən, milli dil haqqında eyni mövqedən çıxış etmələridir. Bu poeziyanın məzmunca həddləri də genişdir. Azərbaycançılıq, turançılıq düşüncəsi yeni Cənub şeirinin ideya zirvəsinə vüsət verməklə yanaşı, onun poetik ifadə imkanlarını, üslub çalarlarını da zənginləşdirir. Quzey Azərbaycan şeirinin üslubi təmayülləri Səməd Vurğun, R.Rza, B.Vahabzadə, M.Araz təmsalında Cənub şeirinin yeni istiqamətlə formalaşmasında xüsusi yeri olduğu kimi, çağdaş türk şeirinin də mövqeyi hiss olunur. Özəlliklə,

Nazim Hikmət şeirinin intonasiası dərhal duyulur. Digər tərəfdən şairlər Avropa poeziyasının təcrübəsini də mənimsəyir:

Muzisiyənlərdən
Pikasonu,
rəssamlardan
Bethoveni,
fəlsəfəçilərdən
Haydegeri
və
şairlərdən özümü
çooox sevirəm
mən postmodern birisiyəm. [64, s.328]

Əlbəttə, şair Elyad Musəvi ilə mübahisə də etmək olar. Burda modern haradadır, postmodern harada başlayır? Əsas odur ki, poetik fikir öz mərhələsini Solmaz Məmmədrzayinin şeirində olduğu kimi həm də ictimai düşüncəni məşab etibarı ilə genişləndirir:

Bayatılar
“Stay with me”
söyləyirdi.
Artıq arzular gecikmişdi!
Səttarxanın tufəngini oğurlayıb,
Qarabağ dağlarında
31-ci yüzillikdə etiraz edəcəyik!!! [64, s.288]

İran və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında modernist, eləcə də postmodernist üslubun ən gözəl nümunələri Rza Bərahəniyə aiddir. Onun yaradıcılığının özəyini bir neçə dildə olan elementi orijinal bir şəkildə işlətmək, dildə süjet və məntiqiliyin, mədh, təşbih və istiarənin olmaması, məna mücərrədliyi və dağınıq ardıcılıq kimi xüsusiyyətlər təşkil edir.

R.Bərahəninin Azərbaycan türkcəsində yazdığı “Həh!” şeiri də modernist düşüncənin məhsuludur:

*Qavalçalan oxuyar dağ ətəgində,
Bağın dibində,
Sənin əksini tapanda,
Bu əksi basanda bağına gizlin,
“Dilim!”, “Dilim!” deyən
Heyf olmuşum, yazığım,
Gözəl dilim,
Necə bağımda yandı,
Lap külə döndü. [297, s.234]*

Heca vəznində gözəl nümunələr yaradan və Cənubda milli dil hadisəsi sayılan Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, Həbib Sahir, Bulud Qaraçorlu Səhənd kimi əsərlərində xalqın milli kimlik duyğusu, milli yaddaşı, milli koloritini əks etdirən ədəbi nəslin nümayəndələrindən biri də Nadir İlahidir.

Nadir İlahinin şeirləri klassik şeir üslubuna yaxındır. Rübai və qəzəllərlə yanaşı, sərbəst şeirlər də yazır. Bu zaman misraları başdan başa rəngarəng xəyallara güzgü tutsa da, əsas poetik predmeti gizlətməsi onu divan şeiri estetikasına yaxınlaşdırır. Bununla bərabər şeirlərində Qərb imajist şairlərinin də təsiri duyulur:

*Saçlarının həsrətindən,
Dedim darağa dönəcək.
Ay gülüm! Nə biləydim mən
Əlim orağa dönəcək.
Ay bu qaranlığa qadam
Qoymadı bir ulduz dadam
Vallah bu asılan adam
Bir gün çırağa dönəcək. [3, s. 345]*

Şeir hər şeydən öncə dilin musiqisidir, deyirlər. Onu yansıdan vəzn və dil ancaq

və ancaq bir vasitədir. Şairin başqa bir poetik parçasında bunu görmək çətin deyil:

Buludam... amma ağlağan deyiləm
Ürəyim dolmasa, yağan deyiləm

Nadir İlahinin şeirlərini təhlilə cəlb edən şair və tənqidçi Hümət Şahbazi yazır ki, *N.İlahinin şeiri, həm poetikdir həm də qavranılacaq məzmunu var. Bu iki sahəni cəlb edərək oxucunu özü ilə ayaqlaşdıran şeirlərimizin sayı barmaq sayı qədərdir. Bayağılaşan şeirimiz, poetiklikdən, poetikləşən şeirimiz isə, bayağılaşan şeirdən yollarını, cığırclarını ayıraraq uzaqlaşdırırlar. Yəni Nadirin şeirində, nə şeiri bayağılaşdırıb “kütlə də başa düşsün” ifadəsi, nə də şeiri poetik qapalılığa apararaq ayağını toplumdan qırma dedi-qodusu vardır. Nadir İlahinin şeir ifadəsi, həm kütlə həm də intellektual toplumun ruhunu oxşayır* [304, s.123].

Biz zahiri dünyamıza duyğularımızdan boylanıb baxırıq. Şair üçün görülən mənzərə və ya varlıq bir duyğunun aynasıdır. Eynən Cənublu şairə Nəsim Cəfərinin bir şeirində olduğu kimi:

*Sap qırılır,
Ulduzlar tökülür,
Röyalar tökülür,
Yalnız
Buludlar qalır yoxluğumla.* [64, s.314]

Səid Muğanlının şeirlərindəki Bütöv Azərbaycan dərdi, vahid Azərbaycan dili ideyası onun poetik sintaksisini bəzəyir. O, Cənub Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyətini ləyaqətlə təbliğ edən “Yaşmaq”- yeni ədəbiyyat dərgisinin redaktorudur. Dərgi Quzey Azərbaycan yeni ədəbiyyatının İranda tanıtılmasını sahəsində də çox iş görüb. Dərginin təşəbbüsü ilə onun əlavəsi olaraq bu günə qədər 40-a yaxın kitab yayımlanıb. S. Muğanlının sevgi ilə bağlı fərqli fikirləri var:

*Sevmək bir intihardır
Qar çiçəgi günəşə baxıb öldü...*

Sevmək bir ittihamdır.
Sevmək tək cə sevmək deyil ki.
Sənin....mənim....onun arasında
Sevmək bir inqilabdır
mən sevirəm
və...
zindandayam... [64, s.214]

Məsud Harayın “Urmu gölü” şeiri ekoloji faciəni insanlığın faciəsi kimi ümumiləşdirir, özü də bənzərsiz bir intonasiya, daxili bağlılığı ayrılmaz təsvir çalarları ilə. Günəş də qocalarmış, Urmunun duza, ağ çalmaya dönmüş sahillərinin “tumarında” nəvazişində. Bizcə, aşağıdakı misralar Cənub şeirinin yeni obrazlara, yeni poetik sistemə keçidinin uğurlu nümunəsidir.

Günəş batarkən
Saçlarını darayırdı torpaq.
Sürtülürkən saçları
Yarpaqlara budaqlara
Sürünürdüm mən də.
O qızıl saçlı peşində
Bir an saçları ağardı,
“Qocaldı” sandım günəşi
Amma o qocalmamışdı,
Yalnız saçlarını
Urmu dənizi tumarlamışdı. [64, s.220]

Heydər Bayatın yaşadığı ölkə haqqında poetik düşüncələri 80-90-cı illər Cənub şeirindəki poetik üslubdan tamam fərqlidir. Onun şeirlərindəki ənənəvi sarsıntı, məyusluq və iztirab ovqatının alt qatında kin, nifrət və ironiya var.

Boynumu qucaqlamağa
Bilirəm,

*Boyun çatmaz –
Bu ölkənin dar ağacları
Ucadır
Belə ki, darları uca qururlar
Son görüşdə
Boynumu qucaqlamağa
Bilirəm,
Boyun çatmaz. [74, s.98]*

Başqa bir şair //Biz,bütün tutsaq ulduzlarla // // Üzləşəcəyik tilisim qaranlıqla,/
Və güllələrin tuşu ilə //Keçəcəyik şəhidlik keçidindən...// söyləyən Məlihə Əzizpurun
isə dar ağacına nikbin notlara köklənən özəl baxışı var:

*Sabah;
Əkilən dar ağaclarından
GÜNƏŞ dərəcə
Uşaqlar... [64, s.257]*

Göründüyü kimi poeziyada metafizik düşüncə tərzini qabarıq görünür.Biri digərini inkar edən poetik təhkiyədə məntiqi yekun yenidir, gözləniləndir, lakin vərmiş olunan deyil.

Ramin Cahangirzadənin şeirlərində gözlənilməz poetik keçidlər “daş” məfhumuna verilmiş poetik mənalar bənzərsiz şeir nümunələrinə çevrilir.

*Daşların çatlağından çıxan çiçəklər
Daş olmasınlar deyər
Baş qaldırırlar.*

Və ya

*Bir gün daşa dönsəm
Bütün sirlərimi
Daşlara deyəcəm! [23, s.56]*

“Daş” şeirlər silsiləsinə XX əsrdə Şimalda müharibədən sonra ədəbiyyata gəlmiş şair Əliğa Kürçaylının da yaradıcılığında rast gəlirik. Bir-birindən xəbərsiz bu mövzuya müraciət edən şairlərin hər ikisi orijinaldır, bənzərsizdir. Verilən poetik şərhlərin informasiya tutumu da fərqlidir. Əliğa Kürçaylı “daş” fonunda insanın mənəviyyat yoldaşına poetik təhlil verir.

Ramin Cahangirzadənin daşla bağlı poetik yozumları kiçik bədii kəşf səciyyəsinədir.

Ramin Cabbarlının şeirlərində metoforik ifadə imkanları daha genişdir. Onun “Nifrət etdiyim” şeiri həm poetik bir hekayədir, şərin, böhtanın, cinayətin mahiyyətinə “ağ yalan söyləyən” yağış tanrısına verilən dəyərdir.

Nifrət etdiyim tanrı,

Yağış tanrısıdır.

Dar küçələr qana boyanarkən

Ağ yağış göndərir,

Bütün cinayət izləri silinsin deyə. [64, s.313]

Ülkər Ucqarın “Ovsun” şeiri bənzərsiz nağıl təhkiyəsi, nağıl intonasiyası ilə zəngindir. Cənub şeirində uzun illər mövcud olan ənənəvi poetik forma və obrazlar sistemindəki gözlənilməz məqamlar onu deməyə əsas verir ki, bu poeziya inadla dilin poetik leksikonuna arxalanmaqla yeni bir bədii sistemə sahib olur. Aşağıdakı misralardakı sözlərin, ifadələrin tamamilə yeni poetik qatını görürük. Bu da öz növbəsində şeirə güclü məzmun, məna tutumu aşılayır.

Uzaqdan gələn səslərə uyma xəstəliyim var...

İlanlar yatağı-canım gecələr

Öpdüyün yerlərdən ilanlar bitib...

İlanlar yatağı-canım gecələr

Canımı saç kimi yolmağım gəlir. [255, s.45]

İranda türkçülüyn ideoloqlarından biri olan Əli Təbrizli Pəhləvi rejiminin türklərə qarşı apardığı ayırıcılıq siyasətini lənətləyir, soydaşlarını da ana dili yasaq

edilən “dilsiz başa” bənzədirdi. Huşəng Cəfəri Ə.Təbrizlinin tutduğu yolun davamçısıdır və bu gün xalqın dərin rəğbətini qazanmış şairlərdəndir. Elinin səsinə çevrilmiş şair həm də rəssamdır. “Şəkil” şeiri onun xalq arasında ən yaygın olan və uğurlu poetik əsəridir:

*Neyləyim dilsiz bir baş çəkəmmirəm,
Sinəmdə ürək var, daş çəkəmmirəm,
Elimin gözündə yaş çəkəmmirəm
Bu elin mahnısının tarda çəkəcəm.
Tikili bir ağız çəkəcəm buma,
Bir dərin baxış ki fikrində Cuma
Yollayam şəklini Tehrana, Quma
Bir elin yoxluğun varda çəkəcəm.[23, c.78]*

Yeni nəsil yazarlarının hər birinin özünəməxsus özəllikləri var. Kiyan Xiyav dünya ədəbiyyatında qəbul olunmuş poetik prinsiplərdən yararlanıb, ana dilində bənzərsiz şeirlər yazmağa nail olur.

*Bir dib otaq var içimdə
Pəncərəsindən baxaram Savalan atəklərinə;
Dörd bir yanı küncüdə, qara tut və ümid.*

*Bir dib otaq var içimdə
Jan Pol Sartrın "Böyük faciə"si qədər macərəli.*

*Bir dib otaq var içimdə
Bir sinema filmi kimi
Hər planında kitab oxuyan mən
Və kamfa toxuyan sən.[102, s.98]*

Əziz Səlamı siyasi mühacir ömrü yaşayan yazarlardandır. Yaşadığı ölkədə alman dilini də mükəmməl mənimsəyən şair bu dildə yazılmış eləcə də çin, yapon, yəhudi,

İspan və Alman ədəbiyyatından olan şeir nümunələrini dilimizə çevirmişdir. Şairin “Qərib külək” adlı şeirində qəriblik hissi çox qabarıqdır.

Bu külək hardan gəlir görəsən?!

Qərib-qərib dəyir saçlarıma

Ürkək-ürkək toxunur üzümə

Oynayır kövrək barmaqları havada

Toxunmayıb alnıma

Qəlbimdə gözləyən bu sazın

Həsrətli tellərinə.

Bu külək hardan gəlir görəsən?! [64, s.48]

Cənub ədəbiyyatında artıq postmodernizm öz dövrünü bitirib. Çağdaş dövrümüzdə Cənubda gənc ədəbi nəsil arasında populyar olan avanqard eləcə də anti-ədəbiyyat meyili güclənib. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin rəhbəri Sayman Aruz bu gənc ədəbi cəməyə xas olan özəllikləri sərgiləyib yazır: “*Gənclərdən Duman Ərdəm var ki, o özünü anti-ədəbiyyatçı hesab edir. Yəni o müqəddəs bildiyimiz hər şeyi sındırmağa çalışır və deyir ki, heç nə tənqid olunmayacaq dərəcədə ülvi deyil. Avropasayağı bir şair olmağa çalışır*” [309]. S.Aruz daha sonra Aydın Arazın adını çəkib qeyd edir ki, onun Duman Ərdəmdən fərqli olaraq həm klassik, həm də modern düşüncələri var, yanaşma tərzində də daha çox millidir. Barazın isə həm milli, həm də modern şair olub təkrarolunmaz qəzəllər yazdığını bildirir. S. Aruz daha sonra yazır: “*Bu yöndə çoxlarının adını çəkmək olar. Çox milli şair olan İsmayıl İlkər də var. Urmiyada yaşayan İsmayıl İlkərin şeirində şairlikdən başqa, mütəfəkkir ruhu da var. Xanım yazarlardan Ziba Kəlbəsini göstərmək olar, hazırda Londonda yaşayır, çox modern bir şairədir. Dünyanın 10 inqilabçı şairinin sırasında, Pablo Neruda ilə eyni siyahıda onun da adı var. Daha sonra Məlihə Əzizpuru da qeyd edə bilərik. O da İranda yaşamır, hazırda Türkiyədədir. O milliliyi modernliyə qurban vermir*” [309].

Müşahidə edilir ki, inqilabi hərəkət dövründə özünü yenidən tapan xalq ədəbi-bədii dil mövcudluğunun bütün formalarından maksimum istifadə etməyə çalışır,

köhnə formanın yeni imkanlarını üzə çıxarır. Bugünkü gənc nəsil güldən-bülbüldən uzaqlaşmış, həsrət, ayrılıq, göz yaşı mövzularının vaxtının keçmiş olduğunu anlayıb. Urbanistik mövzular, postmodern estetik təmayül onların əsərlərində aparıcı yer tutur.

Cənubda orta və yaşlı nəslin gənc şairlərin yeni ədəbiyyat yaratmaq meyillərinə münasibəti fonunda Rza Bərahəni, Nadir Əzhəri və Nasir Davəran kimi Cənublu tənqidçilərin bir-birindən fərqli fikirlərini bölüşmək istərdik.

Nasir Davəranın yazır ki, *dünya postmodern şeiri düşüncəsi insanların məruz qaldığı çətinliklərə laqeyd olmağa, ictimai-ədəbi prinsiplərə etinasızlıqla yanaşmağa sövq edir. Bu üslubda yazanlar da bir para yaman, yaramaz sözləri şeirimizə aşılayaraq, ədəbi dilimizi pozurlar. Bəlkə də bilməməzlikdən gələn ədəbi dilimizi bayağılığa yönəldirlər. Onlar bir gün Təbriz danışığının keşiyində durur, o biri gün Zəncan deyimini qoruyur, ta biri gün də İstanbul türkcəsinə meyillənir.* N.Davəran yazısının sonunu nikbin bir notla bitirib bundan yan keçən başqa şairlər haqda yazır ki, *gənc şairlərin çoxu hər bir şeydə yenilik vurğunudurlar. Elə baxışların təfəvütlü olması da yaxşı haldır. Sevindiricidir ki, insanların fərqli təbiətlərini yamsılayan, bunca müxtəlif janrlı şeir topluları, bəlkə də həyatın özəlliklərinə güzgü tutur. Bir bir birimizi eşitməyi bacara bilsək avanqard şeirimizin parlaq gələcəyi də, həmin rəngarəngliklərdən doğacaq* [35, s.50].

Postmodernizm cərəyanı ilə bağlı “Dismemberment” (Kəsik-kəsik etmək) əsərinin müəllifi Kanadada “Pen klub”un sabiq başkanı mühacir yazar Rza Bərahəninin postmodernlə bağlı maraqlı düşüncələri var. O yazır ki, *Postmodernizm İkinci Dünya müharibəsi başa çatdıqdan və üçüncü dünya ölkələri adlandırdığımız ölkələrin yaranması ilə meydana gəlib. Bu cərəyan dünyanı kamil surətdə görür. Bizim zehnimiz Qərbin təsiri altında parçalanıb və bu fonda Qərbin də zehni tikə-tikə olub. Bunun da içindən kəsik-kəsik yazmaq meydana çıxıb. Zehin parçalayır, sonra yazır. Məsələn, bir çox şairlərin yazdıqları şeirlərdə bir məzmun var: həmin məzmun struktur kimi qurulub və bilirsiniz ki, şair nə demək istəyir. Bu, əvvəlcədən müəyyən edilmiş bir struktura bənzəyir. Amma mən romanı və şeiri parça-parça olmuş formada yazıram* [169, s 302].

Tanınmış şair və tənqidçi Nadir Əzhəri yeni ədəbi cərəyan və ədəbi dillə bağlı

yazır ki, son illər Cənublu gənc yazarlar Quzey Azərbaycan, Türkiyə eləcə də Qərb ədəbiyyatı nümunələri ilə tanışlığı yaxşı haldır. Lakin gənc yazarlar postmodernin üstüörtülü ifadə, sitat və təsadüflərinin arxasında saxlanan xəyali manipulyasiya özəlliklərindən faydalanaraq yazmağa başlayırlar. Daha sonra o bu polemikanı davam etdirərək bildirir ki, şairlərimizin bəzisi Azərbaycan ya Türkiyə meyar dilində gücsüzlüklərini modernizm altında gizlətmək istəyiblər. Tənqidçi yazının sonunda ana dilini dərinədən mənimsəməyi tövsiyə edir [169, s.286].

Cənubda yazarların ən çox üzləşdiyi problemdən birinə toxunan Kiyan Xiyav yazır: *“yaşadığım ölkədə danışdığım və yazdığım dilin rəsmən tanınmamasından çox əziyyət çəkirik. Kitablarımı da istədiyim kimi çap etdirə bilmirəm. Elə bu iki səbəbdən hər zaman dözülməz bir sıxıntı içindəyəm”*. Meyar bir dilə sahib olmaq üçün çaba göstərən cənublu yazar Quzey Azərbaycanda da dil sahəsində boşluqlar olduğu fikrindədir. O nigarançılığını söyləyib, quzeyli soydaşlarına bir mesaj ünvanlayır: *“Bakıdan çox önəmli olan bir şeyi də umuram. O da dil məsələsidir. Azərbaycan türkcəsi. Məncə, Bakı günbəgün Azərbaycan türkcəsini zavalı doğru aparır. İnanın, bizdə Bakıda olduğundan da çox dilçi var. Bu dil yerində istifadə edilməyən, qabarıq farscadan, ruscadan, ərəbcədən alınma sözlərdən və heç də Azərbaycan türkcəsinə bənzəməyən dil quruluşundan arıtılmalıdır. İran, Türkiyə bu işi yüz ildir görür. Təkcə İranda, keçən iyirmi-otuz ildə farslar əlli minə yaxın söz düzəltməklə, xalqın ağzından alınma sözləri toplayıb yığışdırıblar. Bakı bu böyük problemə əsaslı yanaşmalıdır”*. Zənnimizcə, söylənən iradın üzərində düşünməyə dəyər [169, s.388].

Peşəkar ədəbiyyatın yaranmaması tək dil problemi ilə deyil, həm də tənqidçilərin olmaması ilə bağlıdır. Son illərin əlamətdar yaradıcılıq hadisələrindən biri də ədəbi tənqiddə marağın artmasıdır. Hümmət Şahbazi, Cəfər Bozorgəmin, Əhməd Alov, Həsən İldırım, Eyvaz Taha, Nadir Əzhəri, Məliha Əzizpur, eləcə də Eldar Muğanlı, Hadi Qaraçay, Kərim Qurbanzadə, Bulud Muradi, Həmid Arğış kimi tənqidçi ordusunun yetişməsi, yəqin ki, ədəbiyyatın inkişafına meydan verəcək. Cənubda bu gün mövcud olan ədəbi istiqamətlərin yaşarlığını ehtiva edən sənətkarlıq məsələlərinin üzə çıxarılmasına yardımçı olacaq.

İranda onlarla yeni ədəbi cərəyanlar, nəzəriyyələr mövcuddur. Müasir şair və

tənqidçilərdən olan Rza Bərahəni Nima Yuşic və Əhməd Şamlunun şeir və nəzəriyyələrini sintez edərək, “Dil” adlı bir cərəyan, eləcə də yeni bir nəzəriyyə irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, müasir şeir bu nəzəriyyəyə əsaslanmaqla tənəzzül və durğunluqdan və ağ şeirin təsirindən qurtara bilər. R.Bərahəninin belə tərzli şeirlərinin bir çox ardıcılıları olmuşdur. O, modernist şair sayılsa da, lirikasında klassik Şərq şeirindən gələn çalarlar da görünməkdədir.

Gənc yazarlar arasında da ədəbi əsərlərə eksperiment yanaşmalar az deyil. Hüseyn Süleymanov “Bilimsəl”, Hadi Qaraçay “İctimai–himasi”, Nadir Əzhəri “Donuq şeir planı”, Ziba Kərbasi ”Nəfəs” və Ərəstu Mücərrəd ”Nano” şeirləri ilə Cənubda yeyinliklə gəlişən poeziya sahəsində xüsusi ədəbi tərz yaratmağa nail olublar.

Ədəbiyyata, ana dilinə milli kəltürə bağlı olan cənublu aydınlar adətən yaşadıkları şəhərlərdə yaratdıqları ədəbi dərnlərdə yığışır, əsərlərini oxuyur və ya dinləyir, fikir mübadiləsi edirlər. Artıq bir ənənə halına gələn Sabir, Sahir, Şəhriyar, Buta və başqa ədəbi birliklər neçə-neçə gənc yazara ədəbiyyat aləminə vəsiqə verib. Bu ədəbi birliklərə ədəbi aləmdə yetərincə tanınan Daşqın, Məhəmməd Sübhədil, Heydər Bayat kimi tanınmış yazarlar rəhbərlik edir.

Uşaq ədəbiyyatının Cənubda davamçıları yetərincədir. Bu sahədə yazılan əsərlər də çox ümidvericidir. Ramin Cahangirzadə, Xosrov Barışan, Məliha Əzizpur, Murtuza Məcidfər, Leyla Kəhalı və başqa adını çəkə bilmədiyimiz gənc yazarların uşaq qəlbinə yol tapan əsərləri çoxdur.

Tərcüməçiliyin Cənubda tarixi ənənələri var. Türkiyədə, Quzey Azərbaycanda çıxan əsərləri, şeir antolojisi biçimində vaxtilə Sahir, Səhənd, Həmid Nitqi farscaya, eləcə də farscadan türkcəyə çevirmişlər. İndi bu işi uğurla çağdaş nəslin davamçıları Rəsul Yunan, Əziz Salami, Güntay Gəncalp, Hümmət Şahbazi, Ülkər Ucqar, Murtuza Səlmani, Daşqın və Xosrov Barışan görür. Onlar dünya ədəbiyyatı incilərini tək farscadan deyil, ingilis, alman, fransızcadan ana dilinə çevirirlər

Əski nəsillər türkcə düşünüb, farsca yazırdılarsa, sonrakı nəsil, əksinə, farsca düşünüb, türkcə yazırdı. Bu, xalqın faciəsi idi, taleyin qara hökmü idi ki, ondan qaçmaq mümkün deyildi. Cənubda hər dövrün ziyalılarının öz gərəvi, öz funksiyası

olub. 1978-79-cu illər İran inqilabının dalğasında gələn ziyalılar (başda Cavad Heyət, Həmid Nitqi, Məmmədəli Fərzanə, Məmmədtağı Zehtabı olmaqla) xalqa ana dilində danışmağı, yazmağı öyrətdilər. “Varlıq” jurnalı bu yöndə bir məktəb oldu. Sonralar ”Yarpaq” (Eyvaz Taha), “Dilmanc” (Əlirza Sərrafi), ”Yaşmaq” (Səid Muğanlı) bu yola çıxdılar, yeni ədəbi nəslə yönləndirdilər. Bu məktəbin istedadlı tələbələri də az olmadı. Onlar öncəki nəsildən çox şeylər öyrəndilər, amma onlara bənzəmədilər. Bu da təbiidir. Yeni nəslin dünya ədəbiyyatından çevirmələri ana dilinin dərinə mənimsənilməsinə, yeni ədəbi axınların izlənilməsinə, çeşidli düşüncə və ideyaların yaranmasına xidmət edir.

Bu gün nəşr və təbliğ imkanlarının məhdudluğuna baxmayaraq, Cənubdakı ədəbi fikrin mənzərəsi çox rəngarəngdir. Şair və yazıçılar dünya ədəbiyyatında gedən ədəbi proseslərlə tanış olub yaratdıqları əsərlərində yeni janrlar, bədii təsvirlər və təzə fikirlər meydana gətirə bilirlər. Yazarlar sərbəst biçim, modern üslub və təsvir vasitələrindən yararlanıb real həyat problemlərini əks etdirməyə can atırlar. Mövcud ədəbi prosesin dil, sənətkarlıq baxımından problemləri olsa da, ədəbiyyat milli varlığını yeni bir vüsətlə təsdiq və inkişaf etdirir, dünya ədəbiyyatının yeni meyillərinə qovuşmaq üçün axtarışlarını davam etdirir.

Qətiyyətlə demək olar ki, bu gün Cənubi Azərbaycanda istedadlı yaradıcı gənclər yetişir. Onların sayəsində Cənubi Azərbaycan türklərinin həm də gələcək yaşayışının konturları cızılır. Əvvəlki illərin qəzəl-qəsidə, mədhiyyə ədəbiyyatı deyil, modern ədəbi düşüncəyə arxalanan yeni ədəbiyyat yaranır.

Azərbaycan tarix boyu İranda aparıcı ideyaların ötürücüsü olub. Bu gün də ötən əsrlərdə olduğu kimi, bu missiya davam edir. Son 40 ildə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında yeni axın və tendensiyaların yaranması böyük bir canlanmaya yol açıb. İllərlə məlum səbəblər üzündən qapalı çərçivədə qalan ədəbiyyat söz azadlığını əldə etməyə çalışır. Yeni ədəbi nəsil bir varis kimi zəngin ədəbi irsə sahib çıxıb onu qoruyur və ədəbiyyatda yeni səhifələr açır.

IV FƏSİL

MİLLİ MƏNƏVİ DİRÇƏLİŞDƏ NƏSR ƏSƏRLƏRİNİN ROLU

4.1. Nəsrin formalaşması və təkamülü

Əsrlər boyu Azərbaycanda, ümumən Şərq ədəbiyyatında nəsr ikinci sırada yer almışdır. Klassik ədəbiyyatın aparıcı qolu məhz nəzmlə yazılmış ədəbi nümunələr olmuşdur. Cənubi Azərbaycanda da nəsr poeziyaya nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Müəyyən səbəblər üzündən (nəşr edilmə imkanının məhdudluğu, ənənəvi Şərq mühitinin poeziyaya üstünlük verməsi və s.) nəsr nümunələri az yazılmışdır. Azərbaycanda nəsrin təşəkkülü, özünü təsdiqi yaxın yüzilliklərə təsadüf edir. Ədəbi-bədii dilin zəif inkişafı da Cənubda epik əsərlərin yaranmasını ləngitmişdir.

Ötən əsrin 40-cı illərində Cənubi Azərbaycanda yeni demokratik ab-havanın yaranması və İslam İnqilabının gətirdiyi yeniliklər, təbii ki, ədəbiyyatdan yan keçməmişdi. Xüsusən istənilən dövr üçün ən çevik janr hesab edilən hekayə janrında yaranan dəyişmələr bu dövrlərdə qabarıq nəzərə çarpırdı.

1978-1979-cu illər inqilabdan sonra bu istiqamətdə müəyyən işlər görülmüşdür. Xüsusən mətbuatda yaygın olan publisistikanın zəngin ifadə çalarları nəsrin inkişafına zəmin yaratmışdır.

Cənubi Azərbaycanda nəsrin inkişafı üçün həyat materialı zəngin olmuşdur. Burada baş verən hadisələr, əsasən Şimalda böyük bir ədəbiyyatın mövzusu kimi özünün tarixi ədəbi-bədii ənənələrini yaratmışdır. Mirzə Fətəli Axundovun maarifçi-realist kimi bədii ədəbiyyatda, ictimai fikirdə yaratdıqları bütün İran eləcə də Cənubi Azərbaycan üçün bir örnək idi. M.F.Axundovun önəmli davamçıları Zeynalabdin Marağayi, Əbdürrəhim Nəccar zadə Talıbov Mirzə Ağa Təbrizi və başqaları olmuşlar. Onlar əsərləri ilə İran ədəbi nəsrinin formalaşmasına və inkişafına böyük təsir göstərirlər.

Nüfuzlu şərqşünaslar M.F.Axundov İranda mütərəqqi ədəbiyyatın inkişafında

xüsusi rolu olan böyük mühafizəkar kimi dəyərləndirilir. Hətta keyfiyyətə yeni mərhələ olan XIX əsrin ikinci yarısında ədəbiyyatın və ədəbiyyatşünaslığın yeni dövrü M.F.Axundovla başlanır [287, s.96].

Zeynalabidin Marağalı Azərbaycanda, eləcə də İranda realist romanın banisi kimi tanınır. Ə.Talıbov İranda yeni ədəbi nəsrin mühəndisi sayılır. Bu yazıçılar farsca yazsalar da, çox zaman baş qəhrəmanları Azərbaycan türkü olmuş və nəsrə Azərbaycan düşüncə tərzini gətirmişlər.

Cənublu yazar və tənqidçi Əlirza Zihəq bir məqaləsində Cənubda nəsr əsərlərinin az sayda olmasının səbəblərini açıqlayaraq yazır: *“Nəsr şeirdən artıq diqqət istəyir və bu da hər həvəskarda mövcud olan bir keyfiyyət deyildir. Şeir həcmcə kiçikdir, bundan başqa onun yaradılması prosesi də bir elə çətinlik törətmir, elə bu səbəbdən kitab mağazalarında əlini hansı kitaba uzatsan bu, şübhəsiz ki, poeziya nümunəsi olacaqdır. Azərbaycan dili ritmik dildir, başqa sözlə desək, elə binadan şeir dilidir, şeirə çox yatımlıdır. Təbiidir ki, bu halda nəsr yazanların sayı şairdən az olur”* [267, s.13].

Cənubi Azərbaycanda bir çox nəşrlərin nəsr nümunələrində əsas mövzu milli-azadlıq ideyaları, azadlıq axtarışı, ictimai-siyasi ədalətsizlik problemidir. Bu əsərlərin dil, təhkiyə baxımından üslubuna gəldikdə isə onlara nağıl, əsatir üslubu səciyyəvidir. Yazılmış əsərlərdə gələcəyə inam ciddi və səmimi bir şəkildə təsvir olunur. Seçilən qəhrəmanlar, çəkdikləri çətinliklərə və yaşadıkları tragediyalara baxmayaraq həyatda daim qalib seçilir. Zeynalabdin Marağayinin, Qulamhüseyn Saidinin üslubu bugünkü nəsrdə özünü göstərir. Onların əsərləri farsca yazılsa da, öz quruluşu baxımından müasir nəsrə təsir edir.

Nəsr əsərlərinin mərkəzində, Cənubi Azərbaycan xalqının yaşadığı çətinliklər olsa da, bu izzətlər yalnız keçmişdə yaşanmış faciələrin unudulmamasına xidmət göstərmir. Bu, eyni zamanda, gələcəyə hesablanan ümidlərin də ifadəsidir.

Tanınmış tədqiqatçı Rza Bərahəni İranda meydana çıxan yeni nəslin keyfiyyətlərini ümumiləşdirərək yazır: *“onlar Azərbaycan türkcəsində yazmırdılar, farsca yazırdılar. Amma onlar türk təfəkkürünü fars ədəbiyyatına gətirdilər. Bu çox da çətin olmadı. Çünki bu yazı üsulunun qədim ənənələri vardı. Tarixən türkcə*

düşünüb farsca yazan onlarla şairlər olmuşdu” [245, s.42]

“Türkcə düşünüb farsca yazan” bu şair və yazıçıların türkcə əsərləri də yox deyildi. Əsərlərini farsca qələmə alan yazıçılardan Səməd Behrəngi “Təlxun”, Qulamhüseyn Saidi isə “Qurdlar” əsərləri ilə anadilli nəsrin layiqli davamçılarından olublar.

Ümumilikdə götürdükdə nəsr sahəsində ən uğurlu əsərlər Cənubdan Şimala mühacirət edən Pənahi Makulu, Fəthi Xoşginabi, Qəhrəman Qəhrəmanzadə və s. kimi yazıçıların qələminə mənsubdur.

Azərbaycan türkcəsində Cənubda ilk romanı eləcə də hekayəni kim yazıb sualına araşdırıcıların fərqli fikirləri var. Yavuz Akpınar Əli Təbrizlinin şifahi xalq ənənələrindən faydalanaraq qələmə aldığı ikicildlik "Şah İsmayıl" adlı əsərini Cənubda roman növünün türkcə ilk nümunəsi olduğunu bildirir [268, s.88].

İlk hekayəyə gəlicə isə Makulu Pənahinin 1925-ci ildə “Yeni fikir” qəzetində hissə-hissə çap olunmuş “Pərişan” [157] adlı hekayəsi nəzərə gəlsə də, başqa bir araşdırıcı- Eldar Muğanlı müasir Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının nəsr qolunun yaranmasını yazıçı Gəncəli Səbahının adı ilə bağlayır.

Eldar Muğanlı fikrini əsaslandırmaq üçün yazır ki, *Azərbaycan dili və ədəbiyyatı üzrə akademik təhsil sahibi, dil və ədəbiyyatın incəliklərini və bədii xüsusiyyətlərini dərinlən bilən, doğma xalqının mənəvi aləmini yaxşı tanıyan qocaman ədib parlaq nəsr əsərlərinin yaradıcısı olmuşdu* [325].

Qeyd edək ki, Cənubi Azərbaycanda ilk nəsr örnəyi 1920-ci illərdə ədəbiyyata vəsiqə olsa da, onun inkişaf edib formalaşması Milli hökumət dövrünə (1941-1946) təsadüf edir.

Cənubi Azərbaycan nəsrinə bağlı ayrıca antologiya hazırlayan Həmid Arğış yazır: *“Milli Hökumət dövründə yazılan və ortaya çıxan hekayələrin dili çox zaman qabarıq şəkildə bir-birindən fərqlənir. Yazılan hekayələrin dili bəzən ədəbi formanı çətinliklə qorumağı bacara bilib. Ancaq bəzi hekayələrin dili bugünkü ədəbi dildə yazılmış kimi nəzərə gəlir. Bunu da unutmayaq ki, Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilin gəlişməsi müxtəlif siyasi və tarixi hadisələrdən dolayı çox az olmuşdur*” [7, s.17].

Həmid Arğış Milli Hökumət dövründə yazılan nəsr əsərlərinin dilinin çox sadə,

və xalq arasında işlək olan kəlmə və cümlələrindən ibarət olduğunu da diqqətə çatdırır. Hekayələrin çoxu realist üslubda olsa da, romantikadan xali olmadığını yazır.

Beləliklə, 1945-ci ildə qurulan Milli Hökumətlə birlikdə, Cənubi Azərbaycan nəsrinə, böyük bir təcrübə keçib tamamilə inqilabi bir xarakter aldı. Bu dövrdə bir sıra anadilli qəzet və jurnalların nəşri nəsr sahəsində əhəmiyyətli bir zəmin yaratdı. Milli Hökumətin süqutundan sonra da əsərlərin əsas mövzusu o dövrdə baş vermiş milli demokratik hərəkatın işıqlanması ilə bağlı idi. Bu isə, Cənubi Azərbaycan yazıçıları arasında eyni mövzuda birləşən, lakin çox rəngarəng və fərqli bir ədəbiyyatın yaradılmasına da zəmin hazırlayırdı. Yəhya Şeydanın sonralar hazırladığı “Şairlər məclisi” kitabı bunun bariz nümunəsi idi.

Bu dövrdə Fəthi Hoşginabi, Qulaməli Səmsan, Gəncəli Səbahi, Məhəmmədli Abbasi, Əli Azəri, Məhəmmədəli Afiyət, Abbas Pənahi Makulu, Əli Təbrizli, Rəhim Dəqiq, Həbib Sahir, Məhəmmədəli Ocagverdi, Qulamhüseyn Saidi, Mürtəza Məcidfər, Səməd Behrəngi, Abbas Mehیار, Söhrap Tahir, Həmid Məmmədzadə, Firuz Sadıqzadə, Qəhrəman Qəhrəmanzadə kimi yazıçı və şairlər yetişdi.

Həmid Arğış “80 il hekayəmiz” kitabında Cənubi Azərbaycan nəsrinin tarixi yolları və inkişaf prosesi haqqında araşdırma aparıb və bu barədə kitabının ilk bölümündə qısa lakin ətraflı bir şəkildə bilgi verir.

Həmid Arğışın yazdığına görə, Cənubi Azərbaycan nəsrinə 1300(1921)-cü ildən başlayaraq müstəqil olmuş ilk qədəmlərini atmış və daha güclü addımlar ataraq irəliləmişdir. O, bugünkü Cənubi Azərbaycan nəsrində özəlliklə seçilən Məhəmməd Sobhdəl, Əkbər Rzapur, Hamid Əhmədi, Mahmud Mehdi, Ruqiyə Səfəri, Davud Dostar, Rza Kazımi, Əbdülməcıd Çavşızadə, Vüqar Nemət, Ziba Manuçöhri, Ruqəyya Kəbiri, Araz Əhməd oğlu, Toğrul Atabay, Məlihə Əzizpur, Saleh Ətayı, Nəda Səmədi, Hüseyn Vahidin adlarını qeyd edir.

Cənubda nəsrin yeni, uğurlu nümunələrinin, o cümlədən hekayə janrının nəşri ilə tədqiqi paralel səciyyə daşıyır. Bunu Həmid Arğışın şəxsiyyətində görürük. Yazıçı Həmid Arğış Cənubi Azərbaycan nəsrini tərəfsiz bir şəkildə araşdırdığını və bu ədəbiyyatın 80 il sürəsində dövrün siyasi, ictimai və tarixi aşamalarından ləyaqətlə çıxdığını vurğulayır.

Müəllif kitabın II bölümündə Cənubi Azərbaycan nəsrinin iki boyutlu olmasının səbəblərini açıqlayıb, örnəklər gətirir. Həmid Argış haqlı olaraq bunu da xatırladır ki, demokratik ölkələrdə yazıb yaratmaq, tənqidi fikir söyləmək və bir işin əskikliklərini vurğulamaq çox sadə və xətərsiz yolla həyata keçirilir. Bu ölkələrdə hakimiyyəti tənqid etmək media və nəşriyyələr aracılığı ilə ortaya çıxır. Yazarlar, tənqidçilər istədiklərini müxtəlif və çeşidli ifadələrlə istər yazı, istər danışiq və ya yaratdığı əsərlərlə ortaya qoyurlar. Bu toplumlarda tənqide dayanma, tənqid etmək məharəti və tənqidi baxışlı bir cəmədə yaşama ortamı vardır.

Müəllif sonra belə bir toplumun olmadığı mühiti təsvir edir: “Hakimiyyət hər şeyi kontrol edir. Hamı hakimiyyətin qulluğundadır. Tənqid etmək tərif etmək anlamındadır, hakimiyyət ədəbiyyatın bütün qollarını siyasi əmaclar üçün qullanır. Yazar və ədəbiyyatçıların əsərlərini istədikləri kanallara yönəldir və bu arada hakimiyyətin istədiklərinə baş əyən ədib və yazıçılar istər maddi, istər mənəvi dəstəyə malik olurlar.

“Hakimiyyətə bağlanan yazar və ədiblər hakimiyyət tərəfindən qurulan və dəstəklənən törənlərdən baş çıxarırlar və medya tərəfindən geniş bir biçimdə təbliğ edirlər. Hakimiyyət bu yazarları siyasi və təbliği əmaclar üçün qullanır, ədəbiyyatçılar isə həmin hakimiyyətin yardımını ilə müxtəlif imkanlara sahib olurlar. Bu arada bir çox yazar və ədiblər bu ədəbiyyata qarşı çıxır və əllərində olduğu imkanlar qədər bu növ ədəbiyyatı tənqid atəşinə tutur, ona əyilməyir və başqa bir ədəbiyyatın yaranmasına zəmin yaradırlar. Belə bir ədəbiyyatın yazarları müxtəlif yol və əraclarla hakimiyyətə ciddi şəkildə qarşı çıxmada hakimiyyət tərəfindən qorunan qırmızı cizgiləri aşmadan hakimiyyətin dəstəklədiyi ədəbiyyat və siyasəti tənqida tutur...” [7, s.34]

Belə bir fikirlə razılaşmaq olar ki, bəzi dövrlərdə hakimiyyət siyasi və güc baxımdan zəifləyəndə bu ədəbiyyat özünü daha qabarıq göstərir. Bu xarakterli ədəbiyyatda işlənən təhkiyə önəmli olmur, burada əsas olan fikrin, anlayışın oxucuya necə çatdırıldığıdır. Yazar da çeşidli yollarla bu işin öhdəsindən gələ bilər. İstər təmsil şəkildə istər dədə-baba sözlərilə, istərsə də kəlmələr arasında gizlədilmiş iki yönlü sözlərlə.

Həmid Argışın qənaətinə görə, iki yönlü ədəbiyyat Cənubi Azərbaycan nəsrində

1300(1921)-cü ildən bəri özünü göstərmişdir. Sonra qeyd edir ki, 1324(1945)-cü ildə Milli Hökumət in qərargahlandığı illərdə ədəbiyyatda da atmosfer dəyişir. Çünki bu illərdə Cənubi Azərbaycanda tam demokratik bir hakimiyyət iş başında idi və yazarlar heç bir sıxıntı və gizli təzyiqa uğramadan istədiklərini yazır və yayırdılar. Ancaq ölkəyə pəhləvilər hakim olduğu zamandan bəri iki yönlü ədəbiyyat sürətlə gəlişmiş və günü gündən özünü göstərməyə başlamışdır.

H.Arğış Şimali Azərbaycan ədəbiyyatının sovet dönəmindəki şah hakimiyyəti altında olduğu illərdəki durumu haqqında da fikir söyləyir. Haqlı olaraq yazır ki, belə hal ədəbiyyatda daha kəskin və daha ciddi bir şəkildə sürməkdə idi. Şairlər, yazarlar müxtəlif və çeşidli yollarla hakimiyyət tərəfindən yaranan və dəstəklənən ədəbiyyatdan boyun qaçırıb, istədikləri milli ədəbiyyatı yaratmağa cəhd göstəriblər. O illərdə Quzey Azərbaycanda yaranan bir çox əsərlərin ideoloji əsasda yaranmasını misal çəkir.

H.Arğış Cənubdakı müxalifətçi və dissident yazarları da nəzərə çatdırır. Bunlar ötən əsrlərdə Q.Saedi, S.Behrəngi, R.Bərahəni, Səhənd, Sahir və bu kimi yazarlar idi.

Cənubi Azərbaycanda Milli Hökumət devrildikdən sonra iki yönlü ədəbiyyat daha ciddi şəkildə yaranmağa başlayır. Ölkədə hakim diktator rejim Milli Hökumət dövründə yaranan türkcə kitab və dərgiləri yandıraraq aradan götürməyə cəhdlər göstərib. Ancaq Azərbaycan xalqı və ziyalıları tarix boyunca hər zaman milli varlıqlarını qoruyub, assimilyasiyaya qarşı çıxıblar.

Həmid Arğışın yazdıqlarını tezis şəklində qruplaşdırsaq, bəhs olunan mövzu ilə bağlı çox maraqlı bir yanaşmanı görürük:

Xalqın qəhrəmanlıq və istiqlal tarixində önəmi olan və hadisələri ədəbiyyatda işıqlandırmaq (gündəmə gətirmək və onlar unudulmasın deyə motivə almaq);

Senzuradan yayınmaq üçün sətiraltı kəlmələrlə və alleqorik üslubda yazmaq;

Milli kimlik, soykökü vurğulayıb qabardan ədəbi yazılara geniş yer vermək;

İranda Azərbaycan mədəniyyətinin fərqliliyini, zənginliyini göstərmək;

Milli önəm daşıyan simvol və xarakterləri tanıtdırmaq.

1978-79-cu illər İran İnkilabından sonra Cənubda ədəbi-bədii söz irəliyə doğru dəyişdi. Şair və yazıçılar ana dillərində yazmağa başladılar. Ədəbiyyat yeni bir

mərhələyə qədəm basırdı. Mətbuatda artıq hekayə örnəkləri görünməyə başlayırdı. Azərbaycan türkcəsində nəşr olunan kitabların sayı get-gedə çoxalırdı. Hekayələrin təhkiyəsində və məzmununda yenilik olmasa da, artıq nəsrin inkişafı göz qabağında idi.

Mətbu orqanlarında publisistikanın inkişafı nəsr təfəkkürünün də inkişafına təkan verdi. Özəlliklə Azərbaycan dilində qəzet və jurnalların çoxalması, onlardan bir qisminin müasir tələblərə uyğun yüksək səviyyədə çap olunması anadilli nəsrin formalaşması üçün də real zəmin yaratdı və nəsr əsasən 80-ci illərin ikinci yarısından inkişaf etməyə başladı. Nəsr örnəklərində içərisində hekayə daha çox yığcam, konkret janr olduğu üçün cənublu yazıçıların diqqətini daha çox cəlb edə bilmişdi.

Məlum siyasi səbəblərdən Şimala və Cənuba parçalanmış vətənimizin hər ikisində yaşayıb yaradan yazarlarımız Zöhrab Tahir, Pənahi Makulu, Fəthi Xoşginabi, Məhəmmətağı Zehtabi, Qulamhüseyn Beqdeli, İsmayıl Cəfərpur, Əbülfəzl Hüseyini, Həmid Məmmədzadə, Qafar Kəndli, Məmmədəli Afiyət, Firuz Sadıqzadə, Qəhrəman Qəhrəmanzadə və b. Cənubi Azərbaycan nəsrinin inkişafında önəmli rol oynayıblar.

Mətbuatda cənublu yazıçılarla yanaşı, dünya yazarlarından və Şimalı Azərbaycan yazıçılarından əsərlərindən parçalar nəşr olunurdu. O dövrdə mətbuat səhifələrində Gəncəli Səbahı, Həbib Sahır, Murtuza Məcidfər, Məhəməd Qazı, Əlif Nuranlı, Əlirza Zihəqin nəşr nümunələri daha çox yer tuturdu. Qələmə alınan hekayələrin ana xətti, xalqın güzəranı, məişəti, kəndli və mülkədar arasındakı toqquşma və münaqişələr üzərində qurulmuşdu. Azərbaycanın milli məsələləri ilə bağlı yazılar da aparıcı mövzulardan idi. Nəsr əsərləri içərisində ideoloji baxımdan yazılan yazılar da az deyildi.

Bu dövrdə nəşr olunan Gəncəli Səbahinin “Şərəfli Ölüm”, Qulamhüseyn Saidinin “Dilənçi”, Səməd Behrənginin “24 saat yuxuda və ayıqlıqda”, eyni zamanda, Həbib Sahirin “Vaqon” və Rəhim Dəqiqin “Həcər” roman kimi əsərləri, Cənubi Azərbaycan nəsrində ön çərgədə gəlirdi. Əli Daşqının “Kənd gəlini”, “Buğda gülü”, “Torpaq qoxusu”, Hüseyin Feyzullahi Vahidin hekayələri və “Aydın Sərdar” adlı əsəri; Aqşın Ağkəmərlinin kiçik hekayələri və “Dondurmaçı” toplusu, Rəsul Qurbani Müqəddəmin “Quyruqlu çərpələng”i, M.Kaviyanpurun “Dağlar qızı” romanı, Hamid Arğışın “Naxışlı dəsmal”ı və Nasir Menzurinin “Son nağıl, son əfsanə” əsərləri o

illərdə yaranan ədəbiyyatın ən uğurlu nümunələrindən sayıla bilər.

Gəncəli Səbahinin “Şərəfli ölüm” əsəri 21 Azər hərəkatının qurbanları başda olmaqla, cənubluların çəkdiyi mənəvi əzabları yansıdırken, Qulamhüseyn Saidinin “Dilənçi” hekayəsi xalqın yoxsulluğunu bütün çılpalıqlığı ilə göz önündə canlandırır. “24 saat yuxuda və ayıqlıqda” əsərində S.Behrəngi Pəhləvi rejiminin həyata keçirdiyi mənəvi çöküntüləri göstərirdi.

Həbib Sahir "Vaqon" əsərində sürgündəki ziyalıların vətən həsrətini qələmə alırdı. Rəhim Dəqiq "Həcər" əsərində xalqın gələcəyə olan sarsılmaz inamını əks etdirirdi. Bu əsərdə həm də iki qardaş ölkənin - Azərbaycan ilə Türkiyənin arasında nifaq salmaq üçün törədilən fitnə-fəsadlara işarə edilirdi.

Gənc nəslə nəsr daha artıq cəlb edirdi. 1997-ci ildən etibarən diqqətəlayiq nəsr əsərləri görünməyə başladı. Çap olunan kitablardan M.Ağdaşlının “Şaman” (roman), Baqır Rəşadətinin “Altun xəyal quşu”, Əziz Möhsününin “Yurd”, Əli Daşqının “Kənd gəlini”, Toğrul Atabayın “Manqurt”, Murtuza Məcidfərin “Küçələrə su səpmişəm...”, eləcə də M. Kəriminin tərtib etdiyi “Sənə sarı”, Nadir Elxanın isə “Yeddi nar” adlı şeir və hekayə topluları buna gözəl nümunədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, «Varlıq» dərgisi Cənubda ədəbi prosesin janr zənginliyi yaratmaq baxımından xüsusi rol oynamışdır. Bu mənada jurnalın nəşr prinsiplərində demokratik meyarlar əsasdır. Dərgidə G.Səbahinin əsərlərinə geniş yer verilirdi. Müasir Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının nəsr qolunun yaranmasının birbaşa Gəncəli Səbahinin adı ilə bağlı olması fikrini əsas tutub, onun inqilabdan sonra mətbuatda çap olunan əsərlərinin üzərində ayrıca dayanmaq istərdik.

Onun “Qartal”, “Gül dəstəsi”, “Ana qəlbi”, “Arsız Qafar”, “Ovçu” kimi povest və hekayələrini bir ideya birləşdirmişdir: insanları əzablara düşər edən quruluş onları ən vəhşi yırtıcıya çevirir.

“Varlıq”ın ilk nömrələrindən birində Gəncəli Səbahinin “Ovçu” hekayəsi çap olunub. Hekayəni yazıçı özünün də qeyd etdiyi kimi dostu Hüseyn Cavidin söylədiyi xatirələr əsasında yazmışdır [232, s.57].

Əsərin sonu çox simvolik bir yekunla tamamlanır. Əsərin qəhrəmanı mahir bir ovçu kimi tanınsa da, sonralar ovçuluğun daşını atır.

Hekayənin əvvəlində ovçuluğa aludə olan 15-16 yaşlı bir oğlanın bəslədiyi tut ağacının meyvələrinin bir dəstə sığırcın tərəfindən yeyildiyini görüb onları tufənglə öldürməsindən söhbət açılır [232, s.59].

Hekayə yazıçının yaradıcılığında daim narahatlıq doğuran haqsızlıqların, eybəcərliklərin qarşısının vaxtında alınması, insanların mənəvi cəhətdən kamilliyi, ədalətli olması, bir-birini və bütün canlıları sevməsinə yönəldilmişdir.

Hekayədə təbiət lövhələri çox canlı və qabarıq şəkildə verilir. Əsərdə yazıçı təbiəti qorumağa, onun hər çiçəyini, quşunu sevməyə səsləyir.

Hekayədə irəli sürülən uşaqlıqdan insanlara ədalət, mərhəmət, təbiətə sevgi hissini aşılama ideyası Gəncəli Səbahinin bir yazıçı kimi yaradıcılıq amalına uyğundur. Gəncəli Səbahi öz humanist ideyalarını insan və təbiət ünsiyyətinin mahiyyəti fonunda ifadə etməyə üstünlük verir.

Gəncəli Səbahinin “Varlıq”da çap olunan başqa bir hekayəsi “İnsanı azdıran” hekayəsində 1945-ci ilin 21 Azər hərəkatı ilə bağlı hadisələrə toxunulur [258, s.47]. Milli hökumətin devrilməsindən dərhal sonra bütün tərəqqipərvər ziyalılar, demokratik hərəkatın iştirakçıları təqib olunub, həbsxanalara salınmışdı. Hekayənin qəhrəmanı Həmidin atası da zindana atılmışdı, dözülməz işgəncə ilə öldürülmüşdü. Atasının ölümü gənc Həmidə sarsıdır, onda şahlıq rejiminə qarşı nifrət oyadırdı. Həmid bütün həyatını şah üsul-idarəsinə qarşı mübarizəyə həsr edir.

Yazıçı “Həyat faciələri” kitabına [231] toplanmış digər əsərlərində isə bəşəri problemlərin yaranma səbəbi və həlli yollarından söhbət açır. O, şah zindanlarında məşəqqətlərə qatlaşan inqilabçıların həyatına, durğunluq dövründə baş alıb gedən ictimai ədalətsizliklərə diqqəti cəlb edir.

Onun “Həyat faciələrindən” adlı nəsr toplusunda “Həyat faciələrindən”, “Xain” və “Şərəfli ölüm” adlı hekayələrində xalqın azadlıq mücadiləsi əsas yer tutur. Bu hekayələrdə xalqın arxaik həyat vərdişlərinə qarşı mübarizəsindən bəhs olunur, öz şəxsi mənafeləri üçün xalqı yadelli istismarçılara satan şah əlaltıları ifşa olunur. “Şərəfli ölüm” hekayəsində isə xalqı zülm altında saxlayan hakim qüvvələrin törətdikləri haqsızlıqlardan, şərəfli ölümü şərəfsiz yaşamaqdan üstün tutan, bir qəhrəman azərbaycanlı döyüşçünün mənəvi zənginliyindən və düşmənlə barışmazlığından danı-

şılır [258]. Gəncəli Səbahinin yaradıcılığını geniş təhlilə cəlb edən cənublu araşdırmaçı Eldar Muğanlıya görə, *Gəncəli Səbahinin “Şərəfli ölüm” hekayəsi, onun ədəbi yaradıcılığının ən gözəl nümunələrindən sayıla bilər* [325].

4.2. Nəsrin inkişafında yeni mərhələ

Cənubi Azərbaycanda Pəhləvilərin hakimiyyəti illərində fars olmayan yerli xalqlara, özəlliklə Azərbaycan türklərinə qarşı assimilyasiya siyasəti aparılırdı. Ana dilində nəşrlərin çapına qadağa qoyulur, ictimai yerlərdə ana dilinin işlədilməsinin qabağı alınır. Yazarlar mətbu səhifələrində belə hallara qarşı etiraz səslərini qaldırırdılar.

Səməd Behrəngi milli ruhlu gənclərdən biri idi. Ədəbiyyata şair kimi qədəm qoymuşdu. Lakin o dostu Behruz Dehqani ilə birgə xalq içindən topladığı nağıllarla, yazdığı hekayələrlə yadda qaldı. Zəngin ənənəsi olmayan bir ölkədə gənc yazarın nəsrə üstünlük verməsi təsadüfi deyildi. O, böyüməkdə olan nəsli yaşlılara rəğmən daha mübariz, haqsızlığa, ədalətsizliyə barışmaz ruhda görməyi arzu edirdi. Ona görə də bütün diqqətini gənc nəsle yönəlmişdi. O, xalqdan topladığı nağılları özəl şəkildə verdi (Avropada olduğu kimi). Onlara bədiilik gətirdi, rəngarənglik qatdı, yeni ruh verdi. Səmədin “Balaca qara balıq” adlı hekayəsini ölümündən sonra bütün dünya uşaqları öz dillərində oxuya bildi. Təsadüfi deyil ki, onun əsərləri ən yüksək beynəlxalq ödülə layiq görülmüş və bir çox dillərə çevrilmişdi. Səməd Behrəngi milli siyasi hərəkətdə fəal iştirak edən məsləkdaşı və qələmdaşı, şeirlərini “Dalğa” təxəllüsü ilə yazan Mərziyə Üskuyi ilə birlikdə İranda uşaq ədəbiyyatının təməlini qoydular.

O illərdə Cənubi Azərbaycandan olub İrana dünya miqyasında şöhrət qazandıran bir yazıçı Qulamhüseyn Saidi idi. Ömrünün sonlarını mühacirətdə – Fransada başa vurmaq məcburiyyətində qalan Qulamhüseyn Saidinin səssiz pantomim əsərləri yazmağının səbəbi mövcud rejimin soydaşlarının ana dilinə qoyduğu yasağa qarşı etirazla bağlı idi. Ssenarisinin müəllifi olduğu filmlər beynəlxalq aləmə səs salmış, İran sinemasının qızıl fonduna daxil olmuşdu. Bu gün İran filmlərinin Avropada

yüksək ödüllər alması da onun açdığı cıgırla, yaratdığı məktəblə birbaşa bağlıdır.

Qulamhüseyn Saidi yaratdığı əsərlərlə həm də İranda mistik (sehrli) realizmin əsasını qoyub [165]

Q.Saidi Təbrizdə doğulmuşdu. Dil problemi ilə ilk dəfə məktəbə gedəndə qarşılaşmışdı. Məktəbdə uşaqlıqdan eşidib danışdığı dildə deyil, yaxşı anladığı bir dildə oxumalı idi. Bu 6-7 yaşlı uşaq üçün işgəncəyə çevrilmişdi. Bununla bağlı çəkdiyi sarsıntıları uzun illər onu tərk etmədi. Sonralar o illərlə bağlı xatirələrində yazırdı: *“Hər gün məktəbə getmək əzab və işgəncə olurdu. Sanki uşağı hər gün sakinləri yəcuc-məcuc dilində danışan adaya təhvil verirdin. Və bu qərribə sakinlərin dilini başa düşməmək, töhmətlə yanaşı, böyük xiffət və xəcalətə səbəb olurdu. Ana dilində danışmaq isə söyüd çubuğu ilə balaca əllərin ortasına döşəmək kimi cəzalarla nəticələnirdi. Şübhəsiz belə işgəncələrdən uzaq qalan fars məktəbliləri istirahət və tətillərindən daha çox dərs və məktəbdən həzz alırdılar. Beləcə, Azərbaycan balalarına məktəb, elm və təhsil ocağından daha çox zor gücünə xarici dil öyrənmək zonası idi...*

Eləcə də sadə camaat qəzetləri, şəhərin divarlarındakı elanları oxuyub başa düşmək üçün qapı-qapı düşüb tərcüməçi tapmalı idi. Xüsusilə, kinoteatrlar lap mərəkə olurdu. Mübağiləsiz Təbrizin kinoteatrlarında “peşəkar tərcüməçi”lərin səsi kinonun səsinə uca olurdu, yalnız səssiz filmlər gedəndə hamı oruc tutmuş kimi oturub mat-mat baxırdılar” [173, s.49]

Bu səssiz filmə baxanların arasında yeniyetmə Qulamhüseyn də olurdu. Filmdə baş verənləri tərcüməsiz, sözsüz anlamağın ləzzətini həmyerliləri kimi o da yaşayırdı.

Göründüyü kimi, onun pantomim janrına müraciəti təsadüfi deyildi. Saidi şah rejiminin Azərbaycan dilinə tutduğu divan nəticəsində mənsub olduğu millətinin yaşadığı acıları pantomim vasitəsilə verməyə çalışmışdı. Saidi azərbaycanlı idi və Saidiyə görə, “bütün azərbaycanlılar (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur.-P.M.) doğulan gündən dilsiz idilər... Bu səbəbdən də Azərbaycan ziyalıları ədəbi əsərlərini ana dilində yazıb yarada bilmirdi. Əhalisinin əksəriyyəti ana dilindən məhrum olan xalqın danışığı bir növ pantomim oyununa bənzəyir – bu Saidinin gəldiyi qənaət idi. Saidi ana dilindən məhrum olmasını sağalmaz bir yara kimi bütün ömür boyu öz

sinəsində daşdı. Yazdığı bədii əsərlərində də, publisistik yazılarında da daim bu mövzuya qayıdırdı.

Saidinin yazdıqları ilə Q.Markes Kafka, Samoel Bekket və Gi de Mopassanın yazdığı əsərlər arasında bir oxşarlıq var. Bu əsərlər fanatizm, cəhalət, qorxu və fəlakət burulğanına düşmüş insanların vəziyyətini təsvir edirdi. Onun əsərlərində markessayağı yarı əfsanə, yarıcanlı varlıqların insanlarla ünsiyyəti, Mopassanın hekayələrində rastlanan kəskin sarkazm, insanın ən çıxılmaz vəziyyətlərdə tənəzzülü, kafkasayağı “çevrilmələr” –ruhi xəstələrin dünyaya özəl baxışları və s. çoxdur.

Hal-hazırda Kanadada (Kanada “Pen” klubunun keçmiş sədri) siyasi mühacir kimi yaşayan dünya şöhrətli yazar və “İranda ədəbi tənqidin babası” sayılan təbrizli Rza Bərahəni müsahibələrindən birində ana dili yanğısını belə açıqlayıb: *“Biz fars dilinə xidmət etmək məcburiyyətində qalmışıq, əslində bizi elə vəziyyətə salıblar ki, biz öz dilimizə xəyanət etmişik. Nəyə görə mən, bir Azərbaycan ziyalısı 70 yaşında belə bir hiss keçirməliyəm?! Bizim dilimizi əlimizdən alıblar, mən istəməyəm ki, məndən alınan haqq başqalarından da alınsın. Biz qoymamalıyıq ki, bizdən sonra gələnləri dildən məhrum etsinlər”* [245, s.43].

Dr. Bərahəninin romanları, şeirləri və digər əsərlərində həmişə Azərbaycan mövzusunə geniş yer verilir. Bu əsərlərdə azərbaycanlı obrazı və Azərbaycanın təbiəti canlandırılır. Rza Bərahəni çox zaman ingilis və farsca yazdığı əsərlərindəki qəhrəmanlarının adını, oradakı şeir parçalarını, zor durumlarında yaşadığı hissləri, acılı-şirinli yuxularda gördüklərini Azərbaycan dilində qələmə alır. Romanlarındakı bütün sürətlər demək olar ki, azərbaycanlıdır, istər Təbrizdə, Tehrandə yaşasın, istərsə də Nyu Yorkda. Ana dili onun damarlarında axan qanı, ruhunun bir parçası olub.

Göründüyü kimi, ana dilinin tərənnümü, bu dildə yazmaq tək dərin ülvi sevginin deyil, Cənubi Azərbaycanda həm də özünüqoruma instinktidir. Kimliyini, ana dilini yasaqlayan, onu aşağılayan qüvvələrə, rejimə, dirəniş simvoludur.

Xalqın doğma dilində dərsliklərin və digər nəşrlərin çapına qadağalar qoyulmasına və ictimai yerlərdə ana dilində danışığa yol verilməməsinə etiraz inqilabdan sonra nəşr olunan mətbu orqanlarında mühüm yer tutur.

Əlirza Zihəq ”İtkin ulduz” adlı hekayə toplusunda çap olunmuş “Başı bəlali

dilimiz” adlı satirik hekayəsində duzlu yumor dili ilə bir “alim”in guya azərbaycanlıların qədim dilinin fars mənşəli olduğunu sübut etmək üçün bir yoldaşı ilə dağ kəndinə yollanıb orada apardığı “tədqiqat işlərin”dən danışır. Mərəndin yaxınlığında yerləşən “Gəlinqaya” adlanan bu kənddə onlar güc-bəla ilə “qədim dildə” danışan 2 qoca tapırlar. Az keçmir ki, alimin bu qocalarla bərk mübahisəsi düşür. Alim təkidlə onlara başa salmaq istəyir ki, onlar buranın bineyi-qədimdən sakinləri olublar, qocalarsa bununla heç cür razılaşımlar. Onlar deyirlər ki, burada bina salmaları uzağı 200 ildir. Bir qonağı da göstərib deyirlər ki, bu da talışdır, iki gündən sonra öz vətəninə, o taya qayıdacaq. Bizimkilər də elə oradan gəliblər. Bunu eşidən alim hirsənib onların sözünə daha qulaq asmaq istəmir; ayağa durub kəndi tərk edir. Aradan az keçmir ki, həmin alimin növbəti kitabı çapdan çıxır. O, kitabda azərbaycanlıların qədim dilinin hələ də yaşadığını və bu dildə danışanlara “Gəlin qaya”da rast gəldiyini bütün təfəsilatı ilə “düzüb qoşur” [166, s.54].

Ə.Zihəq bu hekayədə Pəhləvi sülaləsinin son 56 ildə yeritdiyi farslaşdırma siyasəti nəticəsində İrandakı xalqları, xüsusilə azərbaycanlıları soyköklərindən ayır salmaq üçün bir para Kəsrəvi, Karəng və s. alimlər tərəfindən irəli sürülən azərbaycanlıların dilinin fars mənşəli olub, sonradan türkləşməsi kimi heç bir elmi əsası olmayan fərziyyələrini ifşa edir.

Məsələ burasındadır ki, İranda milliyyətçə fars olan Rza şahın hakimiyyətə gəlməsindən sonra azərbaycanlılara qarşı zorakı assimilyasiya siyasəti yeridilməyə başladı. Bu siyasətin "nəzəri əsası" S.Ə.Kəsrəvinin 1925-ci ildə yazılmış "Azəri və ya Azərbaycanın əski dili" daha sonra iki başqa kitabçasında hazırlanmışdı. Bu qondarma nəzəriyyəyə görə guya türklər Azərbaycana Səlcuqlular dövründə gəmiş və türklər buranın fars köklü yerli sakinlərinin əski farscasının bir qolu olan azəri dilini aradan çıxarmışlar. Kəsrəvi İran ərazisində yalnız bir dil-fars dilinin olduğunu iddia etməklə, hakim Pəhləvi sülaləsinə İranda yaşayan və azlıqda qalan xalqların ana dilinin qadağan olunması üçün şərait yaratmışdı. Fars millətçiləri, indinin özündə də Azərbaycanın yerli sakinlərinin kökcə türk olduqlarını danır, onların dilcə türkləşmiş farslar (azərilər) olduğunu söyləyirlər. Buna görə də onlar türk, türk dili yerinə İranda ilk dəfə Kəsrəvinin işlətdiyi Azərbaycan dili və ya azəri dili anlayışlarını irəli

sürür. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, bu millətçilərin işlətdiyi termin Şimali Azərbaycanda başa düşdüyümüz mənada olmayıb, Azərbaycanın fars köklü sakinlərinin. dili - tat dili mənasındadır [188, s. 164].

İsmayıl Hadinin “Dumanlı günlər” əsərində Rza şah üsul-idarəsinin Cənubi Azərbaycanda yeritdiyi şovinizm siyasəti kəskin tənqid olunur:

“Deyirlər, türkü yazılsa ikitirəlik olar. Türkü çoban dilidi. Elm dili deyil. Yad dilidi. Nə bilim yavadı, ağrıdı, becidi, bibərdi, öddür, zəhrimardı, nədi? Ancaq uzun sözün qisası şahın, şahçıların xoşu gəlmir, vəssalam” [71, s.63].

Yazıçı xalq arasında işlənən ifadələri, deyimləri, aforizmləri bədii təhkiyənin əsas tərkibinə çevirir. Günə bu gün də efirdə səslənən və Azərbaycan ədəbi dilini yaymaqdan çox onun zərərinə fəaliyyət göstərən radio verilişləri haqqında İ.Hadi əsərin qəhrəmanının dili ilə yazır:

“Kənddə farsı bilən Molla Fətəli babam idi ki, o da radionu yaxına buraxmazdı. Radio danışığında siyasi təfsirdən baş açmaq olmazdı. Hərdən bir “Radio-Təbriz” bir hissəsi fars, bir hissəsi türkə oxşar cin-şeytan dili ilə olay-qolay kəndlilərə bir para zadlar andırırdı” [71, s.67].

Savadsızlığı ləğv etmək adı altında Rza şahın həyata keçirdiyi, özünü doğrultmayan “Ağ inqilab” “islahatları” zorla fars dili və mədəniyyətini yayılmasına hesablanmışdı. Bu Cənubi Azərbaycanda ucqarlara da tətbiq edilirdi: *“Yuxarıdan göndərilən məmurlara rəiyyət “ağa rəis” deməyə adət etmişdi. Özünü müəllim adlandırsa da, kəndə yeni göndərilən maarif işçisinə də yenə rəis deyirdilər. Bu yeni gələn də o birilərindən olsa-olsa ancaq geyimi ilə fərqlənirdi. Əmniyyəti (yuxarıdan göndərilən qulluqçu, məmur – P.M.) kəndlilər nizami paltar və tüfənglərindən, ətiacı-ətiacı danışmalarından, pis ağızlarından tanıyırdılar... İndi də “Sipah daneş” (“Maarif ordusu”) gələndən ağa rəisin dilin kim qanırdı ki, dərsin kim qana”* [71, s.71].

Ə.Zihəq “İtkin ulduz” hekayəsində Pəhləvilərin şahlıq dönəmində İranda yaşayan türklərə qarşı basqılardan-el aşıqlarının fəaliyyətinin qadağan edilməsi mövzusunda toxunulur. Əsərin qəhrəmanı “Ulduz” təxəllüsü ilə tanınan təbrizli aşıq Əli Vahiddir. Müəllif yurdun sevimlisi, qocaman aşığın keşməkeşli həyatından,

şahlıq quruluşuna qarşı apardıǵı mübarizəsindən, sazı əlindən alınan aşıǵın düşdüyü durumdan və qəlb sarsıntılarından danışır [266, s.55-57]. Əsərdə saza və sözə qoyulan qadaǵaya qarşı nifrət hissi çox qabarıq verilmişdir. Saz çalması yasaqlanan aşıǵın içində bulunduǵu sarsıntıları hekayədə lirik bir tonda qələmə alınır.

Öncə aşıǵın yaşadığı ortamın təsviri ilə söhbətə başlayan yazar, daha sonra aşıǵın keçirdiyi hissləri göz önünə gətirir. Aşıq qaranlıq gecələrdən birində ürək sıxıntısı ilə əllərinə baxıb: – O saz çalan əllərimi itirdim, deyə həbsə alınmış sazının xiffətini çəkir. Hekayənin sonunda isə sazının telləri bağlanan dilinə kilid vurulmasına işarə edib bu sözləri dilə gətirir:

*Oyan, Səttar xanım gör nələr oldu,
Analar gözləri yaş ilə doldu
Bacılar əl atıb saçların yoldu
Aynalı tüfəngi tez yetir mənə [266, s.65].*

Söz sənətinin vurğunu olan ağsaqqal aşıq saz çalmaq və doğma dilində dastan söyləmək qadağan olunduğu illərdə belə SAVAK-ın Təqib və işgəncələrindən qorxmur, el arasında çalıb çağırır. Ə.Ağçaylının “Ayaqlanan qarlar” hekayəsində İranda yaşayan türklərin ümumi durumu Aslanın şəxsində təcəssümünü tapır. Hekayədə əvvəl xatirələr canlanır və daha sonra İran-İraq döyüşü zamanı Aslanın yaralanması və məktəb illərindəki yoldaşının ona kömək etmək üçün yanına çatanda yaşadığı “utanc” dilə gətirilir. Belə ki, Aslan onu görür- görməz su, – deyə inləmiş və elə bu sözlə də o illərdəki aralarındakı – su demə, ab de, söhbətini xatırlamışdı. Sonra da yoldaşına lap o uzaq məktəb illərində olduğu kimi – unuduram, bağışla söyləmişdi. Çünki, Aslanın oxuduğu məktəbdə türkcə danışmaq yasaq idi. Uşaqılıq illərindən bəri Aslanın keçirdiyi psixoloji sarsıntı bu hekayənin təməlini təşkil edir [266, s.34-40].

Həsən Muğanlının «Vaqiətdən bir parça» hekayəsində göstərilir ki, İmamqulu adlı bir oğlanın adını Tehrandə məsxərəyə qoyub gülürlər. O da məcbur olub özünə dəbdə olan adlardan birini - Bəhrüz adını seçir. Bu ada elə alışır ki, hətta onu rəsmiləşdirmək istəyir. İllər ötür. Günlərin birində öz həyat yoldaşını və uşaqlarını avtomaşınla Zəngana aparır. Tehrandan ta onun bir neçə kilometrliyinə qədər yollar

şüşə kimi hamar olur. Müəllif yazır ki, *Ənzəlini keçəndə özünü başqa bir ölkədə hiss edirsən, orada farsca danışmırlar. Onlar bu “gözəl” dili qoyub öz ana dili, yəni türk dili ilə danışirlar. Bu cəsarətin mükafatı da elə o cür olar ki, gözdən düşsünlər və yaşayış yerləri sahibsiz bir ölkə kimi olsun..* [199, s. 40]. Hekayənin sonunda o, çalacı yollarla öz doğma yurduna dönərkən avtomasını iri bir çuxura düşür. Həyat yoldaşı onu səsləyəndə təəccüblənir. Öz-özünə deyir ki, bu Bəhrüz kimdir axı? Bu ada artıq alışsa da, İmamqulu adı onun zehninə dərinliyində yerləşmişdi. Ani olaraq onda köhnə adını qaytarmaq istəyi baş qaldırır.

Hekayədə fars şovinizminin azərbaycanlıların milli varlığını məhv etməyə yönəlmiş daha bir təzahürü – uşaqlara türk mənşəli adlar verilməsinə qarşı çıxılması pislənir. Hekayədə Azərbaycan xalqının hansı milli məhrumiyyətlərlə üzləşməsi barədə təsəvvür yaranır. Milli-mənəvi köklərindən uzaqlaşdırılan insanın daxili təbəddülatları ön plana çəkilib qabardılıb.

Bu dövrdə vətənpərvərlik, ana dilinə sevgi, qayğı hisslərinin aşılmasında nəşr olunmuş hekayələr də mühüm yer tutur.

Murtuza Məcidfər ana dilinin uzun illər yasaq olunmasını “Elin dili” miniatür hekayəsində acı və çılpaq bir gerçəkliklə qələmə alır: *“Uşağın atası sevincindən göylərə uçmaqdaydı. Onun oğlu bu gün səhər dünyaya göz açmışdı. O, elinin, dilinin vurğunu idi. Elə ona görə balaca oğlunun adını hələ o dünyaya gəlməmişdən Eldili qoymuşdu. Eldili böyümüşdü. Üç, dörd, beş yaşında olmuşdu. Ancaq dil açmamışdı. Altı, yeddi, səkkiz... Yenə də dil açmamışdı. Dava-dərman fayda verməmişdi. Və elin dili lal qalmışdı”* [161, s.65].

Murtuza Məcidfər başqa bir hekayəsində elini sevən, onun tarixi ilə maraqlanan bir vətənpərvərlə, əcnəbi dillərdən birini (ərəb dili) öz doğma dili kimi öyrənən, bu dildə elmi yazılar yazan bir alim arasındakı dialoq “Söhbət” hekayəsində verilir [161, s.67-83]. Müəllif əcnəbi dilinin bütün incəliklərinə bələd olan bir ziyalının öz soykökünə, dilinə biganəliyinə acı kinayə ilə gülür.

Çağdaş Cənub nəsrinin parlaq simalarından biri olan Toğrul Atabay (Rza Xəlili) hekayələrində öz ölkəsində basqı altında yaşayan və təqiblərə məruz qalan insanların acınacaqlı psixoloji durumu bütün çılpaqlığı ilə verilir:

“Son günlər daha da çilğınlaşmışdı. O dühalı, yüksək düşüncəli, qartal baxışlı mübariz insan – ən yaxın sırdaşım – tamamilə çıldırılmışdı. Bütün dostlarla iliğisini kəsmişdi, tanış adamlar yanından daş kimi ötürdü. Hamıdan qaçırđı. Heç kimsəyə tanışlıq vermirdi. Bəzən durub mənə uzaqdan baxar, sonra sürətlə ötərdi.

Bir gün lüt – çılpaq çıxmışdı küçəyə, şıdırğı yağışın altında bağırırđı. Oxuyurdu çilğın-çılğın. Pıçılıyla dedi qodular vardı ağızlarda:

– Aparmışlar iynə vurmuşlar. Dava yedirmişlər...

– İşkəncələrdən ağılı çaşıb...

– Hamımızı satmış, ondan sağınmaq gərək!” [9, s.98]

Dünya şöhrətli yazıçı Çingiz Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər” adlı əsərində məşhur bir ibrətamiz rəvayət var. Əsərin qəhrəmanı Manqurt əslindən dönüb, kim olduğunu, hansı nəsildən-qəbilədən olduğunu, adını, uşaqlığını, atasını, anasını xatırlayıb yadına sala bilmirmiş... O, dilsiz-ağızsız heyvan kimi bir şey olduğu üçün tamamilə müti və təhlükəsiz idi. Manqurt sadıq it kimi bircə öz sahibini xatırlayırdı, başqa adamlara baş qatıb qarışmazdı [10].

Toğrul Atabay “Manqurt” öyküsünü Çingiz Aytmatovun təsiri altında yazıb. Onun “Manqurt” adlı hekayə toplusunun mövzusu yaşadığı toplumun yaşantılarından, eləcə də sosial və həyat səhnələrindən alınıb. Hər iki əsərdə zaman, məkan fərqlikləri olsa da motiv eynidir. Birində insanın işğalçı düşmən tərəfindən kimlik yaddaşının unutturulması, digərində isə əyilməzlik simvolu olan qurdun əhliləşdirici tərəfindən ram edilib müti bir heyvana çevrilməsindən bəhs olunur.

Hekayə belə başlayır: *“Ormanlar, dağlar, bozqurlar qəfəsə salınmış ala qurddan uzaqlaşdılar. Ala qurd (Boz qurd nəzərdə tutulur – P.M.) qəfəsə salınır və Aryan adlı bir heyvan əhliləşdirən tərəfindən ram edilir. Aryan bu qurdun müqavimət və güvənini sındırmaq üçün fəndə əl atır. Ala qurd üsyana qalxır, aclıq güc gələndə istəklərindən vaz keçir və bu o qədər davam edir ki, qurd itlər kimi hürməyə, uzunqulaqlar kimi səs çıxarmağa belə boyun olur. Nəhayət qurd özlüyündən çıxır və uysallaşır. Elə özlüyündən çıxıb uysallaşdığı andan daha qəfəs, Aryan kimlərə gərək, ehtiyac qalmır. Çunki zaman ötdükcə qurd sıradan biri olur” [9, s.100].*

Hekayənin sonunda Ala qurddan əsər-ələmət qalmır. O artıq “*şəhərin artıqlarında, küllüklərdə sümsünürkən tren kupeləri kimi zəhnindən keçirdi bunlar; soy-sopunu, kökünü-keçmişini, kimliyini, özgür yabanı yaşamını yadırgamışdı; səsini, dilini belə unutmuşdu. Özlüyü uyuşdurulmuş, yaradılışı yozlaşmış, davranışları dəyişmiş, qüruru sınımış, doğəl özəlliklərini itirmişdi. Nə caynaqlarında, dişlərində, göz-lərində o əski kəskinlik var idi, nə də qaşlarında, dimağında o əski güc...*” [9, s.102].

Ç.Aytmatovun əsərində qoyulan ideya soykökü bir olan Cənubda yaşayan Azərbaycan türklərinin bədii yaddaşının alt qatlarının üstü zaman-zaman örtülmüş duyğularını dilə gətirən hekayənin məqamını müəyyən etdi. T.Atabayın bu alleqorik hekayəsi basqı altında kimliyindən, soykökündən ayrı salınan xalqlara sanki bir mesajdır.

Həmid Arğışın “Qavalçı” hekayəsində xalq içindən çıxmış bir qavalçının və onun məhbəs yoldaşlarının tutulmasının səbəblərini və onların yaşantılarını canlandırmışdır. “*Məni bir şeir məclisində, şeir oxuyarkən qamarladılar. Dörd il həbsə məhkum oldum. Dedilər: – Günahın budur ki, pul alıbsan monqol, tatar dilində şeir yazasan. Siz başqalarını müstəqil hökumət qurmağa təhrik edirsiniz!...*” *Ancaq mən nə qədər ana dilimdə yazmışam, – desəm də, kimsənin qulağına girmədi. Qavalçı sonra bir zindan yoldaşını təqdim edib deyir ki, onu da mənim kimi suçüstü tutmuş-lar. O, xüsusi bir məclisdə Cənubi Azərbaycanın milli surudunu (himnini – P.M.) oxuyurmus*” [8, s.108].

İranda İraq-İran müharibəsi zamanı ölkəyə böyük maddi və mənəvi ziyan dəymişdi. Uşaqlar yetim, ailələr başsız qalmışdı. Məhəmmədağı Mişovlu (M.Zehtabi) “Qoy olsun on” hekayəsində Viktor Hüqonun humanist məzmunlu bir şeirindəki süjeti yada salır. Yazıçı göstərir ki, *bu hadisəyə bənzəyən bir əhvalatla qarşılaşdığına görə onu bədii dillə qələmə alır* [265].

Hekayədə göstərilir ki, ailəsini zorla dolandıran və 9 uşağı olan azərbaycanlı kontor işçisi yetim qalmış daha bir uşağı himayə etmək qərarına gəlir.

Hekayə müəllifi müharibənin acı nəticələrindən əzab, məşəqqət çəkən insanların vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün humanizmi, insanların bir-birinə təmənnəsiz qayğısını çıxış yolu kimi mənalandırır. Hekayədə böyük humanizm ön plana çəkilir

və yazıçı bütün insanlarda mərhəmət hissələrini tərbiyə etməyə çağırır. Yazıçı hekayədə çətinliklərin İran əhalisini qorxutmadığını, insanların humanist əməlləri ilə onları aradan qaldıra biləcəyi qənaətindədir.

İran-İraq döyüşünün fərqli bir tərəfinin göstərildiyi başqa bir hekayədə Ə.Zihəqin “Yorğun Əlinin əhvalatı”da çox maraqlı bir faktı, bir reallığı üzə çıxarır. Məlum olduğu kimi, 1980-1988-ci illərdəki İran-İraq savaşında bölgədə yaşayan insanlar çox acılar, əzablar çəkmişdir. Yazıçı bu döyüş illərində yaşananlar içərisində çox az toxunulan bir mövzunu işləmişdir. Döyüş illərində İran ordusu tərəfində döyüşən Yorğun Əli özünü fərqli bir vəzifədə tapır. Döyüşdə alınan əsirlərlə reportaj hazırlamaq istəyən Tehran radiosu rəsmiləri, əsirlərin bir qismi ilə heç bir şəkildə razılaşa, dil tapa bilmirlər. Çünki iraqlı əsirlər nə ərəbcə nə də farsca bilirdilər. Bu əsirlər İraqda yaşayan türkmanlardır. Belə bir durumda Yorğun Əli onların dadına yetir. Yazıçı İran-İraq döyüşünün qaranlıqda qalan bu yönünü də beləcə vurğulamağa çalışıb. Hekayənin son qisminə yazarın *“Hələ sizə deyim ki, indi də yenə təkrar Yorğun Əli cəbhəyə getmək istəyir. Axı, o gündən bəri qəsəbələrində çıxan jurnalın baş redaktoru, onu dara qısnayıb ki, gərək gedəsən əsir tutulub-tutulmayan kərküklü dildaşlarla müsahibə edəsən. Həm də iki ayağını təpib bir başmağa ki, kərkük bayatılarından da əlli-altmış dənə yığıb gətirəsən ki, məcəllədə dərc eliyək. Yorğun Əli də elə bu məqsədlə bu gün-sabah cəbhə xəttinə yola düşməlidir. Amma bir şey bəlli deyil ki, bu dar macalda Yorğun Əli nədən belə Azərbaycan bayatılarını əzbərləməkdədi?!”* [266, s.243].

Yazıçı bu ifadəsi ilə əsərində iki fərqli ölkə adına savaşan soydaşların dil, mədəniyyət birliyinə də işarə edir.

Nəsrə XX sonu XXI əvvəllərindən Azərbaycan türklərinin Qarabağ faciəsi, Azərbaycan xalqının haqq səsinin boğulması, bu ədalətsiz müharibənin doğurduğu nisgillə aparıcı mövqe tutur. Teymur Pirhaşiminin “Qarabağ şikəstəsi” hekayəsində Qarabağ faciəsindən bəhs edilir. Bu hekayədə yazıçı Azərbaycan xalqının böyük milli kədərini inandırıcı və təsirli verməyə müvəffəq olmuş və janrın spesifik imkanlarından bacarıqla istifadə etməyi bacarmışdır [210, s.81-84].

Həmid Məmmədzaadənin “Qəbirləri sökükdülər” Qarabağ mövzusunda həsr

olunmuşdur. (Həmid Məmmədşadənin “Qəbirləri sökürdülər”. Yaşadığı ölkənin adamlarının dünyagörüşünə, psixologiyasına yaxşı bələd olan Həmid Məmmədşadən qələmə aldığı hekayədə bir cənublunun təsadüfən bir qarabağlı tələbə ilə rastlaşıb birlikdə gizli yolla yaxın vaxtlarda işğal edilmiş kəndlərinə gedərkən yolda gördükləri hadisələrdən bəhs olunur. Sakinlər tərəfindən tərk olunmuş kənd qəbiristanlığında böyük bir buldozeri görənlər çox təəccüblənirlər. Qəbiristanı nəzərdən keçirərkən çoxlu sökülüb dağıdılmış qəbirlər görünür. Müəllif hekayədə oğlanların birinin dili ilə bu günümüz üçün çox maraqlı olan bir tarixi faktı xatırladır: “I Dünya savaşından sonra Osmanlı İmperiyası gücdən düşəndə ermənilər bundan istifadə edib “Böyük Ermənistan” yaratmaq xəyalına düşür. Paris Sülh Konfransına və Fransa, İngiltərə, ABŞ dövlətlərinin başçalarına müraciət edib Anadoluda ermənilərin əksəriyyət təşkil etdiyini iddia edərək oranın ermənilərə verilməsini istəyirlər.

Amerika prezidenti Vilson general Harvurtun başçılığı ilə yaradılmış heyətə həmin ərazinin əhalinin tərkibini yoxlamağı tapşırır. Ərzurumda bu heyəti bələdiyyə rəisi Zakir bəy qarşılımış və qonağı kabinetindəki pəncərə önünə çağıraraq yaxınlıqdakı qəbiristanları və kiçik məzarlığı göstərərək demişdi: *“Bunlar hamısı türk qəbirləridir, şəhərin digər yerlərində 10 belə qəbiristanlıq da var, o da erməni məzarlığıdır. Ermənilər ölümləri yemədilər ha!”* [191, s.56].

Müəllif kiçik bir hekayədə ermənilərin tarixən keçdiyi saxtakarlıq yolunu, iddialarının əsassızlığını sənətkarlıqla canlandırma bilər. Yazıçının tarixə müraciəti hekayəyə bir sənədlilik, inandırıcılıq ovqatı da bəxş edir.

Qarabağa həsr olunmuş başqa bir müəllifin – İsmayıl Hadinin (Kənd uşağı) “Nə deyim belə demokratiyaya” hekayəsində erməni ekstremistlərinin törətdiyi qondarma soyqırımı ilə əlaqədar fitnə-fəsadları əsərin qəhrəmanının kəskin satirik dili ilə ifşa edilir: *“...bilirəm ki, Fransa nə desə, nə etsə təkca insansevərlik üzündəndir, siyasət-miyasətlə işi yoxdur...Necə ki, azərbaycanlıların Qarabağda ermənilər tərəfindən arvad-uşaq demədən qətl edilməsini də o üzdən qınamamışdır. Çünki ermənilər məzlum bir xalq ikən törətdikləri cinayət eyni ədalət sayılır”* [72].

Hekayə, bədii oçerk, memuar ədəbiyyatı ilə yanaşı, roman janrında da əsərlər

yarandır. Seyid Cəfər Pişəvəri peşəkar publisist olmaqla yanaşı, həm də istedadlı yazıçı olmuşdur. Onun 1930-1941-ci illərdə zindanda yazdığı və çap üzü görməyən farsca qələmə aldığı “Nadirə” və “Məhinbanu” adlı iki romanı da mövcuddur. Fars dilində yazılmış bu iki roman İranda sonralar nəşr olunsa da, Azərbaycan oxucusuna məlum deyildi. S.C.Pişəvərinin fars dilində yazdığı iki böyük həcmli ədəbi əsərindən biri olan “Nadirə” romanı Yədulla Kənanı tərəfindən son illərdə dilimizə çevrilib. Romanda XX yüzilliyin əvvəllərində İranın sosial-siyasi mühitində baş verən hadisələr, xüsusilə I Dünya müharibəsinin törətdiyi faciələr çoxsahəli faciələrin təsiri fonunda oxucuya təqdim edilir [212]. Siyasi fikirlərinə görə Şah rejimində Savak idarəsi tərəfindən həbs olunan Rza Bərahəni “Taqlı hanniballar” əsərində həbsxana xatirələrini, ona verilən ağrı və işgəncələrin xülasəsində dırnaqları dartan kəlbətindən, elektrik cərəyanının cinsi orqanlara göndərilməsindən və digər bu kimi işgəncələrdən yazır [289, p.244].

Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil məsələsinə xüsusi monoqrafiya həsr etmiş Nizami Cəfərov yazır: *“Cənubda nəsr dilini hər şeydən öncə nağıl təhkiyəsinə yaxınlıq xarakterizə edir (1944-1946-cı illərdə olduğu kimi) nağılçılıq obrazlar sistemindən tutmuş sintaksisə qədər müşahidə olunur”* [25, s.12].

O illərdə nəşr olunan “Varlıq”, “Yol” dərgilərində və “Məhd-i azadi”, “Füruğ-i azadi”, “Fəxr-i Azərbaycan” və “Ümid-i Zəncan” qəzetlərində belə təhkiyə üslubu aparıcı yer tuturdu. Çünki müəlliflər ən ciddi ictimai-siyasi mətləbləri şərh edəndə belə memuar janrının çoxcəhətli imkanlarından bəhrələnir və müasir Cənub nəsrində memuar janrında yeni əsərlər yaranmağa başlayır.

Görkəmli sənətkarlar çox zaman ömürlərinin ixtiyar çağında keçmişə nəzər salır, öz xatirələrini qələmə alırlar ki, bu tipli əsərlərə xatirə ədəbiyyatı, yaxud memuar deyilir. Seyid Cəfər Pişəvərinin “Qəsri-Qacar” həbsxanasında yazdığı “Zindan xatirələri”, Cəncəli Səbahinin “Ötən günlər”, Haşım Tərlanın “Gümüşü pencək”, Rza Bərahəninin “Yurdumun insanları” və bu kimi başqa əsərlər memuarın gözəl nümunələri hesab oluna bilər.

Zöhrə Vəfayi Cənubda Mirzə Cəlilin klassik üslubunu memuar-xatirə üslubunda davam etdirən yazıçılarından biridir. Onun xatirə elementinin güclü olduğu əsərlərində

avtobioqrafik cizgilər bol-boldur. İstər redaktoru olduğu satirik “Çuvalduz” dərgisindəki duzlu felyetonları, istərsə də xatirə-müraciət şəklindəki yazıları bunu bir daha təsdiqləyir. Onun “Məktub” əsəri memuar-xatirə silsiləsinə daxil olan ən gözəl nümunələrdəndir: Müəyyən səbəblərdən vətəni tərk etmək məcburiyyətində qalıb qürbətdə yaşayan qohumunun onu yanına səsləməsinə müəllif Mirzə cəlilsayağı cavab verir. Özünü qol-budaqlı ağac sanan müəllif məktub müəllifinə yazır: *“Torpaqdakı kök, kötöklərimi necə qırım, bəlkə özümlə götürüm?! Bəs onda onun bar budağında yuva quran quşları neynim... Sonra isə fikrini obrazlı şəkildə ortaya qoyaraq yazır: “Mənə gəl deyirsən... Mən Muğan çölündə, at çapdırmışam, Arazın suyundan içib onun axarlığına and içmişəm. Xalxalın dumduru havasından almışam, Xəzərin suyunda əllərimi yuyub, Ərdəbilin adını özünə qaytarmaq üçün and içmişəm. Talış dağlarında qurulan komalara baş uzadıb, bir-bir yaşayanlarına salam vermişəm. Mən Kələybərin dumanlı meşələrində Babəkə hay vermişəm. Qaradağ Elatlarına burdayam demişəm. Yurdumun güzərlərində olan kotan ağaclarda yadigar qazmışam. Miyananın düyü zəmilərində sarı bülbül kimi uçmuşam. Zəncanın əkinçisinə “yorulma qardaşım” demişəm. Qəzində itən-batan qardaşıma “dayan! itmə!” demişəm. Mən kötüyümlə bu yurdumun qarış-qarışına baş çəkmişəm. Salam verib salam almışam. Bu tanış üzləri necə tərk edim. Mən olmasam əgər, atalarımızın məzarını xəzəl basar, toz basar. Mən onları silib aydınlatmalıyam”* [64, s. 67].

İnsanı kövrəldən bu sətirlər Cənubun bəlli coğrafiyasını xatırladır. Vətəni addım-addım təsvir edən yazıçının nəsr təhkiyəsində daxili monoloq əsas yer tutur. Əsərdə nəsrədən çox poetik deyim tərzilə üzləşirik.

Zöhrə Vəfayı bir körpü kimi keçmiş ilə gələcək arasında dayanaraq nostalji xatirələri canlandırır onlara güzgü tutur. *“Qürbət cənnət olsa da, heç zaman doğma elin yerini vermir”* fikrini xatırladıb sözünə yekun vurur [64, s.68].

Azərbaycan türklərinin arasında ta qədimdən dillərdə bir “qaraçuxa” anlayışı dolaşır. Uğursuzluq zolağına düşmüş insan üçün “qaraçuxası yatıb” deyirlər. "Qaraçuxa" adlı əsərində Nasir Mənzuri "qaraçuxa" anlayışından yararlanaraq Azərbaycanlıların öz ölkələrində acınacaqlı bir durumda yaşamağa məruz qaldıqlarını bədii detallarla göstərməyə çalışıb. Nasir Mənzurinin “Qara Çuxa” əsərini təhlilə cəlb

edən Nadir Əzhəri yazır: “O unudulmuş bir kimliğin qayğısını daşıyır və özün (bir nəslin təmsilçisi kimi) bu qopuşun hər iki tərəfində hiss etmək istəyir və bundan asılı olaraq özəl bir nostalji keçirir, yenə bu özəl nostaljini paylaşmaq üçün kultürümüzə faydalanaraq "Qaraçuxa" xarakterindən yararlanır.

Yazıçı yaşadığı ölkədə didərgin və assimilyasiya durumunda yaşadıklarını qələmə alıb, İlqar əmini də bu toplumun bir təmsilçisi kimi canlandıraraq oxucuya Azərbaycanın kultür, inam və ənənələrini xatırlatmaq istəyir [313].

Nasir Mənzurinin roman və povestlərini araşdırmaya cəlb edən Rəhim Əliyev və Mahmizər Mehdiyeva ədibin “Qaraçuxa” romanını bütün müasir Azərbaycan nəsrinin ən parlaq əsərlərindən biri kimi dəyərləndirib yazırlar: “*Əsərin qiyməti onadadır ki, buradakı mifik fəlsəfilik kənarından, “kitabdan” kəlmə deyil, yazıçının öz düşüncəsindən, nəql etdiyi materialın özündəndir. Bu əsil yazıçı istedadından doğan nadir bir keyfiyyətdir*” [45, s.632].

Nadir Əzhəriyə görə, hekayədə Bulud Qaraçorlu Səhəndin “Dədəmin kitabı” əsərinin ruhu dolaşmağdadır da, bu əsər ruhiyat açısından “Sazımın sözü” kitabının yolunu nəsr sahəsində davam etdirir [313].

Nasir Mənzurinin yazdığı əsərlərinin özəyində folklor motivləri geniş yer tutur. Azərbaycanın mifologiyasına, folkloruna xas olan ünsürlər onun əsərlərində böyük rol oynayır...” *Torpaq səbirlidi, amma bir gün saxladığı ərkləri nisgilləri açacaq. Həmişəlik örtülü saxlamaz. Soruşdun: İlqar əmi, torpaq nə cür özündə ərk saxlar, nisgil saxlar? Bir müddət dinmədi. Özündə vurnuxdu. Sonra, özünü saxlayanmadı. Birdən söz atdı: – görmədin? Görmədin cütlərin nə sayaq çöldə buraxdılar, qaçdılar, allah amanına torpağı qoydular qaçdılar. Sürgünə getdilər, eşitmədin? Özləri özlərinə sürgün buyurdular. Torpağı, boğaz olan yazda buraxdılar boğaz olan çağda! Yazın oğlan çağında, qərə yazda qudurdular, yer almağa getdilər. Yer yiyələnməyə, şəhərlərə getdilər...*” [195, s.31].

Nasir Mənzurinin başqa bir məşhur “Avava” romanı yazıçının ən böyük həcmli əsərlərindən sayılır. Roman müəllifin əksər əsərlərində boy göstərən memuar-xatirə üslubunda yazılıb. Əsərdə baş verənlər 1978-ci il İslam İnkilabı ərəfəsində Təbriz universitetinin mühəndislik fakültəsinin tələbələri arasında, onların məhəbbət

tarixçəsi üzərində qurulur. Bu, qanlı şah rejiminə qarşı tələbə hərəkatının yüksəldiyi, lakin tələbələrin amansızcasına gülləboran edildiyi dövrdür.

“Roman qadın probleminin İran mühitində bu gün də kəskin şəkildə durduğunu göstərir, maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq qadınların ayrı-seçkiliklə barışmalı olduğu göstərilir. Qız dərindən sevdiyi gənclə qovuşa bilmir. Bu mənada, roman uğursuz məhəbbət süjetinin bir variantı sayıla bilər” [31, s.622].

“Avava” da folklor xalq təfəkküründən gələn adət-ənənə, xalqın şüuraltısında yaşayan və insanların həyatını yönəldən inanclar, özəlliklə ayla bağlı olan inanclar, vəsf-hallar qabarıq verilib.

Romandakı “Sonay” əfsanəsinin qısa məzmununu açıqlamaq yerinə düşərdi. Azərbaycan folklorunda “Sonay” yay fəslinin son aylı gecələrinə deyilir. Mifik düşüncəyə görə, Ayla Günəş sevgili olmuş, lakin bir-birlərinə qovuşa bilməmişlər. “Sonay” payız fəslinə yaxın dövrdə olur. Bu zaman gecə ilə gündüz bərabərləşir. “Sonay”ın on dörd gecəliyi doğan vaxtda günəş batır. Sevgililər bir-birlərini görməsi qısa zaman kəsiyində baş verir – o gecə ayın sevgisi, nuru hər yanı bürüyür.

“Roman xalq dilində yazılıb, onu bəzi yerlərini hətta şifahi xalq ədəbiyyatının nümunəsi də saymaq olar, elə əsərin gücü də bundadır” [317].

Onun başqa bir romanı “Oyunum-Oyunum” romanından parçalar dərgilərdə dərc olunsada, bu əsər üzərində müəllifin işi davam edir .

Eyvaz Tahanın “Qurşun hardan açıldı” romanında kənd yerlərində baş verən həyatı hekayələr qələmə alınıb. Əsərdə gözəl kənd mənzərələri ilə yanaşı, xalqın adət-ənənəsi, tayfalar arasında ədavətdən doğan nifrət, qan davası və s. bəhs olunur: *“Ötən dönə üç gün, üç gecə qanlı toqquşmaların ardınca yenə də yaylıq dadımıza çatdı. Nənəm ağ yaylığını qarşı tayfa döyüşçülərinin ayağı altına sərdikdə, vuruşma dayandı. Bizimkilər nənənin bu işinə acısalar da, qarşı tayfa adamları bir səslə: – nənənin yaylığından keçmək olmaz, ağacları yerə atın! – dedilər”* [251, s.38].

Cənub nəsrində sadə və yoxsul insanların acınacaqlı həyatı tez-tez bədii obyektə çevrilir. Hakimiyyətin xalqdan uzaqlığı, onun faciəvi həyat tərzinə biganəliyini, laqeydliyini ustalıqla canlandırılır.

Nurlanın “Səlmə xala” adlı hekayəsi şahlıq rejimində xalqın ağır həyatı, zəhmət

adamı və onun qaygıları əks olunub. Həmin dövrün uğurlu nəsr əsərləri sırasında J.Əlinin “Tamah dişi”, Cücə Bağırın “Qonaq qabağma qoymalı”, Nurlanın “Çəyirtkə” adlı hekayələrində milli ruh, mühüm tarixi hadisələrə çağdaş baxış və s. problemlər müəllifləri düşündürmüş, bu sahədə orijinal əsərlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

"Uşaq bağçası" ,"Qaradağ kəndlərində", "Dan yeri" adlı kitabların müəllifi olan H.Fərşəbəlin hekayələrində biz tariximizin müəyyən dövründə həyatı, şəxsiyyəti, mənliliyi uğrunda mübarizə aparan Cənub Azərbaycan türkünə, onun sevincini, kədərini, faciəsini görürük. Yazıçı Cənubi Azərbaycan, Qaradağ kəndlərində gördüyü hadisələri təsvir etməklə cənublu həmvətənlərimizin içində gizlənmiş, zamanı gələndə üzə çıxan daxili qüvvəni hamımıza göstərir [58].

Milli düşüncələrini şeirlərinə təcəssüm etdirən Əli Daşqın qələmini nəsrdə də sınaıyıb. “Kənd gəlini”, “Bayraq kölgəsi”, “Bıçaq və sümük” kimi əsərlərində İranda və Cənubi Azərbaycanda yaşayan sadə insanların, kənd camaatının sosial və mənəvi problemlərini, eləcə də qadın və qızların acınacaqlı taleyini qələmə alır [31, s.580].

Mirhidayət Həsərinin “Əli və Mərcan” hekayəsində on beş yaşlı yaşlı gəncin soyuq qış gecələrindən birində əvvəl anasını, sonralar atasını itirməsindən, uçuq-sökük bir komada tək-tənha qalanda mehrini balaca itə salıb, şaxtadan donmasın deyər onun hənirtisinə isindiyindən söhbət açılır. Yazıçı əsəri aşağıdakı sonluqla bitirir: “*O növbəti ağır şaxtalı gecədən sağ-salamat çıxdıqlarına çox sevinirdi...*” [258, s.83-89].

Xalq ədəbiyyatından bəhrələnən Qulamhüseyn Saidi “Bəyəldə yas” hekayələr toplusu kitabındakı əsərlərini dastan üslubunda qələmə alıb. Yazıçı bu hekayələrdə kənd əhlinin müxtəlif problemlərlə baş-başa qaldığını və yuxarıda oturan idarəçilərin biganəliyini göstərməyə çalışıb. “Dəndil” əsərindəki hadisələr Marağa şəhərində cərəyan edir. Əslində vətən yadlara hakimiyyətdə olanların əlilə satılır, – bu yazıçının əsərin sonunda gəldiyi qənaətidir. Əsərdə təsvir olunan fahişə obrazı da dolayısı ilə ölkənin bir növ simvoludur. Bir amerikalı əcnəbiyə bəzədilib təqdim edilən qadın əslində yurdun işğalçılara təslim edilməsinə bir işarədir. Saidi bütün bunlarla demək istəyir ki, nə qədər ki, vətənə dəyər verilmir, hər gələn əcnəbi onunla fahişə kimi rəftar edəcək.

“Pəhləvi rejimi tərəfindən yeridilən assimilyasiya siyasəti, ana dilinin yasaqlanması, farsca danışığın məcburi olması və xalqın ölkə olaylarından xəbərsiz saxlanması bu dövrün əsərlərində daha çox hüzn, kədər, qorxu və dəhşəti yansıtmağa zəmin yaradırdı. Bu illərdə İranda qorxu və ümitsizliyi əks etdirən bir “Dəhşət və qorxu ədəbiyyatı” yaranırdı. “Dəhşət ədəbiyyatı”nın ən parlaq təmsilçilərindən biri də Q.Saidi idi” [173, s.49]

“Qorxu və səksəkə” əsərində Saidi bir yazıçı-psixoloq kimi yaratdığı obrazlarının timsalında insanların münasibətlərinə hopmuş qorxu və səksəkədən danışır.

Saidinin “Qasırgaya düşmüş İsgəndər və Səməndər”, ”Dilənçi”, “Adsız və aydın olmayan qorxu”, ”Fəqir” və “Qorxu və səksəkə [229] kimi hekayələrində hər əhvalatla bərabər bir yaxın, dəhşətli basqın gözlənilir. Bu hekayələrdə fərd real vəziyyətdən xilas olmaq üçün çarpışır. Yazıçının içində bitən qəriblik və qorxu hissi yazdığı əsərlərinin içində qələbə çalır və mətnlərdə səksəkəli bir hiss yaradır. Məsələn, Q.Saidi mücərrəd, sirlili atmosferi canlandırmaq üçün xəyal, vahimə və qorxu yaradan obraz, mühit, məkanlardan yararlanmışdır

Saidinin yaradıcılığını araşdıran Cavad Mücabi yazırdı ki, *Saidinin hər bir əsəri üsyanla dolu lənətlənmiş kabusdur. Saidinin yaşantıları ilə bağlı zehində əks olunmuş xəyalların, fantaziyaların təsviridir* [300, s.102].

Saidinin yaradıcılığını araşdırmaya cəlb edən bir çox tənqidçilər, o cümlədən Ruhullah İmrani, Cavad Mücabi, Hüseyini Ruhullah, Qulamhüseyn Fərnud və başqaları onu Azərbaycan və İran nəsrində magik realizm məktəbinin banisi kimi təqdim edirlər [302]. Tənqidçilər arasında belə bir fikir yekdilliyi onun romanlarının bədii quruluşundan doğur.

Beləliklə, Cənubda nəsrin təşəkkülü, inkişaf istiqamətləri xalqın tarixi taleyi ilə bağlı gur ictimai-siyasi hadisələrin fonunda baş vermişdir. Məlum səbəblərdən ilk nümunələri fars dilində yaranan Cənub nəsrinin yaradanlarını qınamaq yersiz olardı. Lakin farsca yazılan bu əsərlərin mərkəzində Azərbaycan türkünün xarakteri, həyat tərzi, Vətən haqqında idealları dayanır. Bu nəsr nümunələrində türk folklorunun bədii fiqurları yad bir dildə milli düşüncə elementi kimi çıxış edir. Bu əsrlər farsca yazılsa da, Cənubda türk dilində nəsrin formalaşmasına ciddi zəmin oldu.

“Əsasən hekayə janrında yazılan əsərlərdə dünya ədəbiyyatının təsiri aydın görünür, bəzən nağıl, dastan poetikası önə keçir, bəzən ədəbi dil normaları pozulsa da, həyat materialı, canlı yazıçı müşahidələri üstünlük qazanır. Cənubda milli münasibətlər sahəsindəki şovinizmin şəxsiyyətin əsas mənəvi problemlərinə çevrildiyini, orada güclü milli hisslərin qabarmasına apardığını görürük” [173, s.54].

1990-cı ildə prof. Həmid Məhəmmədzadə, Eyvaz Taha və Əkbər Azadın təşəbbüsü ilə dövlət qəzeti “Keyhan”ın “Ürəkdən ürəyə yol” adlı əlavəsi türkcə yayımlanmağa başlayır. Həmid Məhəmmədzadə, A.Urmulu, Bəhrüz İmani, İsmayıl Hadi, Eyvaz Taha, Əlirza Zihəq və İsmayıl Hadi kimi formalaşmış yazıçıların timsalında dərgidə yeni nəsrin konturları görünməyə başladı. Həftəlik nəşr olunan dərgi 1991-ci ildən “Yol” adlanmış, dövlət imkanlarından yararlanaraq rəngli və nəfis tərtibatla çap olunurdu. Sonralar Nuşin Musəvinin uşaqlar üçün hazırladığı “Kəpənək” də xüsusi bir əlavə kimi topluya daxil olunur. Oxucular tərəfindən böyük sevgi və maraqla qarşılanan “Yol” jurnalı aylıq şəkildə yüksək keyfiyyət və ucuz qiymətlə buraxılırdı. Jurnal 43-cü nömrədən sonra dayandırılır [199, s.8-9].

Təbrizdə nəşr olunan “Məhd-i azadi”, “Füruğ-i azadi”, “Fəxr-i Azərbaycan”, Zəncanda çıxan “Ümid-e Zəncan” qəzetlərində hekayə nümunələrinə geniş yer verilirdi.

1990-cı illərdən başlayaraq ədəbi mühitdə bir sıra nəsr əsərləri görünməyə başlayır. İsmayıl Hadinin “Qara çuxa”, M.T. Zehtabının “Qoy olsun on” (hekayə toplusu), Nasir Mənzurinin “Son nağıl – son əfsanə” əsərləri həmin illərin məhsuludur. 1997-ci ildə islahatçıların hakimiyyətə gəlişi azərbaycanca nəşrlərin güclənməsinə imkan yaratdı. Belə ki, Toğrul Atabayın “Manqurt”, M.Ağdaşlının “Şaman” romanı, Əli Daşqının “Kənd gəlini”, Mürtəza Məcdfərin “Küçələrə su səpmişəm”, Bağır Rəşadətinin “Altun xəyal quşu”, Əziz Mohsininin “Yurd” və Vali Gözətənin “İkilər”, “Üçlər”, “Mamac” kimi nəsr əsərləri çap olundu. 2006-cı ildə ölkədəki seçkilərdən sonra türkcə nəşriyyələrdə bir canlanma və kəmiyyət dəyişikliyi yarandı. Təbrizdə, “Məhd-e-azadi”, “Fəcre Azərbaycan”, “Sahib”, “Ərk” və s. nəşr olundu.

O illərdə Süsən Nəvadəyi Rəzi, Kiyan Səfəri, Toğrul Atabay və başqalarının bir

çox hekayə və romanları birbaşa mətbuat səhifələrində çap olunurdu. 1997-ci ildə bir il ərzində tək-cə “Məhd-i azadi” qəzetində əlli-yə yaxın nəsr əsəri çap olunmuşdu. Süsən Nəvadeyi Rəzi onlarla tanınmış quzeyli yazıçıların əsərlərini ərəb əlifbasına çevirib Təbriz qəzetlərində çap etdirmiş, Şimalda yaranmış ədəbiyyat örnəklərini oxuculara yaxından tanıtmışdı. Elə o dövrdən başlayaraq hekayə janrında yeni mərhələ başlamışdı. Mətbuatda nəşr olunan yazıların yığcamlığı, az sözlə çox mətləb çatdırma üsulu təhkiyəyə də keçmişdi. Artıq bəzi yazarlar qısa hekayə yazmağa üstünlük verməyə başlamışdı.

2001-ci ildən bəri Cənub ədəbiyyatı nəsr sahəsində yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Bu zaman “Səhər” və “Yaşmaq” kimi tələbə dərgilərilə yanaşı, internet sayəsində ədəbiyyata geniş imkanlar açıldı. 1999-cu ildən Urmiyada nəşrə başlayan “Peyame_Urmiya” qəzeti ədəbiyyatsevərlərin rəğbətini qazandı.

Beləliklə, nəşriyyələr roman, memuar, oçerk və digər janrlarda ara-sıra dərc olunan ədəbi-bədii yazılar istisna edilərsə, öz səhifələrində yalnız hekayə janrına üstünlük verirdilər. Bunun da başlıca səbəbi, hər şeydən əvvəl, yazıçıların hekayə janrı vasitəsilə aktual həyat hadisələrini konkret lövhələrdə işıqlandırması, günün ən vacib problemlərinə vaxtında cavab verməsi idi.

Bu meylin güclənməsi Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında yeni nəsrin təməlini qoymuşdur. Nasir Mənzurinin “Avava”, “Qaraçuxa”, M.R.Ləvayinin “Arbatan”, Saleh Ətayinin “Don Kixot və dəli Dömrül korpusu”, Eyvaz Tahanın “Qurşun hardan açıldı”, Vali Gözətənin “Mamac”, eləcə də Ruqəyya Kəbirinin “Evim”, Sayman Aruzun “100 il inqilab” romanları çağdaş Cənub nəsrinin dəyərli əsərləri sırasında durur.

Nasir Mənzuri, Eyvaz Taha, Rūqəyyə Kəbiri, Kiyav Xiyav, Həmid Arğış, Murtuza Məcidfər, Məlihə Əzizpur, Ruqəyyə Səfəri, Hamid Əhmədi, Vali Gözətən, Toğrul Atabay, Saleh Ətayı, Qadir Cəfəri, Rəsul Məlikoğlu, Vüqar Nemət, Məmmədrza Ləvayi, Nigar Xiyavi, Ziba Mənüçöhri, Məmmədrza Təbrizli, Süsən Rəzi, Araz Əhədoğlu nəsrə özünə xas ifadə bacarığı, mövzu çeşidinin genişliyi ilə seçilirlər. Məsələn, Rūqəyyə Kəbirinin nəsrinə haqda yazılan fikirlərin doğruluğu mübahisəsizdir. Belə ki, onun hekayələrindəki qadın obrazının timsalında zaman-

zaman Kafkanın “Çevrilmə”sinin fərqli epizodları yaşanır. Rükəyyə xanımın özünün çox maraqlı həyat tarixçəsi var. Ötən əsrin 80-ci illərində milli düşüncəli gənclər çox yayılmış olan və Şimali Azərbaycana olan sevgi və maraqdan doğan sosialist baxışlara yiyələnirdilər. Bu bəlkə də bir növ bu taydakılara rəğbətə göstəricisi idi. Universitetdə təhsil alan Rükəyyə xanım da bu gənclərdən biriydi. Bir müddət sonra o, solçu fikirlərinə görə həbs olunur. Azadlığa çıxdıqdan sonra siyasi fəaliyyətdən vaz keçir. Başqa sahədə təhsil alsa da, Rükəyyə xanım poeziyaya üz tutur. R.Kəbiri poeziya ilə yanaşı, nəsr sahəsində də qələmini sınaıyır və gözəl hekayələr müəllifidir. Hələ çox əvvəllər qələmə alıb davam etdirdiyi dərdli və ağır günlərinin xatirələrini qapsayan gündəlikləri – silsilə ilə həyat hekayələrinə dönüb nəşr olunur. Paralel olaraq qadınların sorunu ilə bağlı araşdırmalar aparıb, dərgilərə məqalələr də yazır. “Evin” – evim deyil” (“Evin” Tehranda siyasi dustaqlar saxlanan həbsxananın adıdır. – P.Məmmədli) romanının baş qəhrəmanın prototipi də müəllifin özüdür. Xatırladaq ki, 2012-ci ildə Bakıda təşkil olunan hekayə müsabiqəsində R.Kəbirinin “Mavayıl” adlı əsəri birinci yerə layiq görülüb.

“Süsənbər yarpağında yazılmış məktublar” (41 məktubdan ibarət hikayə) Rükəyyə Kəbirinin özlüyündə ümid, dilək, eləcə də giley, ruh düşkünlüyü daşıyan sevgi hekayəsidir. Mövzusu mifoloji köklərə getsə də Hans Kafkanın məşhur “Böcək” hekayəsini xatırladır.

Süsənbərin hörümçəyi təhkiyəçi qadın obrazında verilir; Gün-gecəni aldırmadan çeşid saatlarda nəyisə, nələrisə oxucularına söyləyib anlatmaq istəyir. O hansısa bir həyəti səkkiz əlilə ölçərək, "sən"i axtarır.

Hekayədə süsənbər yarpağı bir təhkiyəçi kimi verilir. O gizli olan bir sirri oxucuya anlatmaq istəyir. Hekayəni geniş təhlilə cəlb edən Kiyan Xiyav yazır ki, *Süsənbərin söyləyici qadını yarı yalnıq yarı hörümçəkdir. Buradakı hörümçək gerçəkdən də düşünüb daşınmadır. Bu düşünüb daşınma oxucuya hansısa fəlsəfə yönlü bir axımı tanımlayır. Bu axımın bir adı da mənəcə absurddur. Yığcam desəm, böylə bir yazar olmaq, tər nanədə gəzinən bir hörümçək tək tər nana kimi qoxuyub, öz oxucularını çeşidli düşünüb daşınmalara sürükləyib, yaşamın absurdluğunu onlara dözülsəsi etməkdir* [103]

Onun “Ürəyim ağrıyır” hekayə toplusuna on beş hekayə daxildir [141]. Rüqəyya Kəbiri nəsr əsərlərində insanların keçirdiyi psixoloji durumları, yaşadığı ruhi sarsıntıları bacarıqla qələmə alır. Dərin müşahidə, peşəsindən irəli gələn (Rüqəyya xanım tibb işçisidir) insanın düşar olduğu fiziki və mənəvi ağrı-acılarını duyma və bəlli struktur qurmaq qabiliyyəti, yaratdığı obrazları, eləcə də təsvir etdiyi peyzajları həqiqi və inandırıcı edir “Məvayil” hekayəsində o biri əsərlərində olduğu kimi xəstə qadının psixoloji durumu gerçək, real hisslərin fonunda öz əksini tapır. Hekayəni oxuyan zaman xəstə qadının faciəsinə acımamaq olmur. Bir məqam isə hekayəyə başqa bir ovqat gətirir, əsərin qəhrəmanı xəstəliyinə rəğmən qonşu bir qadının dərdilə özünə təsəlli tapa bilir.

Ümumiyyətlə, Rüqəyya xanımın nəsr əsərlərində XXI elm və texnologiya əsrində nələrin yaşandığını bədii cəhətdən verə bilir. Eləcə də yazıçının yaratdığı mətnin modern dünyası içində Dədə Qorqud xarakterlərini görmək , ara-sıra zamanlara dönüşlər oxucu üçün çox maraqlı və diqqətçəkici olur.

Roman Cənubi Azərbaycanın indiki durumunun güzgüsüdür. İsmayıl Hadi, Nasir Mənzuri, Güntay Gəncəlp, Sayman Aruzun irihəcmli əsərlərində xalq təfəkküründən gələn inanclar, həyatı yönləndirən amillər, cəmiyyətin həyat tərzi, ictimai-siyasi və dini problemləri əks olunmuşdur.

Nəsrin atdığı möhtəşəm addımlar Rəhim Dəqiqin “Həcər”, İsmayıl Hadinin “Laçın”, Nasir Mənzurinin “Qara çuxa” və Sayman Aruzun yaradıcılıq nümunələri vaxtilə dövrü mətbuatda, “Mərdəm və cameə”, “Məhdi-Azadı”, “Şəms”, “Yarpaq”, “Yaşmaq”, “Günəş” və s. dərgi və qəzetlərdə çap olunmuşdur. Hal-hazırda Bakıda yaşayan Sayman Aruzun “Yüz il inqilab ” əsəri Cənubi Azərbaycanın indiki durumuna həsr olunub. Əsərdə məhv olmuş ömürlər, talelər təsvir edilir. Düzdür, artıq dünya kinomatoqrafiyasında üstünlüyü və dəst-xətti ilə seçilən “Yarı gizlin” adlı bir filmin ekranlarda nümayiş olunan süjeti ilə üst-üstə düşsə də, yazıçı özünəməxsus bir əsər meydana qoymağı bacarıb.

Bu da düşündürücüdür ki, XX əsrdə Cənubda Azərbaycan türkləri üç dəfə inqilab etdilər. Təəssüflər olsun ki, hər dəfə azadlıqları artmaq əvəzinə daha da azaldı. Bundan belə nəticəyə gəlmək olur ki, düzgün təşkilatlanmamış inqilablar

havayı qurbanlardı...Romanda bu məsələyə də eyham vurulur.

Əsər boyu dini, sosial-siyasi problemlər ön planda verilib. Müəllifin kəskin istehza və nifrəti ilə təsvirə çəkilir. Əsərin süjet xətti Sulduz şəhərində bir küçədə böyüyən iki gəncin sevgisi üzərində qurulub. Müəllif əsərdəki Raziyə, Seyid, Cabbar, Feyzi, Hacı, Bağdagül, Ağa Piruz, Şahin, Həjir kimi obrazların vasitəsi ilə rejimə xidmət edənlər və ona qarşı çıxanları qarşılaşdırır.

Xalqı ayağa qaldırıb ardınca aparan hərəkatlar, inqilablar el deyimində söyləniləndiyi kimi, bəzən xalqı “istisina isitmək bir yana, tüstüsündə kor edir”.

Əsərdə bir əsrdə üç inqilab yaşamış xalqın nümayəndəsinin inqilab, üsyan haqda fikirləri düşündürücüdür: *“Oğlum, inqilab millətin dirçəlişə doğru üsyanının kor koranə formasıdır. Həmişə də millətin könlüncə olmur. Yüz il inqilab etdik, üsyan etdik, amma xalqın inqilabını xalqdan alıb onun öz başına çaldılar”* [316].

Çağdaş Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı seriyasından olan “Yüz il inqilab” romanına tanınmış tənqidçilərin yazdığı fikirlər də diqqət çəkir. azadlıq.org internet sahifəsində bu mövzu ilə bağlı verilən polemikada Cavanşir Yusifli, Seyfəddin Hüseynli və b. bu haqda fikirləri ilə paylaşmaq istədik.

Seyfəddin Hüseynliyə görə, *“Məlum məqam, böyük ehtimalla, müəllifin mövqeyindən, iradəsindən qaynaqlanan, məqsədli şəkildə yol verilən qeyri-prinsipiallıq faktıdır, dediyindən dönmə nümunəsidir: kitabdakı əsas adama məxsus xəyanətlər silsiləsinin növbəti halqasıdır. Çünki “Yüz il inqilab”, bir baxımdan da, dönüklüyün anatomiyasını verməyə, xainliyin xronikasını əks etdirməyə hesablanıb”* [316].

C.Yusiflinin də romanla bağlı fərqli fikirləri var. O yazır ki, əsər sadəcə müəyyən assosiasiyalar doğurur, müəyyən işarələrlə yadda qalır. Bütün bunlar məlum həqiqətin qaranlıq tərəflərini elə bir baxış bucağından göstərir ki, nəticədə roman adı nağıla çevrilir. Əgər uğurlu həll variantı tapılsaydı, uşağın dilindən söylənilən həqiqətlər, deyək ki, Sulduz şəhərinə edilən hücumlar nəticəsində insanların başına gələn faciələr tam fərqli kontekstdən oxuna bilərdi [316].

Rəsul Yunanın timsalında Cənublu yazarlar üçün xarakterik olan yaradıcılıq səriştəsini, tərzini göstərmək istədik. Rəsul Yunan sərbəst vəznli modern şeirlə bərabər hekayə və roman müəllifidir. Hekayələrini farsca, şeirlərini isə Azərbaycan

türkcəsində yazır. Məhəmməd Rza Ləvayi də Rəsul Yunan kimi qələmini həm nəzm, həm də nəsrə sınaqır. Onun modern şeir sahəsində əldə etdiyi uğurları nəsrə də keçərlidir. Məhəmməd Rza Ləvayinin “Arbatan” romanı çağdaş Cənubi Azərbaycan romanının incilərindəndir.

Son illər Şimalda roman bumu yaşanır. Yaxşı tanıdığımız, eləcə də adını ilk dəfə görüb-əşitdiyimiz yazarların onlarla irihəcmli romanları çap olunur. Arazın o tayında isə nəsrə uğraşan gənc yazarlar, əksinə daha yığcam, daha lakonik formalara üstünlük verirlər. Bu gün Cənubda artıq Avropada ötən əsrin 60-cı illərində formalaşan “fləş fikşn” (“kibriti”, “qısa hekayə”) üslubunda yaranan və minimalizmə, kiçik həcmə əsaslanan nəsr əsərləri yazırlar. Yığcamlığa üstünlük verən belə kiçik ölçülü nəsr əsərlərinə fikir açıqcası, mikrohekayə, qısa hekayə kimi çeşidli adlar verilir. Cənubda isə belə əsərləri “kibriti hekayə” adlandırırlar. Tutumu 2000 sözü aşmayan, az söz və cümlələrlə süjeti bəlli olan bitkin bir əsər yaratmaq asan deyil. Bəzən üç, dörd cümlədən ibarət olmasına baxmayaraq, dərin mənə aşılardan bu kiçik ölçülü hekayələr sözsüz ki, yazardan böyük peşəkarlıq tələb edir. Bu cərəyanın önündə gedənlər Murtuza Məcidfər, Həmid Arğış, Toğrul Atabay, Məliha Əzizpur, Məhəmməd Sübhəddir. Onlar, necə deyərlər, “bir güllə ilə iki dovşan” vürmüş olurlar. Öncə Cənubda bəlli səbəblər üzündən ədəbi dillə bağlı yaranmış, hələ də həllini tapmayan sorunlardan azacıq uzaqlaşır, sözə qənaət edib, az sözlə çox mənə açıqlaya bilirlər. Eləcə də həm biçiminə, həm də məzmununa, məzmununa görə yeni – modern bir üslubda yazmış olurlar. Bir sözlə, “kibriti hekayə” cənublular üçün bu gün bir tapıntı kimidir.

Murtuza Məcidfərin miniatür hekayəsi yazılanları əyaniləşdirmək üçün bir örnək ola bilər:

“Qaçmaqdan yorulmuşdu. Ancaq yenə də qaçırdı. Qaç-qaç, dayanmadan, bir daha da arxaya baxdı. İtlərin hürmək səsləri hələ də eşidilirdi. Dar-düdük bir küçəyə çatmışdı. Ancaq it hürüşməsi yenə də eşidilirdi. Küçədəki qapılardan biri açıldı:

– *Xanım qız, nə olub? Qorxma, gəl içəri!*

O, içəri keçdi; kaş ki, keçməyəydi...” [201, s.26]

Məlihə Əzizpurun az sözlə çox mənə ifadə edən **miniatür hekayələrini**

araşdırmaya çəlb edən Əziz Səlamı yazır: *“Bu yığcam öykülər oxucunu diqqətlə baxmağa və sözlərin altından keçən əzilmiş, qanamış, çeynənmiş və qaranlıqda yaşamaqdan qaraltılara çevrilmiş insanları görməyə çağırır”* [237, s.91].

Bu meylin güclənməsi Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında yeni nəsrin təməlini qoymuşdur.

Cənubi Azərbaycan nəsrində aparıcı mövzu azadlıq, kimlik axtarışı ilə bağlıdır. Nəsr əsərlərinin mərkəzində Cənubi Azərbaycan xalqının yaşantıları və iztirablarıdır. Ancaq bu iztirablar daha çox, keçmişdə yaşanmış faciələrin dilə gətirilməsi üstündə köklənir. Təzyiq və çətinliklərə baxmayaraq, yeni yetişən yazarlar, Cənubi Azərbaycan nəsrinə yeni bir ruh, nəfəs və baxış gətirirlər. Beləliklə, müxtəlif nəsillərin nümayəndələri nəsrəöz töhfələrini verirlər. Milli ruh, mühüm tarixi hadisələrə çağdaş baxış və s. bir problem kimi həm yaşlı nəslə, həm gənc nəslə düşündürmüş, onlarla gözəl əsərlərin yaranmasına səbəb olmuşdur

Müəllifləri, təxminən, eyni mətləblər düşündürür: ana dili, milli mənəvi keçmiş, xalqın ağır güzəranı və s. problemlərin bədii həlli isə müxtəlif səviyyədədir. Professional yazıçılıq vərdişini çox zaman emosional təsvirlər, birbaşa çağırış üslubu əvəz edir. Lakin bununla belə bu nümunələr böyük ədəbi-tarixi əhəmiyyətə malikdir. Nəsr dilimizin cilalanması, nəsr poetikasının təkmilləşdirilməsi mənasında ədəbi prosesdə hər bir əsərin özünəməxsus yeri vardır.

NƏTİCƏ

Əsrlərlə ölçülən zaman hədudlarında vahid bir xalqın mənəvi ünsiyyətinə qoyulan qadağalar, şovinst çar, sovet və şahlıq rejimləri Azərbaycan xalqının mənəvi tərəqqisinə ciddi maneələr yaratsa da, onun gedişatını dayandıra bilməmişdir. Bu prosesdə mətbuat böyük bir tarixi missiyanı öz üzərinə götürmüş, tarixin bəxş etdiyi məhdud bir vaxt çərçivəsində belə xalqın ictimai şüuruna ciddi təsir etmişdir.

Siyasi məhdudiyətlərə baxmayaraq, Cənubdakı son 35-40 ildəki hadisələr mətbuatın və ədəbiyyatın milli mahiyyətini müəyyən etmiş, ədəbi-bədii fikrə böyük təsir göstərərək onun inkişaf mərhələlərinə yön vermişdir.

Cənublu azərbaycanlılar ictimai-siyasi sahədə milli istək və arzularını reallaşıdır bilməsələr də, 1978-1979-cu illər İran inqilabı mədəni həyatın gedişində xüsusi bir canlanma, dirçəliş mərhələsinin yaranmasına səbəb oldu. İnqilabdan sonra Cənubi Azərbaycanda sanki bir mətbuat bumu yaşandı.

1978-79-cu illər İran inqilabından sonra yaradıcı ziyalılarda millətsevərlik, türklük hissləri daha da güclənmiş, ədəbi prosesdə canlanma baş vermişdi. 1980-90-cı illərdən başlayaraq, siyasi gerçəklikdə baş verənlər ədəbi prosesin də şaxələnməsinə, milli ədəbi-qaynaqlara qayıdısa səbəb oldu. Milli düşüncənin daşıyıcıları olan janrlar mətbuatda üstünlük qazandı.

Ağır terror və repressiyalara baxmayaraq, istibdad dövründə də doğma dildə xalqın siyasi rejimə nifrət və qəzəb duyğusunu əks etdirən şeirlər, hekayələr və s. yazılmış, folklor nümunələri toplanmışdır. Təbii ki, bu əsərlərin əksəriyyəti işıq üzü görməmiş, bəziləri isə məhv edilmişdi. "Sandıq ədəbiyyatı" adı qazanmış bu əsərlərin ələ düşəni yeri gəldikcə, oxuculara çatdırılırdı. Şairlər 1979-cu il aprel inqilabına qədər və ondan sonrakı dövrdə yazdıqları əsərləri dərc etdirməklə xalqa özünə qayıdış, özünüdərk ruhu aşılamağa, milli birlik yaratmağa çalışırdılar. Başlanğıcda xalq inqilabı olub, sonralar başqa məcraya yönələn inqilab xalqı ağ günə çıxarmadı. Bu isə öz bədii əksini Həbib Sahir, Haşım Tərlan, Çayoğlu, Firudin Həsari, Süleyman Salis və Məhzunun yazdığı tənqidi yazılarda tapdı. İnqilabın yaratdığı dalğa, sonra 8

il davam edən İran-İraq müharibəsi, daha sonra inqilabçı qüvvələrin məğlubiyyəti ədəbiyyata da təsir etdi.

Şimali Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi, onun dünyada söz sahibi olması Cənubda milli özünəqayıdışa böyük təkan verdi. Arazın hər iki tayında vahid bədii dünyagörüşün ortaq ədəbi prosesin formalaşma prosesi ortaya çıxdı. Ana dili uğrunda, milli kimlik uğrunda mücadilə nəticəsiz qalmadı. Farsca yazan yazarlar ana dilinə qayıdaraq yeni əsərlər yaratdılar.

Əgər 90-cı illərə qədər ziyalılarda tarixin parlaq çağlarına dönmə, keçmişlə öyünmə ehtiyacı doğuran mövzulara geniş yer verilirdisə, artıq 90-cı illərin sonunda, kimlik toxunulmazlığı və aşırı öyünmələr, yavaş yavaş tənqid hədəfinə çevrildi.

Uzun onilliklər boyu müxtəlif siyasi-ideoloji, mili-mədəni cərəyanlara, ziyalılara məxsus nəşrlər, eyni zamanda digər kütləvi informasiya vasitələri artıq ana dili, milli mədəniyyət və milli kimlik məsələlərinin yeganə birləşdirici faktor olduğunu dərk edir və milli özünüdərkə aparan yolun milli maarifçilikdən keçdiyini bilir, bu sahəyə diqqəti artırırdılar.

Beləliklə, 1978-1979-cu illər İran inqilabından sonrakı illərdə İranda anadilli mətbu orqanlarının fəaliyyətini izləsək, aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar.

- Anadilli mətbu orqanlar Azərbaycan türklərinin milli şüurunu formalaşdırıb, xalqın özünəqayıdışına səbəb oldu.

- İranda türk dilinin varlığını qoruyub saxlayıb, ədəbi dil məsələsini həll etməyə çalışdı.

- Zəngin milli-mənəvi dəyərləri, türklüyü ilə fəxr edən yeni nəsillə yanaşı, Ana dilində yazıb yaradan yeni ədəbi nəsil yetişdirdi.

Tədqiqata cəlb edilən məsələlərdən biri də Cənubda milli bədii düşüncənin əsas göstəricisi olan folklordur. Uzun zamanlar folklorun xalq yaradıcılığının özünü qoruma instinkti bütün məhdudiyyətlərə qalib gəlmişdir. Ayrı-ayrı kitablarda və mətbuat səhifələrində dərc edilmiş şifahi xalq ədəbiyyatı örnəkləri bir daha bunu sübuta yetirir ki, Cənubda ana dilində yazılı ədəbiyyatın inkişafına istənilən imkan olmasa da, Cənub folkloru öz ilkinliyini və milli düşüncəni qoruyub saxlamışdır.

Təhlillər göstərir ki, klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin aşkara çıxarılması, araşdırılması və nəşrə hazırlanması istiqamətində cənublu araşdırmaçıların xidmətləri əvəzsizdir. Ziyalılar mətbuat səhifələrində klassik ədəbi irs barədə dərc etdiyi materiallarla o taylı-bu taylı Azərbaycan tədqiqatçılarının axtarışlarının xalqa çatdırılmasının və ədəbiyyat tariximizin dolğun və bütövləşdirilməsinə xidmət etmişlər.

Milli oyanış ədəbiyyatı şeiri vətənə, xalqa milli siyasətə xidmətə yönəlmişdi.

Klassik poeziya yeni şeirlə əvəz olunmuş, cəmiyyətdə baş verən əqidə və düşüncə dəyişikliyini ona fərqli ideyalar axarı gətirmiş, ədəbiyyatda yeni istiqamət yaratmışdı. Bu dövr şairləri şeirdə düşüncə dəyişiklikləri yaratmaqla əsərlərində insan, cəmiyyət və onun problemlərindən bəhs etməklə ədəbi mühitdə digərlərinə örnək oldular.

Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, XIX-XX yüzillər tarixi bir mərhələ kimi istər Şimalda, istərsə də Cənubda yeni dövr kimi qəbul edilib. Hər iki tayda irəliləmə və çəkilmələr olsa da, müştərək ümumi cəhətlər üstündür. Bu zəmində Cənubda ədəbi hərəkatın mahiyyətinə, inkişaf dinamikasına nəzər yetirəndə bütün ədəbi proses üçün səciyyəvi olan aşağıdakı cəhətləri qeyd etmək lazımdır:

- Şimali Azərbaycanın Rusiyaya ilhaq edilməsi ilə rus və Avropa ədəbi ictimai fikrinin mütərəqqi qolları ədəbi hərəkata güclü təsir etdi və bunun əks sədəsi Cənubda da yeni ədəbiyyatın formalaşmasına təkan verdi.

- Türkiyədə təhsil alıb püxtələşən və oradakı yeni ədəbi cərəyanları farsca yazdıqları şeirə gətirən türkəsilli şairlər ədəbiyyatda yeniləşmə yaratdılar. Şeirə yeni baxış türk dilində yaranan ədəbi nümunələrin məzmun və ifadəsinə təsirsiz qalmadı.

- Ədəbi prosesdə poeziya ədəbi ictimai hadisələrə daha tez reaksiya verdiyi, milli bədii düşüncənin önündə getdiyi kimi bədii axtarışlar mənasında da aparıcı mövqedə olmuşdur.

XX əsrin ictimai, siyasi gedişləri poetik fikrin bütün qollarına təsir etmişdir. Bu qarşılıqlı təsirin sonunda klassik şairlər ənənəvi mövzulardan uzaqlaşaraq sosial və ictimai mövzulara üz tutmuşlar. Xalq şeiri və klassik formada yaranan poeziya ilə yanaşı, təriqət ədəbiyyatı və satirik şeir də davam və inkişaf etmişdir.

Ötən əsrin 40-cı illərindən başlayaraq öndə olan “Həsərət ədəbiyyatı” nın yerini yarım əsrdən sonra özündə kimlik axtarışını ehtiva edən “Dirəniş,müqavimət ədəbiyyatı” tutdu.

Quzey Azərbaycan poeziyası ilə yaxın ünsiyyət şeir dilini sxematizmdən, yersiz belletrizmdən uzaqlaşmağa təkan verdi. Bunlarla yanaşı, Cənub ziyalılarının Avropaya mühacirəti, eləcə də müasir informasiya mübadiləsi Cənub poeziyasında modern şeir axtarıqlarını əsas istiqamətlərindən birinə çevirdi.

Yeni ədəbi nəslin yaradıcılığında illər boyunca xalqın nisgilinə çevrilən ana dilinin yasaqlığı, hələ də o taydakı doğmaların həsrəti, milli kimlik kimi dərdlərindən qaynaqlanan səssiz harayları yer alır. Onlar öncəki nəsillərdən fərqli olub, artıq vəsf, çağırış, şüar, tərif, bənzətmə kimi əski qəliblərdən uzaqlaşb əsərlərində ictimai məzmununa önəm verdilər.

Ədəbi meydana çıxan bu gənc şair və yazıçılar özlərindən öncəki nəsillərdən fərqli oldu. Bir qismi milli ruh, milli kimliyə söykənən, digər qismi isə Qərb təmayüllü, avanqard şeir yazmağa meyilləndilər. Mövzu bolluğu, fikir sərbəstliyi, ilk sırada üslub çeşidliliyi nəzəri cəlb etməyə başladı.

Cənub poeziyasının gənc nəslini birləşdirən ümumi amil onların vətən, milli dil haqqında eyni mövqedən çıxış etmələridir. Bu poeziyanın məzmunca hədudları da genişdir. Azərbaycançılıq, turançılıq düşüncəsi yeni Cənub şeirinin ideya zirvəsinə vüsət verməklə yanaşı, onun poetik ifadə imkanlarını, üslub çalarlarını da zənginləşdirir. Quzey Azərbaycan şeirinin üslubi təmayülləri Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz timsalında Cənub şeirinin yeni istiqamətlə formalaşmasında xüsusi yeri olduğu kimi, çağdaş türk şeirinin də mövqeyi hiss olunur. Özəlliklə, Nazim Hikmət şeirinin intonasiası dərhal duyulur. Digər tərəfdən şairlər Avropa poeziyasının təcrübəsini də mənimsəyir.

Cənubda nəsrin təşəkkülü, inkişaf istiqamətləri xalqın tarixi taleyi ilə bağlı gur ictimai-siyasi hadisələrin fonunda baş vermişdir. Məlum səbəblərdən ilk nümunələri fars dilində yaranan Cənub nəsrini yaradanları qınamaq yersiz olardı. Lakin farsca yazılan bu əsərlərin mərkəzində Azərbaycan türkünün xarakteri, həyat təzi, Vətən haqqında idealları dayanır. Bu nəsr nümunələrində türk folklorunun bədii

fiqurları yad bir dildə milli düşüncə elementi kimi çıxış edir. Bu nəsr nümunələri farsca yazılsa da, Cənubda türk dilində nəsrin formalaşmasına ciddi zəmin oldu.

Təhlillər göstərir ki, son otuz ildə Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında yeni axın və tendensiyaların yaranması böyük bir canlanmaya səbəb olub, ədəbi nəsil bir varis kimi zəngin ədəbi irsə sahib çıxıb onu qoruyur və ədəbiyyatda yeni səhifələr açır.

Beləliklə, son 35 ildə İranda anadilli ədəbiyyatın fəaliyyətini izləsək aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar.

- İran İslam İnqilabından üzü bu yana ana dilində təhsil və nəşr imkanlarının məhdudluğuna baxmayaraq bir çox siyasi-mədəni hərəkətlər yaranmışdır.

- Cənubi Azərbaycanda yeni ədəbi nəsil ənənəçilərə və avanqardçılara ayrılır. Bu qolların hər ikisində yazan yazarlar da var.

- Sələflərinin ənənəvi iki, üçdillik mirasını qoruyub daha çox Avropa dillərindən tərcümə sahəsində təcrübə qazanıblar.

- Əvvəlki illərlə müqayisədə ədəbi tənqid formalaşmışdır.

- İrani və Cənubi Azərbaycanı dünya səviyyəsində tanıdıb məşhurlaşdıran Qulamhüsün Saidinin ssenariləri və Səməd Behrənginin uşaqlar üçün yazdığı əsərlər sayəsində kino sənəti və uşaq ədəbiyyatı Cənubi Azərbaycanda inkişaf etməkdədir.

- Ana dilində yazıb yaradan yeni ədəbi nəsil yetişməkdədir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Ağamalı, K. Cənubi Azərbaycan demokratik ədəbiyyatında poema janrı (1945-1960): / filologiya elmləri namizədi ... dis. / – Bakı, 1965. – 314 s.
2. Ağayeva, G. Təbriz ədəbi mühiti (1941-1946) / G.Ağayeva. – Bakı: Nurlar, – 2004. – 168 s.
3. Ağ məqbərələrin şairləri. Azərbaycan çağdaş şeir antologisi [2 cildə] / Hazırlayanlar S.Muğanlı, S.Nəcədi. – Tehran: Şəhriyaran, – I c. – 2016. – 440 s.
4. Axundov, M.F. “İran” qəzetinin münşisinə...”: [3 cildə] / M.F.Axundov. Əsərləri. – Bakı: Azərnəşr, – c. 2. – 1951. – 336 s.
5. Axundov, N. Azərbaycan satira jurnalları / N.Axundov. – Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, – 1968. – 355 s.
6. Araslı, H. C. Heyətə məktub // – Tehran : Varlıq, – 1982. №35, – s. 60-69
7. Arğış, H. 80 il hekayəmiz // Cənubi Azərbaycan nəsr antologiyası. – İstanbul: Beyoğlu, – 2012. – 400 s.
8. Arğış, H. Sənin hekayələrin / H.Arğış. – Xoy: – 2003. – 220 s.
9. Atabay, T. Manqurt / T.Atabay. – Tehran: Zufa, – 2001. – 200 s.
10. Aytmatov, Ç. Gün var əsrə bərabər: Roman və povestlər / Tərc. ed. İ.İbrahimov, C. Əlibəyov. – Bakı: Yazıçı, – 1987. – 445 s.
11. Bayatılar / – Bakı: Azərnəşr, – 1960. – 252 s.
12. Bayat, S. // Xalq cəbhəsi. – 2013, 10 yanvar.
13. Behrəngi, S. 24 saat yuxuda və ayıqlıqda // Balaca qara balıq: Uşaqlar üçün hekayələr / Tərc. ed. Məhəmmədrza Afiyət. – Bakı: Gənclik, – 1978. – 104 s.
14. Beqdeli, Q. Bədrəddin Qədiri irsi // – Tehran: Varlıq, – 1985. №73-74, – s. 33-40.
15. Beqdeli, Q. Əvhədi Marağayi // – Tehran: Varlıq, – 1986. №15-16, – s.38-47.

16. Beqdeli, Q. Hinduşah Naxçıvani və onun “Sihahül-əcəm” lüğəti // – Tehran: Varlıq, – 1980. №19, – s. 47-56.
17. Beqdeli, Q. Qətran Təbrizi // – Tehran: Varlıq, – 1985. №77-78, – s. 29-38.
18. Beqdeli, Q. Səfiəddin Urməvi // – Tehran: Varlıq, – 1980. №10, – s.47-52.
19. Beqdeli, Q. Şəms Təbrizi irsi // – Tehran: Varlıq, – 1980. №12, – s.58-67.
20. Beqdeli, Q. Təsəvvüf və ədəbiyyat // – Tehran: Varlıq, – 1982. №32, – s.56-66.
21. Biriya, M. Əsərləri / Tərtib edib çapa hazırlayan, ərəb qrafikasından transliterasiya edən, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi İslam Qəribli. – Bakı: Elm, – 2010. – 356 s.
22. Cahangirov, T. “İrşad” qəzetinin farsca əlavəsi // – Bakı: 21 Azər, – 2000. №7, – s. 26-27.
23. Cahangirzadə, R. Daşlar: Şeirlər toplusu. Dayaq yayınları / R.Cahangirzadə. – Bakı: Nurlan, – 2011. – 64 s.
24. Cəfəri, H. Ağ atım / H.Cəfəri. – Zəncan: İntişarat-e Pınar, – 1369 (1992). – 176 s.
25. Cəfərov, N. Cənubi Azərbaycan ədəbi dil: normalar və üslublar / N.Cəfərov. – Bakı: Elm, – 1990. – 128 s.
26. Cəfərpur, İ. Cənubi Azərbaycan demokratik şeirinin inkişaf yolları: / filologiya elmləri namizədi ... dis. / – Bakı, 1967.
27. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası: [4 cilddə] / – Bakı: Elm, – c. 1. –1983. – 384 s.
28. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası: [4 cilddə] / – Bakı: Elm, – c. 4. – 1994. – 404 s.
29. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası: [4 cilddə] / – Bakı: Elm, – c. 2. – 1983. – 580 s.
30. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası: [4 cilddə] / – Bakı: Elm, – c. 3. – 1988. – 552 s.
31. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr): [2 cilddə] / – Bakı: Qanun, – c. 2. – 2013. – 680 s.

32. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIX-XX əsrlər): [2 cildə] / – Bakı: Nurlar, – c. 1. – 2009. – 480 s.
33. Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri / – Bakı: Elm, – 1989. – 228 s.
34. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828-1917) / Red. Ə.Sumbatzadə. – Bakı: Elm, – 1985. – 316 s.
35. Cənubi Azərbaycan yazıçılarının ədəbi məcmuəsi / Red. B.Azəroğlu, H.Məmmədzadə. – Bakı: Azərruznaməsi, – 1960. – 370 s. (ərəb əlifbası ilə)
36. Davəran, N. Şeirimiz bu gün // Kültür, – 2009. – s. 43.
37. Dədə Qorqud, – 1980, Müxtəlif sayları
38. Dəqiq, R. Düzgün Hüseyn.Yerli xəbərlər // Yoldaş, – 1979. №1, – s. 17-20. (ərəb əlifbası ilə)
39. Düzgün (Sədiq), H. Baş redaktordan // – Tehran: İnkilab yolunda, – 1980. №2, s. 4-6. (ərəb əlifbası ilə)
40. Əfəndiyev, P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı / P.Əfəndiyev. – 2-ci nəşr. – Bakı: Maarif, – 1992. – 120 s.
41. Əhmədov, T. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı. Poeziya (XIX-XX əsrlər) / T.Əhmədov. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2007. – 550 s.
42. Əhməd, V. Cənubi Azərbaycan poeziyası (1950-2010) / V.Əhməd. – Bakı: MBM, – 2014. – 420 s.
43. Əhməd, V. M.C.Pişəvəri: həyatı, mühiti və yaradıcılığı / V.Əhməd. – Bakı: – 1998. – 228 s.
44. Əliqızı (Məmmədova), A. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, təmayüllər, etüdlər / A.Əliqızı (Məmmədova). – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 1998. – 328 s.
45. Əliyev, R. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XX əsr): [2 cildə] / R.Əliyev, M.Mehdibəyova, N.Mənsuri. – Bakı: Qanun, – c. 2. – 2013. – s. 617-631.
46. Əliyev, R. Nizaminin doğma xalqına məhəbbəti // – Tehran: Varlıq, – 1983. №43, – s. 33-36.
47. Əliyev, R. Nizami poemalarında Qıpçaq-oğuz gözəli // – Tehran: Varlıq, – 1983. №42, – s. 34-41.
48. Əliyev, V. Hürriyyət fədaisi / V.Əliyev. – Bakı: Ozan, – 2000. – 168 s.

49. Əmirov (Nəbioğlu), S. Bu karvanın yolu Cüneyədir / S.Əmirov (Nəbioğlu). – Bakı: Nurlan, – 2005. – 256 s.
50. Əmirov (Nəbioğlu,) S. Səhənd / S.Əmirov (Nəbioğlu). – Bakı: Nurlan, – 2006. – 102 s.
51. Əmirov, S. Cənubi Azərbaycan milli-demokratik ədəbiyyatı (1941-1990) / S.Əmirov. – Bakı: Elm, – 2000. – 258 s.
52. Ərdəbili, Ə. Jurnalımız necə yarandı // – Stokholm: Tribun, – 1997. №1, – s. 4-7.
53. Ərdəbili, Ə. Milli kimlik və ortaq dil // – Stokholm: Tribun, – 1997. №3, – s.18-25.
54. Ətəyi, Ə. // Çuvalduz, – 1989. №5, – s.14-15.
55. Əzizpur, M. Cənub Azərbaycanda çağdaş ədəbiyyatın durumu // Azərtürk, – 2009. № 9, – s.34-39.
56. Feyzullahi, H. Ordan burdan // – Təbriz: Dədə Qorqud, – 1981. №15, – s. 12-15.
57. Fərəhməndi, Ə. Bayatılar // – Təbriz: Səhər, – 1999. №5, – s. 65-69.
58. Fərşbah, H. Bir sevgi, bir ömür: Hekayələr / H.Fərşbah. – Tehran: – 1386 (2007). – 96 s.
59. Fərzanə, M. Ana dilimiz və milli varlığımız uğrunda mübarizələr dəftərindən // – Tehran: Varlıq, – 1983. №1-2, – s. 41-48.
60. Fərzanə, M. Azərbaycan el mahnıları // – Tehran: Varlıq, – 1995. №96, – s. 101-105.
61. Fərzanə, M. Dədə Qorqud boylarının dil və üslub özəlliklərini Azərbaycan türkcəsində aramalıyıq // – Tehran: Varlıq, – 1993. №88, – s. 13-19.
62. Fərzanə, M. Valid İzbudağın tapıntısı // – Tehran: Varlıq, – №78-79, – s.41-48
63. Fitrət, Ə. Olmazmı?! // – Tehran: İnqilab yolunda, – 1980. №4, – s.34-35.
64. Güney Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası (Çağdaş dövr) / Tərtibçi, ön söz və izahlı sözlərin müəllifi Pərvanə Məmmədli. – Bakı: Teas Press Nəşriyyat Evi, – 2015. – 364 s.

65. Güneyli, H. Dağınq türklərin nümayəndəsi // – Tehran: Varlıq, – 1996. №101, – s. 45-50.
66. Hacıyeva, Y. Cənubi Azərbaycan Mətbuatı ana dili uğrunda mübarizənin aparıcı vasitəsi kimi (1979-2005-ci illər): [Elektron resurs]. URL: <http://ethnoglobus.az/az/index.php/x-b-rl-r/itemlist/tag/m%C9%99tbat>.
67. Hacıyev, C.X. Cənubi Azərbaycan demokratik ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri (1906-1946): [2 cildə]: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 1949. – 971 s.
68. Hacıyev, C.X. Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü / C.Hacıyev. – Bakı: Azər nəşr, – 1980. – 246 s.
69. Hacıyev, C.X. Uğur yolu. Cənubi Azərbaycanda mətbuat, maarif və incəsənət. Azərbaycan ədəbiyyatında cənub mövzusu / C.Hacıyev. – Bakı: Azər nəşr, – 1987. – 272 s.
70. Hacıyev, T. Seçilmiş əsərləri / T.Hacıyev. – Bakı: Elm, – c. 1, h. 2. – 2017. – 360 s.
71. Hadi, İ. Dumanlı günlər / İ.Hadi. – Təbriz: Fethi, – 1991. – 290 s.
72. Hadi, İ. Nə deyim belə demokratiyaya // Nidaye Azərbaycan. – 1998, №78.
73. Hatəmi, H. Mühacir İran qəzetlərinin müstəmləkəçilik və imperializm əleyhinə mübarizəsi / H.Hatəmi. – Bakı: Azər nəşr, – 1964. – 232 s.
74. Heydər, B. Alma yolu / B.Heydər. – Qum: Nəvidi-islam, – 2008. – 176 s.
75. Heyət, C. Atalar sözlərinin yaranma yolları // – Tehran: Varlıq, – 2005. №138, – s. 12.
76. Heyət, C. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış / C.Heyət. – Bakı: Azər nəşr, – II kitab, – 1998. – 376 s.
77. Heyət, C. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış / C.Heyət. – Bakı: Yazıçı, – I kitab, – 1993. – 176 s.
78. Heyət, C. Azərbaycan ədəbiyyatı // – Tehran: Varlıq, – 1979. №1, – s.3-14.
79. Heyət, C. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı / C.Heyət. – Bakı: Azər nəşr, – 1990. – 162 s.

80. Heyət, C. Dədə Qorqud dastanları nə vaxt və haradan yarandı // – Tehran: Varlıq, – 1993. №91, – s. 3-8.
81. Heyət, C. Dədə Qorqud kitabı. Ölməz söz xəzinəmizdən incilər // – Tehran: Varlıq, – 1981. №25, – s.53-63.
82. Heyət, C. Ədəbiyyatşünaslıq / C.Heyət. – Bakı: Elm, – 1996. – 193 s.
83. Heyət, C. Füzulinin dili // – Tehran: Varlıq, – 1987. №64, – s.7-12.
84. Heyət, C. Füzulinin dili və söz xəzinəsi // – Tehran: Varlıq, – 1994. №93, – s. 6-10.
85. Heyət, C. Füzulinin ədəbi şəxsiyyəti // – Tehran: Varlıq, – 1988. №65, – s. 5-9.
86. Heyət, C. Füzulinin ədəbi təsiri // – Tehran: Varlıq, – 1995. №96, – s. 16-21.
87. Heyət, C. Füzulinin “Leyli və Məcnun” mənzuməsinə Nizami və digər şairlərin təsiri // – Tehran: Varlıq, – 1988. №66, – s.14-19.
88. Heyət, C. İki dilin müqayisəsi / C.Heyət. – Bakı: Elm, – 1991. – 98 s.
89. Heyət, C. Türkiyənin Cümhur başkanı Süleyman Dəmirələ açıq məktub // Güney Azərbaycan (Ə.Rəhimli, Ş.Tağıyeva, S.Bayramzadə, P. Məmmədli), – s. 379-382.
90. Heyət, C. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış / C.Heyət. – Bakı: Azərneşr, – 1993. – 169 s.
91. Heyət, M. Əncümən ruznaməsi // – Tehran: Varlıq, – 2005. №138, – s. 35-42.
92. Həbibbəyli, İ. Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar: Albom-monoqrafiya / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm, – 1999. – 140 s.
93. Həqqi, B. Atalar sözlərinin kökləri / B.Həqqi.– Köln: – 1988. – 204 s.
94. Həqqi, B. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı / B.Həqqi. – Köln: – 1990. – 300 s.
95. Həsənlü, H. Zəncan bayatıları / H. Həsənlü. – Zəncan: – 1368 (1989). – 202 s.
96. Həsənzadə, T. M.H.Etimadülsəltənənin əsərlərində Azərbaycan tarixi məsələləri / T.Həsənzadə. – Bakı: Elm, – 2001. – 160 s.

97. Hüseyni, Ə. Həsənoğlunun azərbaycanca daha bir qəzəli üzərinə // – Tehran: Varlıq, – 1995. №97, – s.64-68.
98. Hüseynov, B. XX əsr fars şeirində ənənə və novatorluq / B.Hüseynov. – Bakı: Elm, – 1975. – 340 s.
99. Xalq yaddaşından. Atalar sözü // Yoldaş, – 1979. №3 – s. 45-51.
100. Xiyabani, Ş.M. Azərbaycan himni // Təcəddüd. – 1917, №24.
101. Xiyabani, Ş.M. Azərbaycan xalqına kədər lazım deyil // Təcəddüd. – 1917, №55.
102. Xiyav, K. Ah, gözlərində doğulmaq / K.Xiyav. – Tehran: Əndişeye Nev (Fərzanə) yayın evi, – 1387 (2007-8). – 200 s.
103. Xiyav, K. Nanə yarpağında qadın hörümçək // – Tehran: Azəri, – 2014. №9, – s. 45-51.
104. İbrahimi, F. Sabaha yol / F.İbrahimi. – Ərdəbil: Azər Səbəla, – 2000. – 200 s.
105. İbrahimov, M. Cənubda dirçəliş // Azərbaycan, – 1980. № 1, – s. 35-47.
106. İbrahimov, M. Cənubdan səslər. Əsərləri: [10 cildə] / M. İbrahimov. – Bakı: Yazıçı, – c. 4. – 1981. – 504 s.
107. İbrahimov, M. Qaranlıqdan işığa // Ədəbiyyat. – 1982, 27 avqust.
108. İbrahimov, M. Mənalər xəzinəsi (müqəddimə) // “Arazam Kürə bəndəm” / tərtib edən B.Abdullayev. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 400 s.
109. İbrahimov, M. Ümid və kədər poeziyası // Azərbaycan, – 1988. №4, – s.132-138.
110. İbrahimov, M. “Yol” jurnalı axtarışda // Ədəbiyyat. – 1991, 23 oktyabr.
111. İman Əli, H. Təbrizdən niyə hamı qaçır? // Şəms Təbriz. – 2000, №80
112. İranlı, H. Baş məqalə // Ülkər, – 1981. №12, – s.34-39.
113. İsmayıl, Ü. Urmu gölü şeir antologiyası / Ü.İsmayıl. – Urmiya: – 2014. – 500 s.
114. İsmayılzadə, M. Urmu folkloru / M. İsmayılzadə. – Urmu: – 2013. – 80 s.
115. XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar (1900-

- 1985): Məqalələr məcmuəsi / Red. M.Aslanov. – Bakı: Elm, – 1990. – 216 s.
116. Kamali, Ə. Aşıq Rza Əli // – Tehran: Varlıq, – 1982. №35, – s. 74-82.
117. Kamali, Ə. Əbivərd türkləri // – Tehran: Varlıq, – 1987. № 86, – s.77-79.
118. Kamali, Ə. Əhməd Davəri // – Tehran: Varlıq, – 1982. №39-40, – s. 70-84.
119. Kamali, Ə. Əndəlib // – Tehran: Varlıq, – 1983. № 41-42, – s. 81-88.
120. Kamali, Ə. Həmədanlı Fani // – Tehran: Varlıq, – 1983. № 47-48, – s. 81.
121. Kamali, Ə. Xəstə Qasımla Ləzgi Əhmədin deyişməsi // – Tehran: Varlıq, – 1985-86. №73-74, – s. 80-87.
122. Kamali, Ə. Xəstə Qasım // – Tehran: Varlıq, – 1985. №77-78. – s. 86-92.
123. Kamali, Ə. Qaşqaylar // – Tehran: Varlıq, – 1984. №53, – s.69-78.
124. Kamali, Ə. Qırmızınlı Fəqir // – Tehran: Varlıq, – 1981. №31. – s.61-68.
125. Kamali, Ə. Mahmud Baqiri // – Tehran: Varlıq, – 1986. №85-86, – s. 84-91.
126. Kamali, Ə. Məddah // – Tehran: Varlıq, – 1983. №53-54, – s. 80.
127. Kamali, Ə. Mirzə Darab Asi // – Tehran: Varlıq, – 1983. №33, – s. 67-78.
128. Kamali, Ə. Molla Əhməd // – Tehran: Varlıq, – 1983. №51-52, – s.79-88.
129. Kamali, Ə. Molla Əsəd Nizam // – Tehran: Varlıq, – 1982. №36, – s. 84-90.
130. Kamali, Ə. M.P.Vaqifin yeni tapılan qoşmaları // – Tehran: Varlıq, – 1981. №11-12, – s. 42-49.
131. Kamali, Ə. Müznüb // – Tehran: Varlıq, – 1983. № 59-60, – s. 76-82.
132. Kamali, Ə. Savə və savəlilər // – Tehran: Varlıq, – 1987. №83-84, – s. 57-68.

133. Kamali, Ə. Seyid Əhməd // – Tehran: Varlıq, – 1983. №51-52, – s. 79-88.
134. Kamali, Ə. Söz sərvətimiz // – Tehran: Varlıq, – 1981. №25, – s. 21-30.
135. Kamali, Ə. Şeyx Muntəzir // – Tehran: Varlıq, – 1983. №43-44, – s. 82-89.
136. Kamali, Ə. Telimxan // – Tehran: Varlıq, – 1981. №25, – s. 52-59.
137. Kamali, Ə. Telimxan və klassiklər // – Tehran: Varlıq, – 1982. №32, – s. 67-73.
138. Kamali, Ə. Türkmən Mahmud // – Tehran: Varlıq, – 1982. № 28-29, – s. 55-59.
139. Kəbiri, R. İçimdəki qız / R.Kəbiri. – Təbriz: Yaran, – 2013. – 208 s.
140. Kəbiri, R. Təbrizim, al təbimi: Şeir toplusu / R.Kəbiri. – Təbriz: Nəbati yayın evi, – 1390 (2011). – 196 s.
141. Kəbiri, R. Ürəyim ağrıyır / R.Kəbiri. – Bakı: Qanun, – 2012. – 140 s.
142. Kəndli, Q. 1941-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycan demokratik ədəbiyyatının inkişafı: / filologiya elmləri namizədi ... dis. / – Bakı, 1955. – 398 s.
143. Kərimi, H. Qələmdir, qələm // – Urmiya: Mahni, – 2014. №2, – s. 34.
144. Kərimi, H. Marağayi. Rəngarəng Kərimi: [3 cildə] / H.Kərimi. – 3-cü nəşr. – Tehran: İntişarate Piri, – c. 1. –1377-1378(1997-98). – 460 s.
145. Koroğlunun uşaqlara ərməğanı // – Təbriz: Koroğlu, – 1980. №4, – s. 54-55.
146. Kürdoğlu, H. XIX əsrdə Cənubi Azərbaycanda folklor // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIX-XX əsrlər): [2 cildə]. – Bakı: Nurlar, – c. 1. – 2009. – 300 s.
147. Qaraçorlu, B.S. Seçilmiş əsərləri / B.S.Qaraçorlu. – Bakı: Yazıçı, – 1984. – 287 s.
148. Qarayeva, G. Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin yeni tarixi. I kitab / G.Qarayeva, A.Hacıqədirli. – Bakı: – 2003. – 300 s.
149. Qarayev, Y. Ön söz // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. – Bakı: Azərnəşr, – 1990. – 162 s.

150. Qarayev, Y. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / Y.Qarayev. – Bakı: Elm, – c. 2. – 2015. – 632 s.
151. Qasımlı, M. Aşiq sənəti / M.Qasımlı. – Bakı: Ozan, – 1996. – 203 s.
152. Qəmbərqızı, R. Bulud Qaraçorlu Səhənd və onun poeziyası (Qaraçorlu Bulud Səhəndin “Sazımın sözü” kitabına ön söz) / R.Qəmbərqızı. – Bakı: Yazıçı, – 1984. – 256 s.
153. Qənizadə, M. lisani-madəri // Fəryad, – 1907, №3.
154. Qəribli, İ. Ədəbiyyat sərhəd tanımır (Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı məqalə və oçerklər) / İ.Qəribli. – Bakı: Elm və təhsil, –2014. – 288 s.
155. Qorxmaz, Z. Əmir Hidayətullah və onun divanı // – Tehran: Varlıq, – 1987. №64, – s. 115
156. Qurbani, C. Atalar sözləri / C.Qurbani. – Zəncan: Daneş, – 1390 (2011). – 282 s.
157. Makulu, P. Pərişan // Yeni fikir. – 1924, 15 avqust.
158. Marağalı, Ə. Əsərləri / Ə.Marağalı. – Bakı: – 1970. – 197 s.
159. Mehdibəyova, M. Cənubi Azərbaycan mühacirət nəsrı (1947-1990-cı illər) / M.Mehdibəyova. – Bakı: Nurlar, – 2007. – 192 s.
160. Mehیار, A. Tufarqanın ikinci rəvayəti // – Tehran: Varlıq, – №67, – s.56-63.
161. Məcidfər, M. Qara duvaq / M.Məcidfər. – Tehran: Emrud, – 2011. – 65 s.
162. Məhəmmədi, M. Ədəbi düşüncələr // Bakı-Təbriz, – 2006. №2, – s.45-49.
163. Məmmədəli, M. Savə ədəbiyyatı // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1988, 17 fevral.
164. Məmmədخانلی, Ə. Unudulmaz Təbriz günləri // Ədəbiyyat. – 1990, 11 may.
165. Məmmədli, P. Azərbaycanda mistik realizmin banisi // Ədəbiyyat. – 2015, – 17 may.

166. Məmmədli, P. Cənub dirəniş ədəbiyyatının təmsilçisi – Ə.Ağçaylı // Ulduz, – 2016. №2, – s.54-65.
167. Məmmədli, P. Cənubi Azərbaycanda ədəbi proses (2016) // Cənubi Azərbaycanda ədəbi proses, – Bakı: Hədəf, – 2017. – s.364-382.
168. Məmmədli, P. Cənubi Azərbaycanda ədəbi proses (2015) // Cənubi Azərbaycanda ədəbi proses. – Bakı: Hədəf, – 2016. – s.386-404.
169. Məmmədli, P. Cənubi Azərbaycanda ədəbi proses (2014) // Ədəbi proses 2015. AMEA, Ədəbiyyat İnstitutu, – Bakı: Hədəf, – 2015, – s.280-315.
170. Məmmədli, P. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər / P.Məmmədli. – Bakı: Sabah, – I hissə. – 2015. – 200 s.
171. Məmmədli, P. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri / P.Məmmədli. – Bakı: Sabah, – 2015. – 300 s.
172. Məmmədli, P. Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi / P.Məmmədli. – Bakı: Elm, – 2009. – 200 s.
173. Məmmədli, P. Duyğu və iztirablarını pantomimlərdə əks etdirən yazıçı // Azərbaycan, – 2011. №11, – s.49-58.
174. Məmmədli, P. Ədəbiyyata böyük töhfələr bəxş edən H.Məmmədzadə // Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər. – Bakı: Sabah, – I hissə. – 2015. – s.87-92.
175. Məmmədli, P. Əli Kamali irsi // De fakto. – 1997, 07, 14, 21, 24 noyabr
176. Məmmədli, P. Güney Azərbaycan mətbuatı tarixinə baxış // Azərbaycan mətbuatı antologiyası: [2 cildə]. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 2. – 2011. – s. 360-372.
177. Məmmədli, P. Hər iki tayın gerçək aynası. “Azərbaycan” dərgisi / P.Məmmədli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 200 s.
178. Məmmədli, P. İranda folklor irsimizi yaşadanlar // Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər. – Bakı: Sabah, – I hissə. – 2015. – s.192-196.
179. Məmmədli, P. Qarabağ gülməyincə // Xatun, – 1998. №1, – s.38-41.
180. Məmmədli, P. Qorqud nəfəsli şair Səhənd // 21 Azər, – 2000. №4, – s.34-40.

181. Məmmədli, P. Məhəmmədağlı Zehtabi. Böyüklərimiz / P.Məmmədli. – Bakı: 5, – s.427-434
182. Məmmədli, P. Mətbuatın ana dilinin və ədəbiyyatın qorunmasında rolu // Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2020. № 1, – s.186-193
183. Məmmədli, P. Nobel mükafatına təqdim olunan Rza Bərahəni // Ulu Çinar, – 2010. №2, – s.43-47.
184. Məmmədli, P. Ön söz // Güney Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası (Çağdaş dövr). – Bakı: Teas Press Nəşriyyat evi, – 2015, – s.9-21.
185. Məmmədli, P. Ön söz // Həbib Sahir. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Lider, – s. 3-12.
186. Məmmədli, P. Ön söz // Məhəmmədağlı Zehtabi. Başqa elim, dilim var mənim. – Bakı: Elm, – 2011. – s.3-18.
187. Məmmədli, P. Tanınmış türkoloq Həmid Nitqi // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1996, 12 iyul.
188. Məmmədli, (Məmmədova) P. “Varlıq” dərgisində ədəbiyyat məsələləri / P.Məmmədli. – Bakı: Elm, – 2000. – 200 s.
189. Məmmədova (Əliqızı), A. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri / A.Məmmədova (Əliqızı). – Bakı: BDU nəşri, – 1998. – 168 s.
190. Məmmədov, R. Azərbaycan diasporu və milli mətbuat / R.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 2004. – 200 s.
191. Məmməd zadə, H. Qəbirləri sökürdülər // Yol, – 1990. №2, – s.14-17.
192. Məmməd zadə, H. Mirzə Fətəli Axundov və Şərq / H.Məmməd zadə. – Bakı: Elm, – 1971. – 368 s.
193. Məmməd zadə, H. Ön söz // Mirzə Şəfi Vazeh. Şeirlər məcmuəsi. – Bakı: Elm, – 1987. – s.3-10.
194. Məmməd zadə, H. Yeni tapıntı // – Bakı: Azərbaycan, – 1964. №10, – s. 45-54.
195. Mənzuri, N. Qaraçuxa // Azərtürk, – 2010. noyabr, – s.31-56
196. Mirzəyeva, L. Kərim Məşrutəçi Sönməz (Bibliografiya) / L.Mirzəyeva. – Bakı: – 2015. – 136 s.

197. Möhsüni, Ə. Səttərxana // – Tehran: Varlıq, – 1979. №1, – s.52.
198. Muğanlı, E. Gəncəli Səbahının həyat və yaradıcılığına dair: [Elektron resurs]. URL: www.ishiq.net
199. Muğanlı, H. Vaqiətdən sonra // – Tehran: Yoldaş, – 1979. №3, – s. 45-52. (ərəb əlifbası ilə)
200. Muğanlı, S. Mətbuat və çağdaş ədəbiyyatın tənqidi // – Tehran: Dilmanc, – 1386 (2007). №35-36 (212), – s.8-15. (ərəb əlifbası ilə)
201. Murtuza, M. Qara duvaq / M.Murtuza. – Tehran: Emrud, – 2007. – 56 s. (ərəb əlifbası ilə)
202. Mustafayev, V. Cənubi Azərbaycanda milli şüur (XIX əsrin birinci yarısı) / V.Mustafayev. – Bakı: Zeynalov və oğulları kompaniyası, – 1998. – 188 s.
203. Nəbiyev, B. Ölümsüzlüyün sirri / B.Nəbiyev. – Bakı: Sabah, – 1994. – 188 s.
204. Nitqi (Aytan), H. Hər rəngdən / H.Nitqi. – Təbriz: – 1375 (1996). – 196 s. (ərəb əlifbası ilə)
205. Nitqi (Aytan), H. Seçilmiş əsərləri / ön sözün müəllifi Sabir Nəbioğlu. – Bakı: Avrasiya Press, – 2005. – 152 s.
206. Nitqi, H. Heydərbabadan Savalana // – Tehran: Varlıq, – 1987. №93-94, – s.29-50.
207. Nitqi, H. Min ilin sonu / H.Nitqi. – İstanbul: Ötükən, – 2010. – 280 s.
208. Nitqi, H. Ovsun // – Tehran: Varlıq, – 1986. №85, – s.4-7.
209. Peykəzər, N. Adsız şeirlər // Çuvalduz, – 1990. № 6, – s.35-39. (ərəb əlifbası ilə)
210. Pirhaşimi, T. Qarabağ şikəstəsi // – Tehran: Varlıq, – 1989. №76, – s.45-47.
211. Pirhaşimi, T. Mir Əbdül Fəttah Marağayi // – Tehran: Varlıq, – 1989. № 73, – s.86-94.
212. Pişəvəri, S.C. Nadirə / Tərc. ed. Yədulla Kənanı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 398 s.
213. Pişəvəri, S.C. Seçilmiş əsərləri / S.C.Pişəvəri. – Bakı: Maarif, – 1984. –

364 s.

214. Raşidi, H. Biz də varıq / H.Raşidi. – Tehran: Mavi çiçəklər, – 1393(2014). – 284 s. (ərəb əlifbası ilə)

215. Rəsulzadə, M.Ə. Azərbaycanca milli hərəkət / tərtibçi prof. Şirməmməd Hüseynov. – Bakı: Təhsil, – 2009. – 196 s.

216. Rəsulzadə, M.Ə. Əsərləri: [5 cildə] / çapa hazırlayan, ön sözün və şərhlərin müəllifi prof.Şirməmməd Hüseynov. – Bakı: Təhsil, – c. 2. – 2014. – 480 s.

217. Rizvanov, N. Azərbaycan diasporası tarixindən / N.Rizvanov. – Bakı: Borçalı, HPM, – 2002. – 200 s.

218. Rizvanov, N. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının yeni inkişaf mərhələsi (1850-1920) / N.Rizvanov. – Bakı: Səda, – 2005. – 208 s.

219. Rüstəmov, A. Klassik Azərbaycan poeziyasında qəzəl janrının tarixi və poetikası, XII-XVII əsrlər / A.Rüstəmov. – Bakı: Elm, – 1990. – 200 s.

220. Rüstəmov, A. Q.Beqdelinin ədəbiyyatımıza xidmətləri // – Tehran: Varlıq, – 1998. №109-110, – s.63-69.

221. Rüstəm, S. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / S.Rüstəm. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 256 s.

222. Rzasoy, S. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst / S.Rzasoy. – Bakı: Elm və təhsil, – 2008. – 188 s.

223. Sahir, H. Arzu-Qənbər / tərtib edən, ərəb əlifbasından çevirən, ön söz və izahlı sözlərin müəllifi Pərvanə Məmmədli. – Bakı: Elm, – 2007. –100 s. (ərəb əlifbası ilə)

224. Sahir, H. Seçilmiş əsərləri / tərtibçi Vəfa Əliyev, ön sözün müəllifi Pərvanə Məmmədli. – Bakı: Lider, – 2005. – 192 s.

225. Sahir, H. Səhər işıqlanır / H.Sahir. – Tehran: – 1969. – 188 s. (ərəb əlifbası ilə).

226. Sahir, H. Sürgün / H.Sahir. – Təbriz: Əxtər, – 2007. – 144 s. (ərəb əlifbası ilə)

227. Sahir, H. Tərrihata çox inanma // – Tehran: Varlıq, – 1979. №3, – s.50-51.

228. Saidi, Q. (Gövhər Murad). Dahhak / Q.Saidi. – Tehran: – 1377. – 192 s. (ərəb əlifbası ilə)
229. Saidi, Q. Sonsuz səfər: Nəsr toplusu / tərcüməçilər H.Vahidi, N.Xiyavi və M.Ağzadə, tərtib edən, ərəb qrafikasından çevirən, müqəddimə və izahlı sözlərin müəllifi Pərvanə Məmmədli. – Bakı: Hədəf, – 2015. –184 s.
230. Sarı, A. Seçmə bayatılar / A.Sarı. – Bakı: Sabah, – 1993. – 160 s.
231. Səbahi, G. Həyat faciələri / G.Səbahi. – Tehran: – 1980. – 244 s. (ərəb əlifbası ilə).
232. Səbahi, G. Ovçu // – Tehran: Varlıq, – 1979. №3, – s.55-64.
233. Səbahi, G. Şərəfli ölüm / G.Səbahi. – Tehran: Dünya, – 1980. – 98 s.
234. Səhənd, B. Qaraçorlu // B.Səhənd. Dədəmin kitabı (tərtib, ön söz və şərhlərin müəllifi Süleymanoğlu Fikrət). – Bakı: Nurlar, – 2015. – 256 s.
235. Səhər. Mavilər / Səhər. – Tehran: Yaşmaq, – 2017. – 196 s. (ərəb əlifbası ilə).
236. Səhhət, A. Əsərləri: [2 cildə] / A.Səhhət. – Bakı: Gənclik, – c.2. – 1970. – 196 s.
237. Səlamı, Ə. Az sözlərin çox sözləri / Ə.Səlamı. – Berlin: – 2015. – 196 s.
238. **Səlməsi, S. // Fəryad. – 1907, №2.**
239. Sərrafı, Ə. Cənub folkloru / Ə.Sərrafı. – Təbriz: – 1999. – 68 s. (ərəb əlifbası ilə)
240. Sərraf, R. Sataşma // – Təbriz: Azərbaycan, – 1907. №2, – s.6-8
241. Siyami, Ə. Xəstə Qasım / Ə.Siyami. – Təbriz: tarixsiz, – 227 s. (ərəb əlifbası ilə).
242. Siyəhrudi, H. Kim kimədir // Varlıq, – 1992. № 85, – s.78-81
243. Sönməz. Bayatılar // – Tehran: Varlıq, – 1979. №3, – s. 67.
244. Sönməz. Şeh muncuğu / Sönməz. – Təbriz: Ərk, – 1995. – 96 s. (ərəb əlifbası ilə).
245. Şamil, Ə. Rza Bərahəninin Bakıdakı bir müsahibəsi // Kimlik, – 2010. № 5, – s.42-49.
246. Şeyda, Y. Ədəbiyyat ocağı / Y.Şeyda. – Təbriz: – c. 3. – 1381. – 400 s.

(ərəb əlifbası ilə)

247. Şəhriyar, M. Qaçaq Nəbi // – Tehran: Varlıq, – 1979. №4, – s. 42.

248. Şəhriyar, M. Yalan dünya / M.Şəhriyar. – Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, – 1993. – 88 s.

249. Şükürova, F. XX əsr Cənub Azərbaycan epik şeiri / F.Şükürova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 372 s.

250. Taha, E. Dil varlığın evidir / E.Taha. – Tehran: Pinar, – 1388 (2009). – 376 s. (ərəb əlifbası ilə)

251. Taha, E. Qurşun hardan açıldı / E.Taha. – Bakı: – 2006. – 200 s.

252. Təbrizi, S. Amac və məramımız // – Toronto: İldırım, – 1998. №1 – s.9-12.

253. Təbriz universitetinin tələbə cəmiyyəti. Prezident Hatəmiyə müraciət // Nəvidi “Azərbaycan” qəzeti. – 2001, №93 (ərəb əlifbası ilə).

254. Tərlan, H. İranda qalıb // Ulduz. – 1979, №1 (ərəb əlifbası ilə)

255. Ucqar, Ü. Balıqçı əllərinə doğru / Ü.Ucqar. – Bakı: Qanun, – 2011. – 56 s.

256. Ulduz. 1979-cu il sayları. (ərəb əlifbası ilə)

257. Ülkər, İ. Urmu gölü / İ.Ülkər. – Tehran: – 2014. – 500 s. (ərəb əlifbası ilə)

258. Varlıq, – Tehran, 1978-2010 -cu ildəki sayları.

259. Vəfayi, Z. // – Təbriz: Çuvalduz, – 1991. №8, – s.13-21(ərəb əlifbası ilə)

260. Vəkili, Q. Baş məqalə // Həşəratül-ərz. – 1908, №1 (ərəb əlifbası ilə)

261. Vəkilov, C.M. Azərbaycan Respublikası və İran: 40-cı illər / C.M.Vəkilov. – Bakı: Elm, – 1991. – 120 s.

262. Vilayi, M.P. Cənubi Azərbaycanda Milli azadlıq uğrunda demokratik mətbuatın mübarizəsi (1945-1946) / M.P.Vilayi. – Bakı: – 1963. – 208 s.

263. Zehtabi, M. Bağban Eloğlu / M.Zehtabi. – Təbriz: – 1367. – 200 s. (ərəb əlifbası ilə)

264. Zehtabi, M. İran türklərinin tarixi / M.Zehtabi. – Təbriz: – 1998. – 840 s.

(ərəb əlifbası ilə)

265. Zehtabi, M. Qoy olsun on / M.Zehtabi. – Təbriz: – 1982. – 192 s. (ərəb əlifbası ilə)

266. Zihəq, Ə. İtkin ulduz / Ə.Zihəq. – Tehran: Zufa, – 2006. – 160 s.

267. Zihəq, Ə. Nəsrimiz haqqında // – Urmiya: Bayram məcəlləsi, – 1388. № 22, – s.13. (ərəb əlifbası ilə)

Türk dilində

268. Akpınar, Y. Azeri Edebiyatı Araştırmaları / Y.Akpınar. – İstanbul: Dergah Yayınları, – 1994. – 514 s.

269. Akpınar, Y. Hebib Sahir // Azeri Edebiyatı Araştırmaları, – İstanbul: Dergah Yayınları, – 1994. – s.138-142.

270. Bosnalı, S. İranda Türk olgusu ve “Varlık” dergisi üzerine bilimsel araştırmalar / B.Sonel. – Ankara: – 2000. – 200 s.

271. Bosnalı, S. İranda Türk Varlığı ve Varlık Dergisi // – Tehran: Varlık, – 2001. №116 - 3, – s.102-111.

272. Gevher, M. Külahlı Bey Külahsız Bey / Çevireni Mehmet Kanar. – İstanbul: – 1996. – 228 s.

273. Gökdağ, B.A. İran Türklerinden Kimlik Meselesi / B.A.Gökdağ, M.Heyet // – Ankara: Bilig, – 2004. sayı 30, – s. 51-84.

274. Kaban, N. Gulam Huseyn Saidinin hayatı, tiyatro eserleri. Dahhak isimli tiyatro eserinin çevirişi ve tehlili: / Yüksek Lisans Tezi / – Erzurum, 2014. – 98 s.

275. Kafkasyalı, A. İran türk aşıkları ve milli kimlik / A.Kafkasyalı. – Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi, – 2007. – 320 s.

276. Kafkasyalı, A. İran Türk Edebiyatı Antolojisi: [6 cildde] / A.Kafkasyalı. – Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, – c. 6. – 2002. – 654 s.

277. Kafkasyalı, A. İran Türk Edebiyatı Antolojisi: [6 cildde] / A.Kafkasyalı. – Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, – c. 5. – 2002. – 622 s.

278. Kafkasyalı, A. İran türkleri / A.Kafkasyalı. – İstanbul: Bilgeoğuz, – 2010. –

364 s.

279. Kanar, M. Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi / M.Kanar. – İstanbul: Say Yayınları, – 1999. – 228 s.

280. Kobotarian, N. Tebriz Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı / N.Kobotarian. – Adana: Karahan kitab evi, – 2013. – 304 s.

281. Okuyucu, C. Divan edebiyatı estetiği / C.Okuyucu. – İstanbul: Kapı Yayınları, – 2010. – 244 s.

282. Pala, İ. Ansiklopedik Divan şiiri sözlüğü / İ.Pala. – İstanbul: Kapı Yayınları, – 2003. – 196 s.

283. Sarrafi, A. İran Türklerinin Etnografyası ve Türk Folklorunun Araştırılmasındaki Sorunlar // Uluslararası Halk Edebiyatı Kurultayı, Seminer-Kongre Bildirileri Dizisi: 72, – Ankara: – 2002. – s. 641–650.

Rus dilinde

284. Агаев, С.Л. Иран между прошлым и будущим. События. Люди. Идеи. / С.Л.Агаев. – Москва: Политиздат, – 1987. – 319 с.

285. Бертельс, Е. История литературы и культуры Ирана / Е.Бертельс. – Москва: Наука, – 1989. – 557 с.

286. Дорошенко, Е.А. Система просвещения в Иране / Е.А.Дорошенко. – Москва: Наука, – 1959. – 83 с.

287. Комиссаров, Д.С. О современном иранском литературоведении / Д.С.Комиссаров. – Москва: Наука, – 1980. – 388 с.

İngilis dilinde

288. Baraheni, R. God's shadow: Prison poems / R.Baraheni. – Bloomington: Indiana University Press, – 1976. – 103 p.

289. Baraheni, R. The crowned cannibals: Writings on repression in Iran (introduction by E.L.Doctorow) / R.Baraheni. – New York: Random House, Vintage

Books, – 1977. – 279 p.

290. Berengian, S. Azeri and Persian literary works in twentieth century Iranian Azerbaijan / S.Berengian. – Berlin : Schwarz, – 1988. – 238 p.

291. Browne, E. The press and poetry of modern Persia / E.Browne, M.Tarbiyat. – Cambridge University press, – 1914. – 357 p.

292. Leonard, J. Books of The Times // The New York Times. – 1977, 20 june. – p. 71.

293. Shaffer, B. Borders and Brethren: Iran and Challenge of Azerbaijani Identity / B.Shaffer. – The MIT Press, – 2002. – 300 p.

Fars dilində

294. 300 s. 1961/1340. فریدون آدمیت. فکر آزادی، مقدمه نهضت مشروطیت. تهران.

295. 480 s. 1966/1345. یحیی آریانپور. از صبا تا نیما. جلد 2. تهران.

296. 300 . 364 s. 1966/1345. مسعود برزین. مطبوعات ایران. تهران.

297. 408 s. 1998/1377. رضا براهنی. رازهای سرزمین من. تهران. 2 جلد.

298. محمد صدر هاشمی. تاریخ جرائد و مجلات ایران. اصفهان. 4 جلد. II cild.

1327-133/1948-1952 800 s.

299. احمد کسروی. تاریخ مشروطه ایران. تهران. 1351/1330. 397 s. birinci hissə

300. جواد مجابی. شناخت نامه غلامحسین ساعدی. تهران. چاپ دوم. 1992/1371. 300 s.

301. ن. موسوی. اثرهای منتشر شده به ترکی آذربایجانی در ایران. نامعلوم. 1981/1360.

302. روح الله مهدی پور عمرانی. نقد و تحلیل و گزیده داستانهای غلام حسین ساعدی. تهران

1996/1375 180 s.

303. صمد سردارنیا. تاریخ روزنامه ها م مجله های آذربایجان. نامعلوم. 1981/1360. 228 s.

304. همت شهبازی. نقد شعر معاصر آذربایجان. تبریز. نشر اختر. 1994/1373. 360 s.

305. محمدعای صفوت. تاریخ فرهنگ آذربایجان. تبریز. 1953/1332. 295 s.

İnternet resursları

306. <http://alatoran.org/>

307. <http://dokkuziklim.net/>

308. <http://dusharge.blogfa.com/>
309. <http://kult.az/>
310. <http://qoruqada.blogspot.com/2014/08/mircamal-huseyni-incik-mugan-2104.html> hüseyni
311. <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/2220566.html>
312. <https://facebook.com/tabriz/>
313. <https://sites.google.com/site/tenqid/serbest-tenqid-1/qaracuxa-nasirmenzuri>
314. <http://www.amazon.com/>
315. <http://www.amerikaninsesi.org/>
316. <http://www.anlam.biz/>
317. <http://www.avanqard>
318. <http://www.avava.blogfa.com/>
319. <http://www.avk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/>
320. <http://www.azadliq.org>
321. <http://www.azarbyjan.blogfa.com/>
322. <http://www.dayaq.org/>
323. <http://www.elbilimi.com/index.php/frdn> Süsən Növaderazı xanım
“Mən və Ənnəm”
324. <http://www.yashmaq.blogfa.com/>
325. ishiq.net
326. www.tribun.com.
327. www.turkoloji.uzerine.com 07.12.2006.